BUDAPEST RÉGISÉGEI

RÉGÉSZETI ÉS TÖRTÉNETI ÉVKÖNYV

SZERKESZTI

Dr. KUZSINSZKY BÁLINT

VIII

TARTALOM

Thrák vallásbeli emlék Aquincumból. Ismerteti HAMPEL JÓZSEF.
Középkori és renaissance emlékek Budapest területéről. Irta Dr. ÉBER LÁSZLÓ.
Budapest és vidéke az őskorban. Irta NAGY GÉZA.
Római feliratok az aquincumi muzeumban. Közzéteszi Dr. KUZSINSZKY BÁLINT.
Értesitő.

*

Számos képpel

*

BUDAPEST

A SZÉKES FŐVÁROS KIADÁSA

1904

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

THRÁK VALLÁSBELI EMLÉK AQUINCUMBÓL

ISMERTETI

HAMPEL JÓZSEF

I. Az óbudai papföldi ásatások alkalmával 1896-ban dr. Kuzsinszky Bálint, az aquincumi ásatások vezetője és az aquincumi múzeum igazgatója

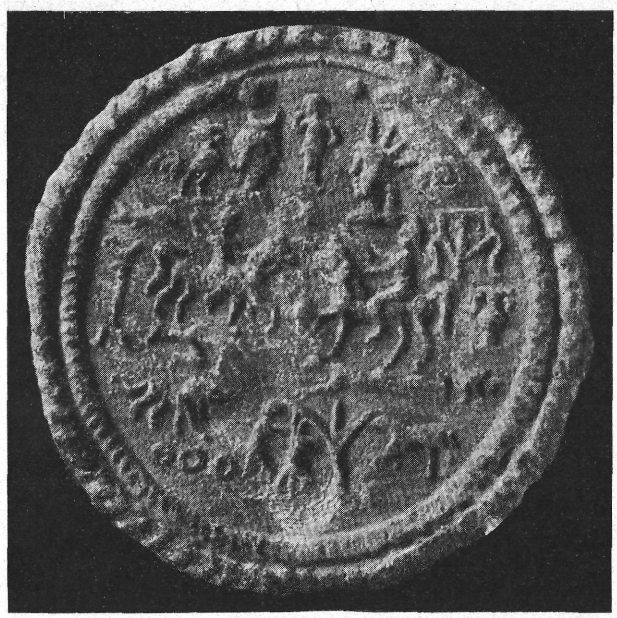

1. ábra. Domborműves ólomkorong Aquincumból, őrzik az aquincumi muzeumban.
Lsd. Arch. Értesítő 1903. 354. l.

abban a négyszögü udvarban, mely éjszaknyugatra a nagy római közfürdő közelében elterül, találta az itt ábrázolt rejtélyes ólomkorongot (1. ábra).

Rejtélyes a 7·5 cmnyi átméretű kis kerek lemez, mert egyik oldalát a lapos domborművek sokasága ékíti, oly képek, melyekről bajos első tekintetre megmondani, hogy egyenként és összevéve mit jelentenek és mire szolgálhatott az az ólomdarab, melyet készítője ily módon a titokzatosság varázsával felruházott.

Az oszlopos csarnokot, a hol a kis képrejtély előkerült, szokás a fürdőintézettel kapcsolatos, testi gyakorlatokra szolgáló gymnasiumnak tekinteni; a területén előkerült táblácska tehát, hacsak ottlétét nem akarjuk absolute a puszta véletlennek tulajdonítani, talán valami kapcsolatban állott azokkal az emberekkel, a kik ott meg szoktak fordulni. Az ott forgolódó atléták közül hagyhatta ott valaki és eleve is valószinűnek tűnik, hogy miként más hasonló ólomból készült képecskéknek, ennek is az lehetett a czélja, hogy a személyes bátorság élesztése végett tulajdonosa mint amulettet magával hordta. A rajta levő ábráknak tehát azon helyre járó gymnasták vagy atléták szempontjából babonás vagy akár vallásos jelentőségük lehetett. Ezen a nyomon egy lépéssel odább haladva azt a föltevést koczkáztathatjuk, hogy a gymnasiumi csarnok az amphitheatrumhoz is igen közel állván, az az amphitheatrumban föllépő atléta csapatoknak is gyakorló helye volt és valamely amphitheatrumi gladiator hagyhatta ott babonás bárczáját, melyet valószinüleg bulla helyett mellén vagy övében szokott hordani. Ezt a föltevést támogatja az amuletten ábrázolt képekkel rokon domborművekből merített azon tapasztalásunk, hogy a lovasszentek vallása a thrák törzsöknek ősi idők óta volt nemzeti hitük és a rokon emlékek elterjedésének statisztikájából ismeretes tény, hogy a thrákok mindenhová elvitték magukkal az ő nemzeti istenségeiket.

Hogyha tehát az aquincumi amphitheatrumtól nem messze ily thrák vallású ereklyét lelünk, nem merész a föltevés, hogy az amphitheatrumban szereplő thrák gladiátor csapat valamelyik tagjától maradt ott. Ezt a magyarázatot azért is igen természetesnek véljük, mert tudva van, hogy a thrák törzsökből való gladiatorok az egész római birodalomban szerepeltek és oly elismerésre tettek szert, hogy az amphitheatrumi véres sportnemek közül azt, a mely talán legkomolyabban izgatta a közönséget és legtöbb erőt és ügyességet igényelt, ő róluk nevezték el és azért a «thrákok» jóformán minden amphitheatrumi nagy mutatványnak a napirendjéhez tartoztak.

A thrák vallás azonban természetesen nem csupán a gladiátorok révén terjedt el, voltak annak más közvetítői is. A római hadseregben nagyon becsülték a thrákok erejét és vakmerőségét, sok thrák segédcsapatja volt a seregnek, gyalogos és lovas; ezek is mindenüvé magukkal vitték honi isteneiket. Sok thrák rabszolga került a görög és római gazdagok házaihoz, a thrák asszonyokat pedig szolgálóknak, kivált dajkáknak vitték a gyerekekhez. Végül talán elég egy szóval reáutalni a thrákok szent szigetére Samothrakéra, a hol a thrákok leghiresebb szentélye állott, a kabir vallásnak egyik fő góczpontja, a világot járó tengerészek közös búcsújáró helye.

A thrákokról már Herodotos azt tartja, hogy a világ legnépesebb nemzetei közé tartoznak és már nagy számuknál fogva is sok tekintetben jelentőségük volt az ókori világban. Mégis, úgy látszik, legfontosabb volt az ő hatásuk a vallási hiedelmek keletkezése és terjesztése dolgában. Elég az Orpheus és Bachus vallásra hivatkozni, mely a thrákoknál keletkezett és onnan szállott át a görögségre, a már jelzett kabir cultus pedig oly nevezetes tényezővé vált és maradt a római császárság idejében földrészünk keleti felében, hogy sem a római államvallás, sem az egyptomi istenségek vagy Mithras tisztelete s a vele versenyző kereszténység századokon át nem birták leküzdeni.

A thrák isteneknek és szenteknek ezt a nagy jelentőségét lépten-nyomon látják az ókori vallások történetével foglalkozó kutatók; mégis messze vagyunk attól, hogy világosan szólhassunk a thrák vallás (vagy vallások) hitelveiről vagy szabatosan megmagyarázhassuk az emlékeket, melyeket az ő vallásos ájtatosságuk reánk hagyott.

A vele versenyző Mithras vallásról legalább vannak nyomós irodalmi kútfőink, melyek a sok szobor és dombormű mellett e vallás lényegére nézve tájékoztatnak. Az emlékek sokasága daczára aránylag kevés a változatosság bennük, többnyire ugyanazok a jelenetek, egyéniségek és symbolumok ismétlődnek, a mi arra vall, hogy ez mint universalis vallás oly fejlettségi fokon állott, mikor világhódító útjára tért, hogy titkos dogmái megállapodott formával birtak és ez a határozottság a vallás művészeti emlékeiben is nagy előnynyel birt.

Máskép vagyunk a thrákok vallásával és e vallás emlékeivel. Oly zürzavarosnak tünik a thrákok ethnicumával foglalkozó Tomaschek, a nagyérdemü ethnologus előtt a thrák nemtő, a thrák lovas tisztelet s különösen a thrák kabircultus, hogy tanulmányában nem nyúl belé a nehéz problémába.[1]

A zavar nyilván onnan van, mert antik irók csak ritkán és nem elég tájékozottsággal szólnak a thrákok nemzeti vallásáról.[2] Ennek a vallásnak talán nem is voltak szent könyvei, mint a Mithriasmusnak és fönmaradt emlékeinek sokfélesége, ábráinak gyakori határozatlansága, a jeleneteiben gyakran hiányzó következetesség azt sejteti, hogy nem volt meg benne átalános egyetértés, vidékek, törzsök, sőt talán egyes szentélyek szerint

[1] Tomaschek, Die alten Thraker. II. Rész 40—50 l.

[2] V. ö. W. Roscher, Lexicon Kabiren 2532. l. Makedonischer Kabirenkult. (Lact. 1, 15, 18.) nur aus später Zeit bekannt. Den Mythus kennen wir nur aus der tendenziösen Entsteliung der christlichen Schriftsteller.

változó helyi vallások maradványaival és jelvényeivel állunk szemközt. Ez a szétdaraboltság egyébként teljesen megfelel a thrák nép politikai széttagoltságának, mely ismét az általuk lakott vidéknek a Kárpátoktól az Aegei tengerig terjedő nagy félsziget és a törzsrokon Kisázsia hegyi- és vízrajzi viszonyaival függ össze.

Valami egység azonban mégis észrevehető sok néptörzs hegyes és völgyes területein reánk maradt vallási emlékei közt. Minden törzs imádta az ő törzsbéli nemtőjét,* a kit hogyha föliratos emléket szentel neki, egyszerüen herosnak vagy istennek nevez, legfölebb még a törzsnek a nevével ruházza föl, miként legutóbb egy Deus Dobrates emlékével megismerkedhettünk. Ez a nemtő a legtöbb thrák törzsnél lovas; különösen azoknál, melyeknél a lótenyésztés dívik. A Balkán-félsziget keleti vidéke a régi Macedonia, Thrácia és följebb Mœsia és Dácia területein számtalan ily lovas szent emlékét lelték. Az emlékek a görög szobrászatban dívó herosi idomot öltik és az természetes is, tekintve, hogy a szobrászati ábrázolás dolgában a görög művészek voltak az ó-világ mesterei.

Úgy látszik, hogy a tengertől távolabb eső éjszaki thrák népek ezt az egyszerü lovastiszteletet tovább őrizték meg, mint délibb szigetségi és ten-

---

* A thrák herossal behatóan foglalkozott A. Dumont Mélanges d'arch. et d'épigr. 1892. (Rapport sur un voyage archéologique en Thrace) v. ö. 218. l.

Le dieu principal adoré par la piété thrace, surtout par les paysans est un cavalier qui se présente sous des aspects peu variés, on peut même dire toujours les mêmes, quoique les monuments qui lui sont consacrés soient très fréquents. Sur une plaque de marbre, d'un décimètre et dem environ en hauteur et en largeur on voit un personnage à cheval vêtu d'une tunique collante qui s'arrête autour des reins; la chlamyde flotte sur ses épaules, il court a droite. En général, ce héros tient une lance grossière, une sorte d'épieu, dont il frappe un animal représenté sous des traits imaginaires, mais qu'on peut quelquefois reconnaître pour un sanglier . . .

Ces ex voto, tous pareils, fabriqués sans doute à l'avance, comme les images byzatines que dédient tous les jours les orthodoxes, se rapportent à une divinité dont il était inutile de graver le nom, parceque personne ne l'ignorait.

U. o. odább az 512 és 513 l. «Il est arrivé aussi, et tout naturellement, que le caractère divin «du héros a fait oublier son origine mortelle, et que la figure et les attributs du cavalier ont dû être «donnés à des personnages légendaires; par suite, sur les ex voto sans inscription, il est souvent «difficile de savoir si nous avons devant nous un simple mort heroïsé ou une divinité d'un caractère «plus général, admise dans le Panthéon thrace, à coté des grands dieux et partageant les honneurs «qu'on leur rendait.

«Cette nouvelle explication compléte et précise celle que j'ai proposée dans le Rapport, où je «me suis appliqué surtout à montrer qu'il ne fallait pas exagérer le sens funéraire de ces ex voto; le «sens héroïque et divin prime tous les autres, bien qu'on sache fort ce qu'offre de complexe et de «contradictoire le symbolisme de l'archéologie figurée quand il s'inspire de croyances qui, pour les «anciens, et en particulier pour les peuples barbares, étaient avant tout flottantes et indéterminées.

Az utóbbi évtizedben legrészletesebben foglalkoztak a «thrák lovas»-ra vonatkozó emlékekkel Dobruszky és Skorpil testvérek Bulgáriában, Tocilescu Oláhországban, valamint Horvátországban dr. V. Hoffiller a zágrábi Viestnik 1902. VI. k. 192—209. Ez utóbbi értekezés «Thrački Konjanik» alighanem a legjobb értekezés, a mely legutóbb a «thrák lovas»-ról megjelent.

gerparti törzsrokonaik. Emezeknél már igen korán honosult meg az alighanem Phœniciából származó kabirkultus.[1] A kabirok őseredeti jelentőségük szerint hajósok patronusai és Samothrákében meg egyéb parti vidékeken azok is maradtak.

Nem úgy, mikor a macedóniai és thráciai fejedelmek is fölkarolták a kabirtiszteletet és terjesztették a Balkán-félsziget belsőbb vidékein. Úgy látszik, hogy ez a keleti és délvidéki vallás csak úgy birt a belföldi törzsöknél meghonosulni, hogy a kabirt a belföldi ősvallás megszokott alakjával, a thrák törzshőssel, azonosították. A gyalog matrózistenből lovas lett és mivel kabir mindig kettő van, apa és fiú vagy két testvér, a IV. század óta a Balkán-vidéken terjedő kabirvallás is kettős számmal mutatja a lovast. Körülbelül ugyanazon időponton egybeolvadt a kabirokba vetett hit, a görögök isteni testvérpárának, a dioskuroknak a cultusával és azért a lovasitott kabirok a görög szobrászatban már régebben megállapodott dioskurok formáját is öltötték. Ezután híven egymással szemben látjuk a két lovast, melyről gyakran nem tudjuk megmondani, hogy dioskur kiván-e lenni vagy kabir. Legvalószinübb, hogy a római császárság századaiban, mikor a három vallás tájainkon már jóformán összekeveredett, maguk ezen domborműves ábrák készítői sem birtak volna e kérdésre mindig határozottan válaszolni.

Ebbe a vallási keverékbe valószinüleg a beléfolyt vallások mindegyike vitt bele valamit az ő hiedelmeiből, szertartásaiból és symbolumaiból. Onnan e vallás későkori domborműves emlékein a sok mindenféle emberi alak, állat vagy szertartási tárgy ábrázolása. Még zavarosabbá vált az állapot, mikor a thrákok vidékeit a Mithrasvallás kezdte ellepni és hiveket hódított magának. Ekkor e vallás hatása alatt Mithras symbolumaiból is befogadtak egynéhányat, talán azért, hogy a maguk jólétének e concurrens isten segítségét is biztosítják és a harmadik század Solimádó császárjai korától kezdve, talán leginkább Aurelianus és Probus óta egyik főistenül a négyesfogatában fölvonuló napistent iktatják be a védőcsoport közösségébe, a miben annál kevésbbé látható következetlenség, mert már a dioskurok is a heliakus isteni kör birodalmát képviselték. Természetes, hogy Sol invictus kiséretében az alakok és jelvények sora ismét gyarapodik a domborműveken.

Itt csak nagyjából soroltunk föl néhány főtényezőt, melyből ez a synkretistikus vallás alakult, míg azt az állapotot érte el, a melyet a mi vidékünkön fönmaradt emlékeken mutat.

Ez a «thrák» vallás nálunk természetesen nem szorítkozott tisztán thrákok földjére (Dacia), de oly vidékeken is sűrűn maradtak nyomai, a hol thrákok mellett celták is laktak (Mœsia), vagy a hol thrákok csupán mint jövevények

fordultak elé, de celta és illyr elemekből alakult volt a lakosság zöme. (Pannonia).

Közel esik tehát a föltevés, hogy a «thrák»-nak jelzett vallás nem csupán a thrákokra szorítkozott, hanem hogy abban, különösen a római császárság ideje óta, a midőn a synkretistikus hajlam a vallás dolgában átalánosan megvolt, a celta elem is érvényesült. A thrák szomszédok lovas istensége már azért is rokonszenves lehetett celta földön, mert ez a nép is mint híres lótenyésztő tisztelt pantheonjában istenségeket, kiknek oltalmába ajánlotta a lovat, gazdasága főtermékét és azért nagyon kecsegtető az a föltevés, hogy a midőn a thrák vallást fölkarolták, ők azt a maguk fölfogása szerint módosították és a maguk istenségének is juttattak abban helyet. A kutatás egyik föladata lesz reámutalni, hogy miben mutatkozott a celtáknak ez a befolyása.

II. Más helyütt vettem magamnak alkalmat,* hogy a Dunavidékről eddig ismert lovas vallásbéli emlékeket összeállítsam. Ezuttal a nagy emlékcsoportból kiemelem az aquincumi táblácskát és mellette csupán a hozzá legközelebb álló domborműves ólomkorongocskák ismertetésére és méltatására szorítkozom.

a) Az aquincumi lemez idoma nem egészen szabályos kör, mintegy 8 cm. átmérővel. Külső párkányát egymás mellett sorakozó idomok díszítik, melyek oly helyütt, a hol tisztán kidomborodnak, még leginkább szív idomához hasolítanak.

Közvetlenül a külső párkány mellett gyűrűs testü kigyó vonul körül, csupán a korong felső hajlásán marad tőle szabadon egy 1·2 cmnyi köz, ott mindegyik vége fej formáját ölti és a két fejet a külső párkányt szorosan követő vékony lécztag köti össze. A kigyó jobbik feje előtti kissé határozatlan idom csillag akar lenni.

Az így befoglalt mezőben nagyjából három csoportban következnek egymás alatt az ábrák. Elrendezésük szabálytalan, mert bár a főtengelytől jobbra és balra eső ábrák egészben megfelelnek egymásnak és a rajzbeli tömeg elosztása meglehetős egyenlő, mégis alig van két ábra, mely egymáshoz viszonyítva egyenlő magasságban állana vagy akár felső, akár alsó körvonalával egymásra találna. Más fogyatéka, maga az ábrázolás tökéletlensége, első tekintetre szembetünő. Antik formákhoz szokott kéz rajzolta, de rajza bizonytalan, némelykor elég jó, más helyütt gyarló, sőt úgy látszik, hogy a rajzoló ügyetlensége miatt egy oly főalak is elmaradt a compositióból, mely más-

* Az «Arch. Értesítő» 1903. évi októberi füzetében egészben 67 lovas emléket irtam le, melyekre jelen értekezés folyamán hivatkozom.

megvan, értjük a két lovas közti női istenséget és erős a gyanú, hogy pán azért maradt el, mert a rajzoló már nem birta a helytelenül hosszra nyújtott lovak közé beleszorítani.

A rajzbeli fogyatkozásokhoz hozzájárúl a készítő technikai járatlansága agy gondatlansága. Ez a dombormű plastikai hiányaiban mutatkozik. Hol lmaradnak egyes körvonalak, olykor az emelkedések nagyon is laposak, a észleteket tökéletlenül dolgozza ki, sőt egész alakokat néha úgy mintáz, hogy alig lehet reájuk ismerni.

Mindezek már eleve arra a föltevésre visznek, hogy schematikus munkával van dolgunk, mely nagyon középszerü provinciális fémműves kezéből ered és igen valószinű, hogy már maga a készítő sem volt teljesen tisztában azoknak a compositióknak az értelme és vallásos értéke iránt, melyeket ábrázolt. Ez az észlelet akkor fog még határozottabban megerősödni, hogyha az aquincumi lemezkét az ő analogiáival fogjuk egybevetni, melyek néha egyik-másik részben valamivel tökéletesebbek.

A lemez három csoportja közül a legfontosabb és arányai által, valamint középső elhelyezése miatt kitűnik a két lovasból álló csoport. Egyik lovas jobbról, a másik balról közeledik a középső tengely felé. Egy idom van köztük, mely most egészen határozatlan; csupán azt jelzi, hogy itt máskor női alak áll. Termékeny képzelem a nyers nyomokban virághagymát és belőle hosszú szárral kiemelkedő virágot láthatna. A jobboldali lovas fején hegyes csúcsú phrygiai sapka van; úgy látszik, hogy testét ujjas zubbony borítja, mely övvel derekához szorul; baljával a ló gyeplőjét fogja, jobbjában oly határozatlanúl ábrázolt hosszúkás tárgyat tart, mely esetleg rhyton lehetne, sőt még bőségszarvnak is beillenék. Azonban más analog esetekben sem rhyton, sem bőségszarv nem szokott a lovas kezében lenni és azért a jelen kétes esetben is inkább arra a föltevésre van hajlandóságom, hogy nincs a lovas *jobbjában* semmi, csupán a két kéz közti téren van valami és az lehet rhyton.

A ló lábai alatt hasán elterülő alak is mutat valami sajátszerüséget. Máskor ezt az alakot legfölebb rövid chyton födi, akad egész meztelen alak is, de ez itt az egyedüli eset, a mikor ujjas és jóformán bokáig érő öltöny van rajta. Az emberi alak a fejét kissé fölfelé emeli és mintegy alkarjaira támaszkodik, rajta áll a ló három lába.

A balfelőli lovas fején nincs csúcsos sapka; lehet hogy sisakot képzelt rajta a művész, de az is lehetséges, hogy födetlen a feje; ruhájának a formája époly bizonytalan mint a süvege, ellenben világos, hogy baljával fogja a lova gyeplőjét és fölemelt jobbjában hosszú póznát tart, melynek (lándsás)

végét ferdén a föld felé irányítja; alighanem a ló lábai alatt csúszó-mászó emberi idomnak szánta a döfést. Ebből az alsó alakból csak a behajló térd és a kéz tartása világos, a test többi részének a mintázása tökéletlen.

A balfelőli lovas háta mögött külön lábas állványon oszlop áll, az oszlop feje egy vánkostag formájában is megvan, rajta nagy mécses áll, mely talán ég. A mécses fölött harántosan jobbra fordult nagy hal szétterpesztett uszó szárnyakkal látszik.

A jobboldali lovas mögött az oszlopos mécsesnek megfelel egy karcsú testű, hosszú nyakú amphora, melynek széles karimáját megtámasztja két S idomu fül. Az amphora hasa alatt külön tagozódik a láb része és ez alá téglány (plinthus) van talapzatul odafektetve.

Az amphora fölött a lovas háta mögött háromlábú asztal áll. Egyik láb szemközt rövidítésben mutatkozik, a másik kettő a felső harmad után állati térd és szár meg körömformára van alakítva. A három lábat ferdén álló pántok kötik össze.

A felső mezőben közepett egy kis női alak szemközt áll és fejét balra fordítja. Testét kettős öltöny borítja, jobbját arcza felé emeli, bal kezét hátra tartja. Alatta a két ló feje fölött közepett nagy hatágú csillag diszlik. A középső női alaktól oldalt két aránytalanúl nagyobb fejű mellkép áll egymással szemben. A jobbik, mely bal felé tekint, Sol hosszúfürtü sugaras mellképe; a balfelőli, mely jobbra néz, Luna mellképe. Annak jelzi őt a fején fekvő félhold. Luna mögött jobbra álló, ügyesen megrajzolt kakas emeli fejét, taréja és ékes farktollai, de még a csőre aljáról lecsüngő tokája is büszke kakasnak jelzi; ellenben erős kételyünk támadhat a Sol mögötti állat tekintetében; csigának vagy csiga módjára összegyűrűdzött kigyónak nézhetnők; az a lehetőség sincs kizárva, hogy kosfejnek vélte a művész és ez talán a leghelyesebb értelmezése, mert látni fogjuk, hogy a kosfőnek fontos szerepe szokott lenni a thrák kabir vallás symbolumai közt.

Az alsó mezőben a közepe táján a főjelenet egy háromágú fa mellett folyik le. A fa balsó ágáról lecsüng egy négylábú állat teste, megvan a nyaka is, de feje hiányzik, egy balról feléje lépő ember jobbjával az állat lábaihoz nyúl. Sem az állatra, sem az emberre nem ismernénk reá, hogyha ez a jelenet nem tartoznék ez emlékkör rendes ábrázolásai közé. A mező belső részében fölül jobbra fordult oroszlánt, alatta pedig egy sorban három gyűrűfélét látunk. A mező jobb felőli részén a fa mellett balra álló négylábút, kost vagy kutyát szemlélünk. Az állat fölött a fekvő ember és a kigyós keret közötti szűkületben ábrázolt tárgyat nem birjuk megnevezni; lehet, hogy madár, talán holló képe kíván lenni.

Hogy ez ábrázolások összességének meg birjuk adni az értelmét, igénybe kell vennünk az analogiák segítségét.

Az aquincumi táblácskával igen szoros rokonságban álló hasonló domborműves ólomkorongokat ismerünk a zágrábi, a pozsareveczi, a bukaresti és a budapesti muzeumokban.

b) A zágrábi múzeum őrének, dr. V. Hoffiller úrnak köszönjük, hogy a Zágrábban őrzött, Sisciából származó kis korong gipszmásolatát birjuk, mely után ábránk készült (2. ábra).

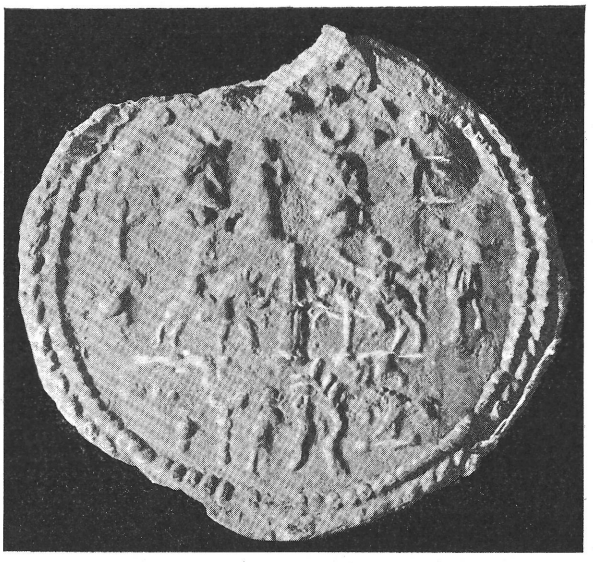

2. ábra. Domborműves ólomkorong Sisciából, őrzik a zágrábi muzeumban ; 1/1 nagys.
Lsd. Arch. Értesítő 1903. 355. l.

A zágrábi példány csonka és kivitele még kevésbé gondos, mint az aquincumi korongocskáé; azonban az az előnye van, hogy a főjelenet compositiója teljesebb. Ábránk nem adja vissza a gipszmásolat minden részletét: leirásunk tehát a gipszpéldányt követi. A rossz állapotban fönmaradt külső párkányon helyenként tisztán kivehetni az egymásba tolt szívidomok motivumát. Az egymáshoz csatolt dudorokból alakított kigyótest legnagyobb része megvan, de csupán a jobb oldali kigyófej látszik, az sem eléggé határozottan. A kigyó feje alatt négy csillag áll szabálytalanúl egymás közelében, nyilván töltelékül az üres térben és lehet, hogy a hol a korong megcsonkult, még

sorakozott egy vagy két csillag. A bal oldali kigyófő táján két gyűrű áll, a harmadik letörhetett; nyilván az a gyűrűcsoport ismétlődik, melyet az aquincumi táblán legalul a harmadik mező alján észleltünk.

A legfelső hármas csoport ismét Sol Luna és a közéjük helyezett női alakból áll. Csakhogy ezúttal a három alakot szabályosabban rakták egymás mellé és a női alak valamivel magasabb. Ezúttal balra van Sol feje, jobbra Lunáé és a hogy az előbbi táblácskán a jobbját arcza felé emelő nő Luna felé fordul, úgy tekint most is Lunára, ezúttal tehát jobbra fordul. Luna mögött balra forduló madár áll, fölötte kis csigaforma van, melyet ezúttal a gyűrűs hajlások helyzete miatt aligha lehetne kosfőnek nézni. Sol mögött háromlábú asztal áll és rajta elég világosan kivehető három kis ivóedényke. Az asztal fölötti határozatlan idom talán kosfejet kiván ábrázolni.

A lovasjelenet középső alakja gyanánt, a ki felé a lovasok nyargalnak, hosszú ruhába öltöztetett nő jelenik meg, a ki talán talapzaton áll. A nő szétnyujtott kezeivel harántosan csüngő kendőt tart; mindkét keze alatt csekély domborulattal, de elég határozottan két csillag látszik. A két lovas közül a baloldali üdvözletül a nő felé emeli jobbját, a jobboldali lovas fölemelt jobbjával valamit tart és hátrahajló kezével is látszik valamit fogni, az előbbi tárgyat talán chitonnak lehetne nézni, az utóbbi még kevésbbé biztos. Mindegyik ló alatt a megszokott emberi alak; a jobboldali kinyujtja jobbik lábát, a balsót térdén behajlítja, a másik mindkét lábát egyenletesen nyujtja ki. A jobboldali lovas mögött balra fordultan férfialak látszik, térdig érő chitonban, karját kinyujtja, fejét inkább csak sejteni lehet mint látni és azért megengedhető az a föltevés, hogy a jelen táblácska készítője ide helyezte a kosfejü embert, a ki számos más emléken a fa közelében szokott állani. A baloldali lovas mögött jobbra álló kakas formái kevésbé találóan jellemeztettek, mint az aquincumi táblácska kakasa.

Az alsó tér középső jelenetében más a fa formája. A fa nem úgy, mint az aquincumi példányon, egyenes törzsből három erős kart bocsájt fölfelé, de a görbén meghajló törzsből egy főág nyúlik ferdén fölfelé, melyből párosával állanak ki az inkább levelekre, mint ágakra emlékeztető nyújtványok. Az egyik baloldali nyújtványról lecsüngő állatot is máskép rajzolja ezúttal a művész, csupán a törzs és a nyak csüng le; a rajz nem is mutatja, hogy a művész négylábú állatra gondolt. Az állat melletti ember jobb alkarja valószinüleg a hiányos öntés miatt maradt el. A fán túl jobbfelől a fa felé lépő oroszlán van; az oroszlán alatt úgy mint több más alak alatt a talapzatot jelző két vízszintes egyenes vonal látszik. A mező bal oldalán határozatlan idom domborodik, melyet még leginkább harántosan elhelye-

zett kis emberi alaknak tekinthetünk, a ki széjjelterjeszti kezeit, azok tehát föl- és lefelé állanak. Mellette füles díszedény áll, odább gömböcsökből összerakott oszlopon (égő?) mécses van.

c) Egy harmadik hasonló ólomkorongot őriznek a pozsareváczi gymnásiumnál; dr. Vassits M. M. úrnak köszönjük papirpacskolátát, mely meglehetős hiven mutatja a domborulatokat, de nem elég éles arra, hogy róla hű ábra készülhetett volna (3. ábra).

3. ábra. Domborműves ólomkorong a pozsareváczi gymnasium gyűjteményében (Szerbia). 1/1 nagys
Lsd. Arch. Értesitő 1903. 356. l.

Ez a példány közelebb áll a sisciaihoz mint az aquincumihoz, mégis részleteiben egyiktől is másiktól is eltér. Külső párkánya és kigyós kerete is jókarban van. A két kigyó közt két csillag áll és a fejek alatt ugyancsak két, valamivel nagyobb csillag van. A felső mező főcsoportja úgy áll mint a sisciai táblácskán, csakhogy ezúttal a középső nő Sol felé látszik fordúlni és a mennyire a pacskolat látni engedi, a nő feje fölött az a három kis gyűrű sorakozik, melyet az előbbi esetekben mindig más-más helyen láttunk. A Luna mögötti kép háromlábú asztalnak két lábát mutatja, a fal mögötti alak jobbra álló madarat sejtet, fölötte csillagféle látszik.

A fő mezőben úgy áll a középső női alak, mint a sisciai táblácskán, a jobboldali lovas fején csúcsos phrygiai sipka van, jobbját üdvözlésre fölemeli, de nem fog vele semmit.

Ellenben a baloldali lovas tart valamit kinyújtott jobbjában, talán rhytont és háta mögött nagyfejü lándzsa látszik állani, lehetséges azonban, hogy csupán a hátralengő chlamys csücskét ábrázolta így a művész. Mindkét ló alatt kézen-lábon csúszó-mászó emberi alak hátán rajta áll a ló. Mindkét lovas háta mögött egy-egy magas amphora áll, a baloldali edény fölött ismét a «csiga» idomát szemléljük, mely ezúttal ismét úgy áll, hogy könnyen kosfejnek lehetne tekinteni.

Az alsó mező főjelenetében a fa ismét másforma, mint a megelőző két esetben; törzse nem egyenesen emelkedik, a főtörzs végén három ágban terjed a bokrétája. Csupán egy nagyobb mellékága van a jobboldalon, ez s több-kisebb ágat hajt és róla csüng le a négylábú állat, ezúttal úgy, hogy a két alsó lába is a nyaka irányában lóg; mellette áll balra fordultan az ifjú térdig érő chitonban és egyik kezével az állat czombját, baljával az az állat testét érinti. Az egész jelenet alatt lécztag vonul a talaj jelzésére. Jobbra az ifjútól külön tagozott lábas talapzatból emelkedő gömböcsös oszlopon égő(?) mécses áll, odább külön lécztagon balra álló négylábú (kutya vagy kos?) foglalja el a tért. A fától balra eső téren léczes talapon élénk mozdulattal jobbra haladó oroszlán van ábrázolva. Vajjon van-e közte és a fa között valami, azt a pacskolat után nem merem eldönteni, a hogy arra sem tudok még magyarázatot, hogy miféle tárgy van az oroszlán talapzata alatt?

d) Még egy hasonló ólomkorongot ismerünk, melyet a boldogult Antonescu tanár a dák Kabirokról szóló könyvében tett közzé (4. ábra).* Csupán az ott kőrajzban közölt képét ismerjük és ismételhetjük, mert sem fényképét, sem gipszmásolatát ez ideig nem tudtam megszerezni, a mi annál inkább baj, mert a domborművek zürzavaros tömkelegében néhány tárgyat alighanem félreismert vagy föl nem ismert a kőrajz készítője és azért leirásunk sem lehet elég biztos. Az eredeti korong talán oly minta után készült, melyen a jelenetek rendje és az egyes alakok helyzete fel volt forgatva; de lehet, hogy azért vált dispositiója oly zürzavarossá, mert sokkal több félét akart az aránylag kicsi, ezúttal csak 6·3 cm átmeretü körbe belé helyezni, mint máskor.

Mindjárt a felső téren jelentékeny eltéréseket látunk. Sol és Luna szemközt állanak és köztük kigyó tekerődzik fölfelé, míg a fátyolos nőt, ki ott szokott köztük állani a felső körhajlás közelébe ferde helyzetben, mint-

* Leírta a 10. és 11. lapon és közli képét a VI. tábla 8. száma alatt.

egy töltelékül használták. A kigyó feje a kör legfelső hajlása táján keresztezi egy szerszám nyelét, melyet talán ekeszarvnak tekinthetünk. Ezt a rudat egy más szerszám, kapa vagy ásó rúdja is harántosan átszeli. A szerszámcsoporttól balra állati idom látszik, mely megcsonkított nyakkal és szétterpesztett lábszáraival azt a benyomást kelti, mintha lenyúzott állat bőre volna. Sol mellett bőségszarv van és ettől balra egy oly tárgy látszik, mely fáklyatartó vagy gyertyatartóhoz hasonlít.

A középtéren közepett női törzskép kétfelé kinyújtott kezeiben pálczát tart, mely a kétfelől feléje közeledő ló száját éri, lehet, hogy a pálczafélé

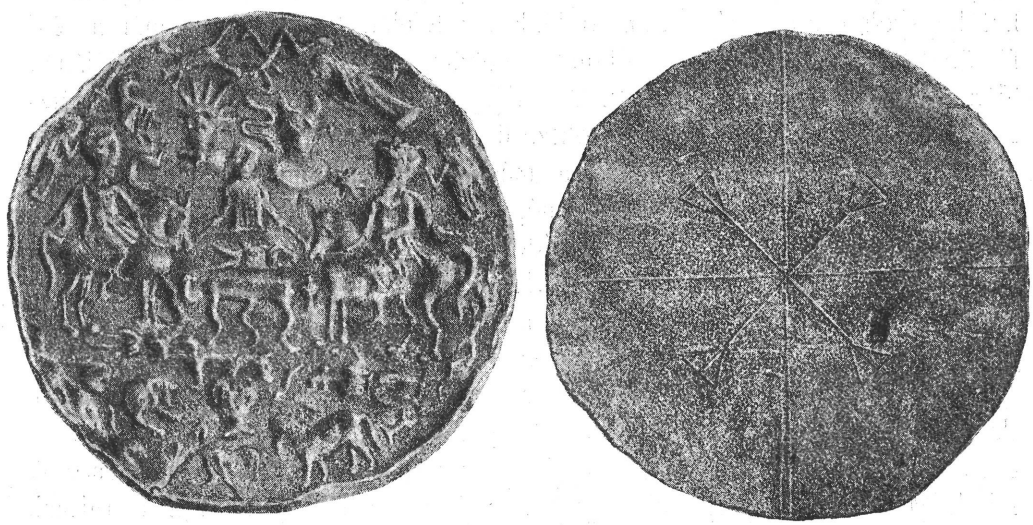

4. ábra. Dombormüves ólomkorong két oldala 1/1 n. Antonescu után; lsd. Arch. Értesítő 1903. 358. l.

a gyeplőt akarja jelezni; alatta jobbra forduló hal fekszik és ez alatt háromlábú asztal áll. Az asztal mellett balra kétféle szerszám, jobbfelől kis oltárkához hasonló tárgy ábrázoltatik. A jobbfelőli lovas szakállasnak látszik, a balfelőli nem; mindkettőn térden alulig terjedő chiton-féle és a vállról hátralengő chlamys van és mindegyik a ló gyeplőjét fogja. A baloldali lovas felső teste előtt sarlóféle szerszám van, a jobboldali előtt csillag. Mindkét lovas mögött kis szárnyas Victoria áll, a jobboldali koszorút emel a lovas feje fölé, a baloldali is emeli a jobb kezét, de a koszorúja nem látszik. A baloldali ló rajta áll egy zavaros rajzú tárgyon, az két lába után itélve, emberi alak kiván lenni. Míg ezen az alakon a ló lábai szokás szerint közvetlen rajta állanak, addig a jobboldali ló lábai nem érintenek semmi tárgyat, csupán jóval alább harántosan áll az a kosfejü emberi alak, mely

máskor az állati áldozat közelében szokott megjelenni. Helye tehát ott volna és nem itt a ló alatti téren, a hol helyzete azt a gondolatot keltheti, mintha rajta is gázol a ló lába. A jobboldali lovas mögött faféle látszik; még legelőbb cyprusfára gondolhatnánk, alul a törzse villaszerűen végződik; azt hinnők, hogy a fa gyökereinek gondolta a tervező. Közvetlenül e gyökerek alatt két csúcsos szögből alakított idom egyik vége nyúlik a két gyökér közé. A két tárgy e szoros egybefüzés daczára nem tartozik egymáshoz. Ez az idom talán jármot jelez, a hogy két hajlított vonal egybekapcsolásából származott idom a kosfejü alaktól balra is járom lehet.

Az alsó mező közepét lábas díszedény foglalja el; födele oly idomokkal kapcsolatos, melyekre nem tudunk megfejtést. Itt alighanem már a régi fémöntő félreértésével van dolgunk, melyhez még Antonescu rajzolójának hiányos fölfogása is járulhatott. Az edény alatt ferdén álló fa van a törzs egyik oldaláról fölfelé növő hurokszerű levelekkel és jobbra növő ággal, melyről valami lóg, a mi nyilván a máskor is itt csüngő négylábút képviseli. A jelenet felé közeledik egy négylábú (kos?); a nyaka fölött és farka mögött dült helyzetben két olyféle idomot látunk, melyet talpas billikomnak nézhetünk. A bal oldalról a fa felé oroszlán ugrik, alatta a korong szélén zavaros rajzú tömkeleg terül el, melyet talán csupán az eredeti idomok gondos szemlélete után lehet helyesen megérteni.

Ez a lemez a hátulja miatt is érdemli figyelmünket. Két átmérős vonal derékszögben metszi egymást és a központon más két rövidebb vonal a derékszögek közepének irányában szintén metszi egymást, a kisebb keresztnek mindegyik végén egy-egy kis egyenszárú háromszög ül és adja a rajznak azt a jellegét, mintha a kereszténység symbolumát kivánták volna ábrázolni.

e) A bukuresti ólomlemezke domborművein zavaros volta miatt és durvaságánál fogva még túltesz egy töredék a nemzeti muzeumban (5. ábra). Dr. Hoffiller úr szíves közlése szerint találták Szlavoniában Putinej és Indija között. Nem egészen szabályos köridomú volt, inkább tojásdad és fölül, talán alul is, csúcsba futott a széle. A külső párkányát ékítő tojás tagnak s a mellette futó gyöngysornak és vékony léczkeretnek megmaradt egy világosan felismerhető darabja. A tér fölosztása dolgában különbözött az említett analogiáktól, t. i. csak egy nagy felső térre és vékony harántos lécz által elválasztott alsó szelvényre oszlott. Az ábrázolt idomok arányai is mások. A középső női törzs, alatta a hal és ez alatt a háromlábú asztal a felső tért majdnem egész magasságában veszi igénybe. Az asszony öltönye két vonalzott háromszögre emlékeztet, melyet közepett az öv helyén két párhuzamos lécz szakít meg, a két lécz közt háromszögidomok sorakoznak, a végére reátalál mindegyik oldalon

a durván jelzett hajlított kar vége. A milyen torzkép ez a középső női idom ép oly furcsa torzkép a baloldali lovas és a ló lábai alatt elterülő emberi idom. A lovasnak nagy a feje, talán sisak is van rajta, nincs arányban piczi háromszögű törzsével és rövid vézna vonalas idomú lábszáraival, jobbja hátra csüng, balja rövid vonal formáját ölti, mely a ló nyakára talál; maga a ló is idomtalan és talán legszembetünőbb rajta a szeme jelzésére erősebben kidomborított gömböcsidom. A lábak alatt ember fekszik harántosan, kinek teste két egymáshoz érő vonalzott háromszögből áll, a felső háromszögből lefelé irányuló két párhuzamos képviseli két kezét.

A lovas és a középső női alak között jobbra tekintő mellképet látunk, melynek nyakából félhold szarvai nőnek ki (Luna), a jobb oldalon sugárkoronás mellkép (Sol) felel meg neki. Luna feje és a középső nő feje között csillag van. A léczkeret közelében kígyó tekerődzik mindkét oldalon fölfelé; a középső női alak feje fölött tekintenek egymással szembe és a baloldali kígyó teste a baloldali lovas háta mögött indul meg.

Az alsó, kisebb mezőben csupán jobbra fordult kakasnak az alakja maradt meg.

5. ábra. Domborműves ólomlemez töredéke Szlavoniából a n. muzeumban (1/1 nagys.). Lsd. Arch. Értesítő 1903. 359. l.

III. A legközelebbi analogiák bemutatása után visszatérünk az aquincumi korong ábráihoz, melyekről most már tudjuk, hogy nem ötletszerűen csupán egy alkalomból készültek, de hivatásuk az, hogy vallási hiedelmeket fejezzenek ki typikus módon.

Az összehasonlításból azt is láttuk, hogy abban a korban, a mikor ezeket a lemezkéket készítették, már nem volt elég határozott tudomásuk a készítőknek az ábrázolt jelenetek jelentőségéről, vagy lehet, hogy ott, a hol a képecskék készültek, maguk a készítők egyénileg nem voltak tisztában az egyes csoportok értelme iránt. Erre mindjárt az aquincumi táblácska szolgáltatja a legszembetünőbb példát, mert az egész tarka társaság legfontosabb alakja, az a melynek a két lovas hódolni szokott, a melyet az indijai töre-

dék készítője oly óriási túltengésben ábrázolt, hogy mellette a lovasok igazi törpékké zsugorodtak össze — ez az alak elmaradt.

A két lovas rajza is változó, de ebben a változatosságban inkább lelünk majd következetességet. Csupán egyszer, az aquincumi táblácskán képzeli a készítője lándzsás vitéznek az egyik lovast, lehet, hogy a pozsarevácz táblácskán is lándzsát tart a balfelöli lovas, de akkor mindenesetre meglepő, hogy a lándzsa feje fölfelé áll. Ezen a táblán a jobboldali lovas egyszerűen üdvözletre emeli karját, lehet hogy a zágrábi táblán rhytonnal emelt kezében üdvözli és talán az aquincumi jobboldali lovasnak is rhyton van fölemelt jobbjában, a bukuresti és indijai képek lovasai semmi ily mozdulatra nem emelik a kezüket, hanem egyszerűen fogják a lovak gyeplőit.

A lovaktól lábbal taposott emberi alakok ábrázolási módjában és végtagjaik mozdulataiban is elég a változatosság, mely azonban a dolog lényegére alig bír jelentősebb fontossággal. Csak egy esetben, a bukuresti lemezen lehetett kételyünk a letaposott egyének száma iránt; mert lehet, hogy a jobboldali lovas alá ezuttal nem is kívánt a készítő hasán kúszó embert rakni, de lehetséges az is, hogy a kosfejű ember, a melyik ezuttal ott harántosan áll, helyettesíti a letaposott egyént.

Csekélyebb jelentőségű különbségek vannak a Sol és Luna jobbik vagy balsó, oldalsó vagy szemközti elhelyezésében. A köztük álló nő kétszer balra néz, egyszer meg jobbra fordul. Az indijai lemezen az óriásira megnőtt középsorbeli női mellkép kiszorította a fátyolos nőt a Sol és Luna között, a bukuresti táblán is ez a középső női mellkép, bár az alakja elég arányos fölemelkedett Sol és Luna közé és a feje fölött tekerődző kígyó följebb sem engedett számára helyet, a minek következtében a fátyolos nő abba a fonák helyzetbe jutott, melyben a felső hajlás szélén látjuk.

Kevesebb baj érte az alsó mező középső jelenetét. Három esetben, az aquincumi, pozsarevácz és zágrábi domborművön a középhelyet foglalja el és elég világosan fölismerhető a fa, az állat és az ember, bár sem a fa, sem az állat, sem az ember idoma nem vág össze és a fa egyszer balra, a másik két esetben pedig jobbra áll; a bukuresti táblácskán azonban annyira elsatnyult és oly homályossá vált a jelenet, hogy csupán a fa tartotta meg valamennyire az alakját, a másik két idom érthetetlen folttá változott.

A főjeleneteknek ezen változatosságán kívül a többi jelvény és idom különböző elhelyezése is szembetünő, néha maga a formájuk változik, sőt azt lehetett tapasztalni, hogy hol kevesebb, hol több a mellékalak és jelvény.

Az öt lemezke sorrendjét követve a mellékidomok dolgában az összehasonlítás a következő eredményt mutatja.

Négy esetben (*a, b, c, e*) megvan az egész tért környező kétfejű kígyó, egyszer (*d*) ezen a helyen elmaradt a kígyó, de kisebb alakban megleltük Sol és Luna mellképei közt.

A kakas legdíszebb ábráját (*a*) első sorában balra leltük, (*b*) táblán a második sorba került, (*c*)-n az első sorban jobbra van, a (*d*) táblán valamely zavaros idomban rejtőzhetik, az (*e*) töredéken az utolsó sorban szerencsésen megmaradt.

Csigaforma tárgynak mondtuk az aquincumi tábla első sorának jobb végén elhelyezett idomot, mely lehet csiga, de kosfejnek is nézhetnők, (*b*) táblán is körülbelül ugyanott láttunk egy ilyen kis csigát, (*c*) táblán a második sorban balra láttuk a negyedik és ötödik korongon talán megvan, de vagy nem ismerjük meg vagy a helye is hiányzik. Csillagot egyet vagy többet minden tábla felső felében látunk, bár elhelyezésük különböző.

Az óbudai táblának második sorában a két ellentétes végén lévő hal és asztal a (*d*) és (*e*) táblácskán összekerült, a középső jelenetben a női törzskép alatt látjuk, a másik két táblácskán megvan az asztal, a (*b*) táblácskán a második és harmadik sorban között balra, a (*c*) táblácskán az első sor jobb végén látjuk, de halat biztossággal egyik táblán (*d, e*) sem bírunk megállapítani; azonban igenis vannak az asztalon apró edénykék jelezve, melyek viszont az óbudai táblácska asztalán nincsenek. A (*d*) és (*e*) táblácskák készítője tudta, hogy az áldozó asztalra való a hal, az (*a*) készítője a közepéről eltolta ugyan az asztalt és a halat, mert ott el nem fértek, el is különítette, de legalább egymással megegyező helyekre tette, üresen hagyta az asztalt, talán tudta, hogy ez az asztal a halnak van szánva. Más két esetben (*b c*), az asztal nem üres, fölhasználták edénykék számára.

Az aquincumi táblácska második sorában a hal alatt talapzatos oszlopra helyezett (égő?) mécsest látunk. Más esetben (*b*) ez a legalsó mezőbe jutott és pedig a középső jelenettől balra, a (*c*) táblácskán szintén az alsó téren áll, de a középső jelenettől jobbra; a zűrzavaros (*d*) táblácskán a lampadariumot vagy a felső sorban a Victoria fölötti tárgy vagy a második sorban az asztaltól jobbra álló gyertyatartóféle (oltár?) van talán hivatva azt helyettesíteni. A csonka példányon (*e*) a letört darabján szerepelhetett.

A füles amphora az óbudai táblácskán a középső sorban az asztal alatt nyert helyet, (*b*)-nél az alsó sorban a főjelenettől balra áll; a (*c*) táblácskán ugyanott áll, a hol az (*a*) lemezen; a (*d*) táblácskán furcsán formált füleivel az első mező közepére került és füle szerencsétlenül hozzátapadt a fekvő ember fejéhez; a csonka táblán (*e*) hiába keresnők.

Az oroszlán az alsó mező baloldalán lépdel jobbra az (*a*) táblácskán,

a (*b*) lemezen ugyanazon mezőben a jobboldalon balra lép, a (*c*) táblán kifeszített lábakkal as alsó mező bal terén jobbra fordul és a (*d*) táblán ugyanott erős ugrásra készül ezen irány felé. A csonka táblán (*e*) nem maradt oroszlán.

Az oroszlán alatti három karika (*a*), a (*b*) táblácskán a legfelső sor fölött a keret mellett állott, egy vagy két karika hiányzik; a (*c*) táblácska készítője elhagyta, a (*d*) korongon sem látjuk, a csonka táblán (*e*) sincs meg.

A négylábú állat az aquincumi táblácska alsó mezejének jobbik oldalán, melynek feje elég határozatlanul van ábrázolva arra, hogy nem tudjuk kos akar-e lenni vagy kutya, úgy látszik, hogy nem fért reá a (*b*) lemezre, a (*c*) táblácskán ismét ott látjuk az alsó mező legvégén jobbra és lassú lépésben lépdelve ábrázolja a (*d*) táblácska készítője az alsó mező közepe táján; a csonka táblán hiányzik.

Láttunk végül az aquincumi lemezkén a jobboldali lovas alatt fekvő férfialak lábai és a kígyós karima közötti téren oly háromtagú határozatlan idomot, melynek hasonmását a többi táblácskákon nem bírtuk meglelni, tehát függőben marad a megnevezése.

A zágrábi lemezen van az első sor jobbik végén egy madár; a (*c*) táblácskán is van az első sorban a bal oldalon egy idom, melyet madárnak lehet nézni.

Ugyanazon táblácska középső sora legvégén jobbra emelt kézzel álló emberi alak szerepel, kiről föltettük, hogy kosfejű ember; nem biztos ez a vélemény, mert a fej domborulata nem mutat elég határozott körvonalakat. A kosfejű alakra a (*d*) táblácskán a jobbik lovas alatt harántosan álló idomban is reáismertünk.

A harmadik táblácskán (*c*) azt a különösséget észleltük, hogy a középső sor mindkét végén áll egy amphora; azonkívül láttunk az alsó sorban az oroszlán talapzata alatt olyfajta idomot, melyet a pacskolat alapján nem bírtunk értelmezni. Legtöbb oly tárgyat, mely a többi lemezkén nem fordul elé láttunk a negyedik korongon (*d*). Rajta legfölül láttunk egy ekeszarvat, egy ásót vagy kapát, egy állat lenyúzott bőrét, odább balra egy gyertyatartót (?) és mellette rhytont, mindegyik lovas mögött Victoriát, mely őt megkoszorúzza. A bal lovas előtt sarlóforma szerszámot, ugyanazon lovas lovának első lába előtt kést, az asztal mellett jobbra oltárkát (?) a második és harmadik sor között kétféle jármot (?), a jobbik lovas mögött cyprusfát (?) a harántosan álló kosfejű ember alatt talpas ivó edényt (?) és balra az oroszlán alatt oly tömkeleget, melyet Antonescu kőnyomata alapján nem lehetett széttagolni.

Végül a csonka töredéken (*e*) a jelzetteken kívül nem láttunk oly tárgyakat, melyek más lemezeken nem ismétlődnének.

IV. Most, midőn újból végig mentünk a domborműveken, még inkább győződhettünk meg arról, hogy milyen tetemes a változatosság, a fő- és mellékalakok csoportosításában, mily gyakran akadunk határozatlanságokra magában a rajzban és mily sűrűn mutatkozik ingadozás abban, hogy több vagy kevesebb symbolummal rakják-e tele a mezőt. Mindebből arra a következtetésre kell jutnunk, hogy ezek a rejtélyes korongocskák nem őrízték meg számunkra elég tökéletesen annak a vallásnak és annak a ritusnak az emlékét, melynek czéljait szolgálták. Sőt inkább úgy tünnek föl előttünk, mintha teljesebb mintaképek után gondatlanul, fölületesen, hiányosan készült vásári munkájú másolatok volnának.

Sajnos, azokat az eredeti képeket vagy domborműveket, melyek minden valószinűség szerint szent helyeken, a vallás központjain őríztettek és a vallás összes ritusait ábrázolták, még nem bírjuk; sőt az eddig ismert sok másolat elég nagy tömegében sincs olyan, mely eljuttat bennünket az első minták fölismeréséhez. Olyan azonban akad, mely egyik másik részben világosságot deríthet az aquincumi korongocska és szorosabb analogiáinak egyik másik homályosságára.

Ily támpontot nyujthat három négyszögű ólomtáblácska, mely ugyancsak a hajdani Pannonia Saviából származik.* Mind a három teljesen összevág egymással és azért méltán föltehető, hogy ugyanazon műhelyből származnak A műhely művészi szinvonala ugyan nem állott magasabban, mint az, mely a kerek táblácskákat létesítette, mégis egyes idomok vázlatszerű, sőt néha torzképies volta daczára némileg megnyugtató e képek összhatása, mert úgy látszik, mintha a fő- és mellékalakoknak meg volna kiszabott helyük és bár a készítőnek ügyetlen keze volt, mégis kevés kételyt hagyott az ábrázolt tárgyak iránt.

Könnyebb tájékozódás kedveért közöljük itt a čalmai táblácska képét (6. ábra). Majdnem quadratikus idomát erős kötéltagú párkány keríti be; fölül körhajlású orom és kétcsúcsos sarokczikkely ékíti; az oromban jobbra irányuló hal és négy csillag ékíti ezt a felső nyujtványt.

A mezőben három sorba helyezték a compositiókat, csak úgy mint a kerek lemezkéken. Legfelül közepett lebontott szélestestű és keskenynyakú amphora áll, mely felé mindkét oldalról kígyók emelkednek, ezeken túl balra Luna mellképe, jobbra Solé áll egymással szemközt.

A fő mezőben közepett külön talapzaton női alak áll kettős ruházat-

* Ismertettem az Arch. Ért. 1903. októberi füzetében közölt sorozatomban az 56—58 számok alatt. Az ábrát onnan ismételjük.

ban vizszintesen szélesre kiterjesztett karokkal. A feléje nyargaló alakok lovai igazi torzképek; a jobboldali ifjú fején csúcsos süveg, chlamysa hátra leng, fölemelt baljában késfélét sejtünk. A baloldali lovas feje födetlen, testén czombig érő ruha, jobbjával hátul lovára támaszkodik, baljával talán a ló gyeplőjét fogja. A két lovas mögött álló alak fölismerése nehézséget okoz, mert nem elég szabatos a rajzuk. A baloldali törzsképet kosfejű egyénnek

6. ábra. Domborműves ólomtáblácska, találták Čalmában (Szerém m.), őrzik a n. muzeumban. Lsd. Arch. Értesítő 1903. 352. l.

nézhetnők, a jobboldali törzsképet balra álló meztélen ifjúnak véljük, a ki baljában valami kés vagy póznafélét tart. A két lovas alatt két kinyújtott szárú emberi idom fölfelé emeli fejét és kinyujtja kezét.

Az alsó mezőben balra a sarokban háromlábú asztal áll, melyen három kis tárgy van, a középső gömbölyded, a másik kettő pohár idomu. Az asztal mellett karcsúan tagozott talapzaton mécses áll. A középső jelenet három ágú fa, melynek jobbik ágáról lecsüng az állati test, mely ezúttal értelmetlenül

hoszszú hurka idomát öltötte, jobbról szétterpesztett lábbal meztelen ifjú közelg feléje és baljával érinti az állatot. A fa fölött csillag. A fától balra alig a fa fele magasságig érő kicsi idom képviselné a kosfejű alakot.

Odább e főjeleneten túl nagyfülű amphora áll, rajta háromszögben három gömbféle lebeg, a szélső jobbik sarokban pedig balra irányult kosfőn áll szintén balra egy nagy kakas.

Látnivaló, hogy e négyszögű táblácskákon az általános elrendezés nagyjából ugyanaz, mint kerek tábláinkon; csakhogy a kigyók, melyek eddig az egész fölületet körülfogták ezúttal a felső sorban játszák a főszerepet. Új a középső födött amphora; ellenben ismétlődik Sol és Luna.

A középső mező főjelenete dolgában a čalmai táblácska azon két táblácskához áll közelebb (*b*, *c*), melyeken a középső női alak teljes nagyságában áll, csakhogy ezúttal a nő nem fogja két kezével sinus formájára harántosan a kendőjét, de mintegy megdermedt karokkal feszületszerűen áll a helyén; a lovasok mögötti idomok is mások.

A harmadik mező középső jelenete (tökéletlenebb formában) ismétlődik a megszokott helyen, megismétlődik a háromlábú asztal a rajta álló edénykékkel, melyeket ezúttal szabatosabban látunk, megvan a lampadarium, az amphora s a kakas, az idom, mely néha kosfőnek máskor csigának látszott ezúttal határozott kosfej, ellenben a háromszögbe helyezett gömböcs kételyt támaszt bennünk, van-e közük az (*a*, *b*) táblácskákon észlelt három gyűrűhöz vagy sem.

Ime, alig tagadható a közeli rokonság korongocskáink és e čalmai táblácska között. Szembetünő, hogy mind ugyanazon ritussal biró vallás szertartásos képei után készültek; de még itt is azt kell hinnünk, hogy nem a mintaképek hiteles, mintegy hivatalosan szentesített kivonatával állunk szemben, hanem oly szerkesztménynyel, melyet jámbor, de tudatlan ájtatoskodók számára készített valamely magánvállalkozó.

V. A hitelesség nagyobb igényével lépnek föl azok az ólomtáblácskák, melyekből az eddig előttem ismert 13 példányt legutóbb közzé tettem.* Ezeknek a táblácskáknak az elterjedési területe Moesia és Pannonia Savia, tehát majdnem ugyanaz a vidék, a hol az előbb ismertetett ólomamulettek keletkezhettek.

A tizenhárom példány négy góczpontra vezethető vissza. Valószinüleg nagyobb szentélyek mellett készültek. Ezek a táblácskák sem tartoznak a provincialis művészet legjelesebb alkotásai közé, de pusztán formai és kiviteli

* Arch. Ért. okt. füzet, az összeállításban a 43—55. sz. alatt.

szempontból is jóval magasabb becscsel birnak, mint azok, melyekről eddig szóltunk.

Mutatványul ebből a csoportból is közlök egy példányt, azt, a melyhez már Halitzky és Müller irtak a XIX. század elején magyarázatokat. Találták 1809-ben Mitroviczán és a Nemzeti Múzeum fönnállása óta őrzi, mint rejtélyes emléket.

Az antik ízlés mindjárt a díszes bekeretelésben érvényesül. A két oszlop a rajta nyugvó ívvel egy kis szentélyt (ædicula) példáznak, mely fölött két kigyó őrködik, egy him és egy nőstény.

Az ædiculában szép rendben, tekintettel a főhelyre és a responsio ősi törvényére, egyforma távolságban és egyenlő magasságban helyeztettek el az alakok. Arra is van tekintet, hogy a zárt jelenetekhez tartozó alakok együtt maradjanak; egyúttal helyes tapintattal a felső sorokban látjuk az isteneket és embereket, míg az attributumokat, a symbolumokat és a szertartási tárgyakat az utolsó (4.) sorba helyezik. Itt nem zavarják meg ezeknek tömkeleges elhelyezésével, közbeszurásával a rendet és összhangot, mint tették azok a kontárok, kik az (*a—e*) képeket tervezték és megcsinálták.

Azért azt kell hinnünk, hogy ezek az ædiculás képecskék talán úgy tekintendők, mint a szentélyeket kezelő hatóságok részéről kibocsájtott hivatalos szent képek, melyek a vallás ritualis képeihez talán úgy viszonylanak, mint a középkorban a gazdag falfestményekhez azok a kisebb képeskönyvek, melyek olvasni nem tudók számára a nagy templomi képcyclusok kivonatai gyanánt, mint a «szegények bibliája» (biblia pauperum) forogtak közkézen. Ezt a hasonlatot azért is képzelem közeljárónak, mert miként a keresztény hittant élőszóval is hirdették és így adták meg a nagy tömegnek a magyarázatot a képsorozatokhoz, úgy hasonló oktatás járulhatott az ó-korban is e kis képecskékhez és azért az ókori laikus bizonyára mindent világosan látott, a mi most a viszonylag jeles ábrázolás daczára is rejtélynek látszik.

A szentélyke félkörivű hajlásában legfölül a diadalmi négyes fogatán Helios (Sol invictus) egyedül foglalja el az egész tért; a nap s a hold mellképe így fölöslegessé válhatott.

A második sor középső csoportjában a nő teljes nagyságában jelenik meg, mindkét lovas üdvözlésére emeli kezét. A kerek lemezek közül legközelebb áll e csoporthoz a (*c*) lemezke, azután a (*b*) lemezke csakhogy itt az egyik lovas kicsit módosul. Valamennyi kerek lemezkén egy vagy több csillag kiséri a lovasokat, de egyikén sincs oly közvetlenül kifejezve a kapcsolat a csillagok és a lovasok közt mint itt, a hol mindegyik ló feje fölött van egy csillag, mely tehát a lovashoz tartozik; a lovak lábai alatt egy

emberi alak és egy hal fekszik, ebben ez a tábla eltér a korongoktól, melyeken a lovak mindig csupán embert taposnak, egyszer (*d*) esetleg talán kosfejű embert.

A rejtélyes női alak, mely három korongon (*a*, *b*, *c*) a két astralis mellkép között állott és egyszer (*d*) a korong szélére jutott, a mitroviczai táblácskán megkapja azt a helyet, melyre úgy látszik eredetileg meg volt komponálva; ott látjuk a jobbik lovas mögött balra állva, így megértjük a

7. ábra. Domborműves ólomlemez Mitroviczáról a n. muzeumban, 1/1 nagys.
Lsd. Arch. Értesítő 1903. 349.

gestusát is, már nem az arcza felé nyúl, hanem ő is üdvözlésre emeli jobbját, üdvözli a középső női alakot.

A harmadik sorban látjuk a korongok (*a*, *b*, *c*, *d*) legalsó sorából ismert, de mindig zavarosan megrajzolt jelenetet, mikor az ifjú a fáról lecsüngő áldozati állatot kezeli. Ezúttal világosan látjuk, hogy négylábú az állat, az is világos, hogy hiányzik a feje, de meg a mellette álló fiúról is bizonyos, hogy felső teste meztelen, csupán csak ágyékáról csüng a térdig rövid ruhája; ez a ritualis áldozatot végrehajtó egyén. A (*b*) lemezen a második sor jobb végén láttunk egy álló férfit, kiről sejthető, hogy kosfeje

van, hasonlót véltünk föltételezhetni a (*d*) lemezkén a harántosan álló alakról. A mitroviczai táblácska és analogiái igazolhatják ezt a föltevést, mert ott áll a fa mellett a kosfejű ember. E táblácskákon egy harczos áll a második sor bal szárnyán és a harmadik sorban két oly csoport szerepel, melynek nyomát a korongokon nem leltük, ellenben állat és egyéb symbolum több van a korongokon, mint ez ædiculák legalsó sorában. Itt csupán öt nagyobb képecske van; a háromlábú asztal a rajta fekvő hallal, a kigyó, a nagy füles edény, az oroszlán és a kakas és van két kisebb kép, talán scarabæus az egyik és talán pók a másik. Azokon a korongokon pedig ezeken kívül van még (*a*) csiga vagy kosfej, edénykékkel megrakott háromlábú asztal, még egy amphora, oszlopon álló mécses, három karika, egy négylábú kos vagy kutya (*b*), még egy madár, három gyűrű, három kés, (*d*) ekeszarv, kapa, állati bőr, bőségszarv, fáklya (?) és gyertya (?), sarlókés, sarló, kétféle iga, lábas pohárka és még néhány symbolum szerepel, melyet nem lehetett megismerni; tehát mintegy két tuczat oly jelvényt látunk a korongocskákon, melyekre a «hivatalosan» szerkesztett képsorokban nem találtunk analogiákat. Hogy honnan származnak ez eltérések, miért van a korongokon két jelenettel és egy férfialakkal több, viszont miért van a korongokon annyival több symbolum, arra egyelőre még nem tudunk kielégítő választ adni; azonban bizonyos, hogy a midőn megkisértjük e rejtélyes domborművek jelentőségét megállapítani, nem a durvaművű korongok domborképein kell kezdeni a magyarázatot, hanem már csak azért is a kis kápolnás képek szabatosabb ábrázolásait kell kiinduló pontul vennünk, mert már eleve is remélhetjük, hogy ügyesebb művészek szabatosabban birták eléadni fölfogásukat a rejtélyes vallásról, mint ügyetlen kontárok.

VI. A főcsoporton kell kezdenünk a fejtegetést, a két lovasnál és a női alaknál, a ki közöttük jelentkezik.

A mitroviczai táblácskán csillag előzi meg a két lovast. Ez a dioskuroknak a jelvénye. Azonban nincs a fejükön a dioskurok hegyes sapkája (pileus) és mindegyiknek a lova alatt fekszik valami jelentőségteljes tárgy, a baloldali ló alatt ember, a jobboldali alatt hal.

A korongokon mindegyik lovas alatt ember fekszik, néha egy közös csillag jelzi a lovasok jelentőségét; egy csillag helyett kettő is van (*b*), de a lovak feje alatt, olykor a csillag csupán az egyik lovas előtt van (*d*), vagy van több csillag, de nem közvetlenül a lovasok mellett (*c*). Az a jelző tehát, melyből a mitroviczai táblán határozottan a dioskurokra lehet következtetni, a korongokon kevesebb határozottsággal szerepel és azért ottlétének jelentősége homályosabb.

A mitroviczai táblán a két lovas üdvözlésre emeli jobbját, úgy van ez két korongon is (*b*, *c*), míg a három másik korong (*a*, *d*, *e*) ebben a tekintetben eltérést mutat. A lovak alatti két alak három korongon (*a*, *b*, *c*) emberi formával bir, egyik korongon (*d*) csupán a baloldali lovas alatt van emberi alak, a jobbik ló alatt talán nincs, vagy ember helyét kosfejű alak pótolja. Végül egy lemez csonka (*e*), csupán a baloldali ló alatt maradt meg az ember.

A két emlékcsoportban tehát a lovasok egyrészt dioskuroknak tekintendők, másrészt azonban járulnak hozzájuk oly elemek, (egy fekvő ember, két fekvő ember, egy fekvő ember és hal) melyek *nem* a dioskurok legendájából származnak.

Ezeknek az eredetéről kell tehát számot adnunk.

Az embert néha halottnak kell képzelnünk, máskor térdén, kezén csúszik, olykor fölveti fejét, sőt arra is van eset (a berlini domborművön), hogy szeme nyitva van.

Ki legyen ez a leterített ember? Ez egyike a legfontosabb kérdéseknek.

Dr. E. Nowotny az ő sokszor idézett jeles értekezésében* azt tartja, hogy a leterített ember a harmadik kabir, kit a maczedoniai legenda szerint az ő testvérei megöltek és az Olympos hegye alá temettek. Ez csábító magyarázat, csakhogy nem mindig alkalmazható. Miért duplázták meg a letiport embert, ha ez a harmadik kabir, hisz' akkor a legenda négy kabirról szólna, nem háromról és nem egy kabir halálát hirdetnék a képek, hanem kettőét!

Vannak oly képek a kabirokról, a mikor egyes számban szerepel a szent és a fölirat is annak jelzi. Kettős számban is sokszor látjuk. A maczedoniai és talán az etruriai legenda három kabirról tud, de négyről sehol sincs szó.

A letiport ember magyarázatában óvatossággal kell tehát eljárnunk. Nem lehet tagadni, hogy a valószinüség mellette szól, hogy oly képeken, mint a mitroviczai, csakugyan a megölt kabirral van dolgunk; de más képek kizárják ezt a magyarázatot.

Ilyenek mindenekelőtt azok a lovas képek, melyek csupán egy lovast tüntetnek föl és czélszerű lesz magyarázatunkban a «thrák lovas» ezen régi ábrázolásából kiindulni.

A thrákok az ő nemzeti istenüket legtöbbször, mint vadászó lovast ábrázolják. Lova lábai alatt hű kisérője, a kutya, a vad üldözésében segítsé-

* Wissenschaftl. Mitth. aus Bosnien etc. 1896. IV. k. 299. l.

gére van. Néhány ily emlék fönmaradt, a mi vidékeinken,[1] de sokkal többet ismerünk a Balkán-félszigetről.[2]

A thrák lovas nem öl mindig vadat, némelykor emberi ellenséggel is szembe száll és ekkor leterített ember van lova lábai alatt.

Erre az ábrázolásra a mintát görög harczosok sirjairól kapták. Kedvencz thema volt a görög sirtáblákat kifaragó szobrászok körében.

8. ábra. Dombormüves kőtábla Görögországból a belgrádi muzeumban.
Lsd. Arch. Értesitő 1903. 323.

A görög schema, mikor thrákok számára használták, csupán abban változott, hogy ilyenkor is oda tették a thrák lovas hű kisérőjét, a kutyát. Van a belgrádi múzeumban egy dombormű, Görögországból származik, ez így mutatja a thrák lovast (8. ábra).

---

[1] Sorozatomban 4—6. sz.

[2] Lásd Dumont, Skorpil és Hoffiller összeállításait fönnidézett helyeken.

Mikor Thrakiában a dioskurok hitének a hatása alatt a thrák lovast is kettős számban szerepeltették, akkor állott be mintegy magától az a szokás, hogy a harczias lovassal együtt az általa leterített ellenséget is kétszer ábrázolták. Alig tudnánk erre az átváltozásra tanulságosabb példát idézni, mint a segesvári táblácskát, mely két szakállas thrák lovast mutat heves mozdulatú lovak hátán egymás felé nyargalva (9. ábra).

A lovasok fején thrák sapka jelzi thrák voltukat. Mindegyik lovas alatt

9. ábra. Domborműves kőtáblácska a segesvári muzeumban, 1/2 nagys.
Lsd. Arch. Értesítő 1903. 323.

van leterített ember, a baloldali lovas alatt a leterített emberen rajta áll az oroszlán formáját öltött kutya (?) és az öreg hős magasra emeli hosszú póznás lándzsáját, melylyel ellenségét agyon döfni készül. Talán nem véletlen, hogy a jobboldali lovas alatt hanyattfekvő ember holtnak van ábrázolva, míg a baloldali még él, hasán fekszik és fölemeli a fejét. A baloldali hőst hű kutyája (?) is kiséri, rajta áll az ember hátán, a jobboldali ló alatt nincs kutya és a lovas nem emeli döfésre a lándzsáját. Mind a két lovas teljesen hasonló arczczal és öltözettel jelenik meg, fejükön a phrygiai sipka. A csoport azt a képet mutatja, mely megfelel a thrák lovasnak kabirrá váló átválto-

zása azon fejlődési fokán, mikor a kabir legenda meg a thrák lovas korábbi formája egymással egyesült ugyan, de mind a kettő még ébren van a köztudatban.

Egy bregetioi festett kőlemezen is megvan még a balfelőli lovas alatt a kutya,[1] tehát itt is még élénk a kabirrá átváltozott thrák hős emléke. Kár, hogy a kutya alatti téren lekopott a festék és nem tudhatni az ott kifaragott alaktalan idom emberi alakot jelez-e vagy sem.

Egy dunapentelei kődomborművön (10. ábra) hasonlókép megvan még a kutya a baloldalon fekvő ember fölött, de a leterített két ember már egészen egyforma, nincs köztük oly gondos megkülönböztetés, mint a segesvári táblácskán. Azt kell tehát hinni, hogy ebben a stadiumban úgy az eredeti thrák hős legendája, mint a halott kabirról szóló külön monda már valamennyire elmosódott volt és lassan egészen megszünt a két leterített alak megkülönböztetése, még a kutya is elmaradt. Ilyen formában számos képen látjuk a leterített emberpárt.[2]

Ezen nagyszámú, de többnyire gondatlansággal és fölületességgel készült képeken kívül a művészibb ízléssel és nagyobb gonddal készült emlékeken határozattabban és bizonyos következetességgel érvényesül a letepert kabir traditiója, a mit onnan sejthetünk, mert azokon csupán az egyik lovas teper le embert. Egy domborműves táblácskán Bukarestben [3] csupán a baloldali ló alatt van ember, a másik ló alatt semmi sincs, a Klagenfurtban őrzött virunumi táblán [4] ismét a baloldali ló alatt van letepert ember, míg a jobboldali alatt kigyó kúszik. Érdekes egy metszett kő,[5] a melyen a két ló közt ülő nő alatt, nem a lovasok alatt, van kiterített ember. Végül talán legerősebb a tanulság az egy letepert ember kabir volta mellett az, melyet épen a mitroviczai táblácska és 12 analogiája nyujt; mert itt az egyik ló alatt fekvő kabiron kívül a maczedoniai kabir-cultus más fontos alkateleme, a hal (Pompilos) is előfordul a másik ló lábai alatt. Nowotny fönnidézett föltevését ez esetekben tehát a hal is igazolja. A halnak a kabir-cultusban régtől fogva nagy fontossága lehetett. Utóbb is, mikor már nemcsak tengermellékiek vallása volt, megmaradt mint a mysterium egyik ősrégi jelképe és átment abba a fejlődési szakaszba, mikor a kabirok a dioskurokkal is összefolytak, mikor lovasokká váltak a kabirok.

---

[1] Lsd. ábráját Arch. Ért. 1903. 334. l.

[2] Sorozatunkban így mutatják a 23, 30, 32, 33, 34, 39, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 64 és 67 számu domborművek.

[3] Sorozatunkban 41. sz.

[4] U. o. 40. sz.

[5] U. o. 65. sz.

Csakhogy a hal jelentőségében is találunk változatosságot. Legünnepélyesebb az a szerepe, mikor a két lovas közt a háromlábú szertartásos asztalon az egész compositio közepén foglal helyet. A korongos ólomlemezek közt is van kettő (*d*, *e*), a hol ezen a helyen jelenik meg a hal. Más lemezen (*a*) nem e főhelyen, de csupán egyenértékűen egyéb symbolumokkal szerepel a hal s az asztal.

10. ábra. Dombormüves kőtáblácska Dunapenteléről a n. muzeumban, 3/4 nagys. Lsd. Arch. Értesítő 1903. 331.

A ló lába alatt, úgy miként a «harmadik kabir», csupán a mitroviczai lemezen és analogiáin jelenkezik; azonkívül a legalsó mező bal végén még egyszer ismétlik megszokott helyzetében a háromlábú asztalon, sőt néha harmadszor is, a harmadik sor középső jelenetében az isteni étkezésnél a nagy tálon ábrázolják.

A lovas szentek között rendesen női alakot látunk. Ez bizonyára istenség, melyhez a lovas szentek is tisztelettel közelegnek; gyakran üdvözlik kézmozdulattal, néha még rhytont is emelnek, mintegy ünnepélyes italáldozattal szentelvén meg jelenlétét. A női istenség oly lényeges alkatrésze a három-

ságnak, hogy csupán véletlenségből vagy a készítő tudatlansága miatt maradhatott el az aquincumi korongon. A másik négy korongon megvan és sohasem hiányzik a hol a lovas szerepel. Az istennőt kétfélekép ábrázolják. Egyikét mutatják *b* és *c* tábláink, a másikat *d* és *e* példányaink. Az előbbi kép egy istennő teljes alakjában maga elé harántosan lecsüngő kendőfélét tart nyilt öbölszerű hajlással, melyben az istennő tápot tarthatott a két ló számára. A második ábrázolási mód csak törzsig érő alakot mutat; ezúttal csupán úgy, hogy a kezeit a lovak szája felé nyujtja ki vagy más hasonló módon mutatja a lovakról való készséges gondoskodását.

Hogyha végig tekintjük azokat az emlékeket, melyeken a háromság szerepel, úgy tapasztaljuk, hogy a kétféle ábrázolás nem önkény szerint változik, hanem, hogy alkalmazásukban bizonyos következetesség van, mely talán lehetővé teszi annak az eldöntését, hogy ki az a titokzatos istenség.

Legbecsesebb a kérdés valószinű megfejtésére a (*d*) korongocska, mely törzsképben mutatja a nőt, kinek az alatta álló háromlábú asztalon fekvő halat (Pompilos) fölajánlják.

Föltünt ezen a táblácskán igen sok gazdasági szerszám, milyennel egyéb korongocskákon nem találkoztunk. Van rajta ekeszarv, van kapa, sarló, két járom és fa, alighanem ide kell számítani a bőségszarvat is, nem felejtkezvén meg a kígyóról sem, mely ezúttal közvetlenül a rejtélyes nő fölött tekerődzik fölfelé. Ezeket a symbolumokat sem Helios tiszteletére nem lehet vonatkoztatni, sem a kabirokra vagy dioskurokra nem tartozhatnak közelebbről. Az istennőnek ezen attributumai egytől-egyig a földmívelésre vonatkoznak, azért közel eső föltevés, hogy abban az istennőben a római időszak gondolkodása szerint ábrázolt «*Terra mater*»t tisztelték. «Terra mater» pannoniai és daciai föliratokban nem egyszer fordul elé.* Ábrázolását ismerjük, matronalis női alak, a kinek mindig csak a félteste emelkedik ki a földből, azért itt is, bár lebegve ábrázolják, csupán féltestet adtak neki és mert a (*d*) lemezke készítőjének kételyei lehettek aziránt, hogy vajjon nem tévesztik-e mégis össze más istennővel, jónak látta az attributumok sokaságával telerakni az üres tért a táblácskáján, hogy így minden kétséget kizárjon. E szerint tehát más esetekben is, a mikor nem látunk gazdasági szerszámokat, a féltestű nőben, terra matert sejthetjük.

Nagy arányú idomban láttuk a féltestű istennőt az indijai korongocs-

---

* Terra maternek szentelt oltárt találtak Ó-Budán a «Roth Einsiedler Hut»-on a fehér keresztnél, kora a 222—235. évekre esik, Rómer szól róla Arch. Közl. 1876. X. 35. — C. I. L. 6313. szerint terra maternek egy összeomlott templomát ujitják meg. — Áldozati föliratok az ő tiszteletére akadtak Zalatnán (C. I. L. Dacia 1284, 1285.) Kéménden (u. o. 1364) és Felesden (u. o. 1599.)

kán (*e*), látjuk a segesvári, egy bukaresti, egy temesmegyei, egy terracinai, egy aquilejai, egy dunapentelei, egy tordai, egy kolozsvári, ó-szőnyi, kápolnai, sziszeki, egy Trau-féle, egy grindi, egy n.-muzeumi és egy pozsareváczi kőtáblácskán.[1]

Ez a 17 emlék nem mindig oly ép, hogy a féltestű nőt kisérő két lovas is megvolna egészében, a fejük többször letört, de a mikor épségben vannak a lovasok, fejükön ugyanaz a phrygiai sipka van, mely a thrak lovast és a kabirt szokta jellemezni, némelykor azonban födetlen a lovas feje, de ekkor legalább a tartása vagy mozdulata vág össze a többi idézett emlék lovasaival; szembetünő, hogy a ló gyeplőjét fogja a lovas, lándzsát is döf a ló alatt fekvő ember felé, de nem emeli szertartásosan az istennő felé jobbját.

Ez a szertarsásos kézmozdulat akkor lép föl, mint egyik jellemző sajátszerűség, mikor a középső istennő egész alakjaival áll a két lovas között. Az aquincumi lemezkén ilyen a két lovasszent kézmozdulata; azért azt véljük, hogy egész alakú nőt kell oda képzelnünk a közepére. Más két korongon is (*b*, *c*) az egész alakú istennőt üdvözlik a lovasok kézemeléssel, sőt talán még rhytont is emel föl az egyik lovas.

A fent leírt mitroviczai táblácskán és az analogiáján a lovasok kezüket emelik az istennő irányában. Ugyanily gestust mutatnak, de bal kezüket emelik a lovasok a virunumi táblán,[2] egy carnuntumi töredéken[3] ismét jobbját emeli a fönmaradt baloldali lovas, végül van egy kis calcedon intaglio,[4] melyen az egyik lovas jobbját, a másik balját emeli.

Ez a gestus azonban csak akkor lehetséges, ha nincs a kezük máskép elfoglalva; van eset mikor mindegyik lovas hosszú szárú póznán kígyós zászlót lenget, mint p. o. a carnuntumi töredéken.[5]

Ehhez hasonló a két kígyószászlójú lovas egy bécsi metszett kövön;[6] egy más intaglion a hegyes süvegü ifjak hosszú póznájú lándzsájukkal a lovak alatt fekvő emberi alakok felé döfnek[7] és egy harmadik metszett kövön az egyik lovas magasra emeli a háromágút, a másik meg a Nilus kulcsát (?).[8] Mind a három utolsó esetben a középső női alak mindkét lónak a szája felé vagy szája alá nyúl.

Az etetést leghatározottabban a carnuntumi töredék mutatja (11. ábra), ezúttal az istennő mindegyik ló szája elé egy kis négyszögidomú edényt tart.

---

[1] Mindezek részletes leírását lásd az Arch Ért. 1903 okt. füzetében közölt «Lovas istenségek» czimén közölt összeállításban.

[2] Lásd az Arch. Ért. 1903. oktoberi füzetében az emlékek összeállításában a 40. számot.

[3] U. o. 42. sz. — [4] U. o. 67. sz. — [5] U. o. 22. sz. — [6] U. o. 65. sz. — [7] U. o. 66. sz.

[8] U. o. 64. sz.

Ebben az esetben alig téved Schneider,* mikor a lovakat etető istennőt a lovak védőasszonyának Eponának tartja. Úgy tapasztaljuk tehát, hogy egy celta származású istennő is beléjátszik a thrákok cultusába, a ki a Terra mater helyére lép és a Dunamenti celták számára mintegy közvetíti a thrák vallást. A carnuntumi táblán és néhány más esetben lebegő Victoriák koszorúzzák a lovasokat, a kik ilyformán a római ember szemében is thrák lovasokból vagy kabirokból dioskurokká válnak. A carnuntumi táblát az teszi még kiválóan érdekessé, hogy ez az átváltozás mintegy a három capitoliumi istenség oltalma alatt megy végbe, kiknek mellképeit a tábla legfelső szélének közepén szemléljük.

11. ábra. Domborműves kőtábla Carnuntumból, 3/4 nagys. Lsd. Arch. Értesítő 1903. 327.

Akkor is koszorúzzák néha a két lovast Victoriák, hogyha Terramater képe lebeg közöttük. Igy láttuk a bukaresti ólomkorongon (*d*); tehát ezen a táblán is be van fejezve a kabirok és dioskurok egybeolvadásának a folyamata.

Legkevesebb bajt okozott az ólomkorongokon Sol és Luna fölismerése; mindenütt ott vannak a mellképeik, egyiknek a fejét sugarak övedzik, a másikat a félholdról lehet megismerni. Ezek a mellképek és többször maga a négyesfogatán járó Helios képviselik ebben a thrák származású vallásban a napistenséget. Vajjon a római birodalomban a keresztény évszámítás első századai óta terjedő Mithrastisztelet eredménye volt-e a Sol-tisztelet befoga-

* Arch. epigr. Mitth. aus Öst.-Ungarn 1887. XI. 14. l.

dása a lovasvallásba vagy inkább Solnak a pannoniai császárok részéről tanusított rendkívüli kedvezés és fölmagasztalás okozta-e ezt az erős szerepét a dioskur-kabir cultusban, nem dönthető el biztossággal; valószinű, hogy mind a két mozzanatnak volt az eredményben része, melyből különösen azok a domborműves táblák tanuskodnak, a hol Helios az ő hatalmasan vágtató négyesfogatával az ædicula egész felső terét foglalja el és a világgömbbel a baljában úgy áll előttünk, mintha már nem is Jupiter uralkodnék a mennyben, hanem a napisten.

VII. A előbbiekben az ólomkorongokon szereplő főistenségekkel ismerkedtünk meg. A thrák lovasból lett kabir és a kabirok és dioskurok egybeolvadásából származott lovasistenségek és közöttük Terra maternek, máskor Eponának a megjelenése, majd azután Sol hatalmas föllépése az isteni szövetkezetben, mindez kellett a Dunamenti lakosságnak, a thráknak épúgy mint a celtának és valószinűleg a babonás római provincialisnak is, hogy a sok viszontagság közepette épségben képzelhesse magát. Ebben a synkretismusban egyesül mind a három világkör, melylyel halandónak dolga volt, az ég, a föld és a földalatti létellel kapcsolatos táj, hová a kabir elem utal. A vallás homályos dogmáit nem ismerjük, de követőinek áhítatos szándékát ime nyilvánvalóvá teszik a domború képek.

Azonban a jámbor hivő az ókorban époly kevéssé vélt az istenség iránti hódolatának eleget tenni, ha csupán az ő képeit állította volna áhítattal maga elé, mint a hogy a középkori keresztény sem érte be azzal, hogy szentjeit magukban ábrázolja. Oda tette melléjük az ő nekik szentelt állatokat, a velök járó symbolumokat, gyakran a szentek legendáiból is örökített meg egyes mozzanatokat, sőt a ritust és a cerimoniákat sem mulasztotta el ábrázolni, hogyha azokban belső hitéletének külsőleg látható jeleit tanusíthatta.

Hasonló észjárásnak tulajdonítható, hogy a mi ólomamuletteinken sem csupán az istenek képeivel érték be, de sok mindenfélét ábrázoltak rajtuk, a mi jámbor lelkeket ájtatosságra buzdíthatott. Tehát összességükben e mellékalakoknak és tárgyaknak a rendeltetése sem absolute ismeretlen; annál nehezebb föladatra vállalkozik mégis, a ki egyenként fürkészi az ottlétük okát. E kényes kisérletre kell most áttérnünk.

Talán legrejtélyesebb előttünk a csöndesen álló fátyolos nő, a ki mindig oldalt néz és arczához emeli kezét. Némelykor ott leltük Sol és Luna között (*a*, *b*, *c*), máskor ferdén oda tolták a körhajlás alá és Luna fölé; ellenben a mitroviczai táblán és tizenkét más ugyanolyan táblán ott állott rendesen a második sorban a jobbik lovas mögött van. A «hivatalos» lemezeken tehát helyreigazították a rejtélyes nőt; a heliakus környezetből kivették, a hová

talán csak véletlenül vagy helyszűke miatt került és oda tették a háromság mellé, talán azért, mert abban inkább van érdekelve, vagy mert valami régi kötelék fűzi őt hozzá. Azonban ugyanakkor a tulsó oldalra, a sor bal végére római katonát helyeznek. Ez meglepő dolog. Nyilvánvaló, hogy a nőnek valami köze van ahhoz a harczias alakhoz, sőt közelebbi kapcsolatot kell föltennünk közöttük. Mindenesetre azt kell hinnünk, hogy a kettő mintegy hasonértékű, hogy a katonának ép annyi köze van a háromsághoz, mint ő

12. ábra. Domborműves bronztáblácska Bukarestben Antonescu szerint. Lsd. Arch. Értesítő 1903. 314.

neki. Az a kérdés merül föl tehát, hogy a katona és a nő is az istenségekhez sorolandók-e vagy ha csupán tisztelők és nem tisztelendők, miért vannak jelen, mi az értelmök?!

A kulcsot e kérdéshez néhány emlék adhatja, köztük mindenek előtt két kis bronztáblácska a bukaresti muzeumban, melyeken thrák lovas van ábrázolva, a kit egy ifjú és egy nő környez. Egyikén (12. ábra) a thrák lovas előtti fátyolos nő eteti a lovat, a ló mögött pedig phrygiai sipkával fején a thrák ifjú áll és fölemelt jobbjában rhytont tart, melyből istenének áldoz.*

* Sorozatunkban a 10. sz.

Ugyancsak a bukaresti muzeumban van egy más domborműves bronztáblácska,[1] melyen ismétlődik a fátyolos hölgy, ez is a ló szája alá nyúl, talán csészét is fog a kezében. A sapkás ifjú is jelen van a ló mögött. Igaz, hogy még egy ifjú (sapka nelkül) áll a jobb oldalon, ezúttal tehát kibővült

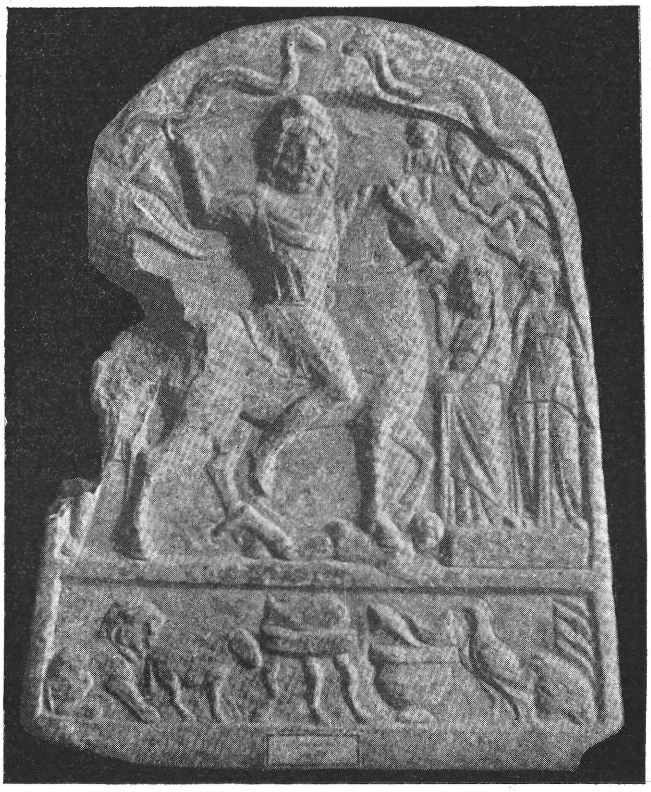

13. ábra. Domborműves kőtábla Apulumból a nagyszebeni Br. Bruckenthal muzeumban. Lásd. Arch. Értesitő 1903. 318.

a társaság. Egy apulumi domborműves kőtáblán (13. ábra)[2] a lovas mögött talán ifjú állott (letört), jobbra a lovastól két fátyolos nő áll külön talapzaton, egyik a ló felé fordul és a ló szája felé nyul, míg kisérője szemközt áll és arcza felé emeli kezét. Kevésbé határozottan kidolgozva, de aligha nem

[1] Arch. Ért. 1903 okt. füz. soroz. 11. sz.
[2] U. o. 13. sz.

azonos jelenetet mutat egy Görögországból származó domborműves kőtáblácska a belgrádi muzeumban.[1] Végül van két emlék,[2] melyeken a lovas mögött két ifjú és a lovas előtt három nő áll.

Mindezek a példák általában azt tanusítják, hogy a lovas gyakran mellékalakok kiséretében van. Nem hiszem, hogy ezeket mindig egyformán kell értelmezni. Nem is jellemzik egyformán; értéküket és jelentőségüket tehát a jellemzés alapján kell majd megállapítani. Az apulumi és a görögföldi (belgrádi) táblák kisérő személyzete vetnek legtöbb fényt a mi katonánkra és a fátyolos asszonyra. Mindkét táblán a heros ábrázolása úgy keletkezett, a hogy Hoffiller a thrák herosok emléktábláinak jelenetét átalában magyarázta.[3] A görögöknél dívó hallottas domborművek mintája után készültek eredetileg. A halott lóháton nagyobb idomban áll családja közepette, mely adorálja, férfiak és nők veszik körül, többször a fán fölkuszó kígyó mutatja, hogy halottról van szó és gyakran oltár is van mellette a herosi cultus bemutatására. Az apulumi és belgrádi táblán az ifjú és két nő görög mintából vétettek át, az üdvözlet és szomorkodó kéztartás gestusai, a gyászfátyol is illettek abba az eszmekörbe, melybe a thrák isten környezetében divó jeleneteket beleképzelték. Ez talán még a halandók hódolata a thrák heros, vagyis inkább a lovas kabirrá változott heros iránt. Az utánzott mellékalakok értelme a külső forma megtartásával a thrák fölfogásban utóbb megváltozhatott. Mikor a görög typusokból thrák typusok lettek és a hőssé vált görög családapa thrák törzsheros lett, sőt lovaskabirrá változott át, a fátyolos öreg asszony, a ki táplálta a lovat, terra materré vált és azon módon az ifjú és a fátyolos leányból a nép személyesítői lettek, kik a nép istenét tisztelik és szolgálják. Mikor a lovast megduplázták, a terra mater kapta a középen a főhelyet, a másik két alak pedig kívül maradt, mint eddig.

Így látjuk az ötös csoportot némely metszett köveken, melyeken elég tér volt a teljes csoport ábrázolására.

Az Odescalchi-féle gemmán[4] jobbra a jobbját fölemelő leány, balra pedig a phrygiai sipkás ifjú áll, ez utóbbi a fölfelé hajló kígyó farkát fogja. A Brown-gyűjteményben létezett gemmán[5] igen parányivá lett a két dákocska és nyilván már nem világos a kőmetsző előtt az értelmök, az ifjú fölemeli kezét, a nő pedig koszorút tart jobbjával maga elé. Itt tehát a dioskurok

---

[1] Arch. Ért. 1903 okt. füz. soroz. 14. sz.

[2] U. o. 15. és 16. sz.

[3] Thrački konjanik čzímű czikkében, megjelent a zágrábi Viestnik 1902. VI. k. 192–202. lapjain.

[4] Sorozatunkban a 66. sz.

[5] U. o 64. sz.

és kabirok mögött néha röpülő Victoriával tévesztette össze a leányzót a gemmametsző.

A genetikus átváltozás régibb formája tehát világosabban maradt meg az Odescalchi-gemmán, ámbátor az, hogy a phryg ifjú fogja a kigyó farkát, önkénytes újítás. A régibb schema más újítása midőn a phrygiai ifjú helyébe római katona lép. Az apulumi tábla öregasszonya jóformán ugyanaz maradt, csakhogy, mivel most két ló van mellette, mindkettőnek kiván szolgálni, és mindkét kezével teszi azt a mozdulatot, melyet előbb csupán jobb kezével tett. A jobboldali leány gestusa szintén csak kevéssé változott, azelőtt arcza felé emelte kezét, a szomorúság jeléül, most kissé odább emeli, az üdvözletre, a mi a typus mostani alkalmazásában indokoltabb. A kétféle fölfogás, a szomorkodás és üdvözlés közti határozatlan ingadozás mutatkozik rajta, mikor a korongokon (*a—d*) lép elénk a leányzó, ellenben nincs kételyünk gestusa iránt a mitroviczai táblán és analogiáin, épúgy üdvözli a terra matert, mint üdvözlik a lovasok. Ennyire tehát elég bizton haladhattunk a magyarázatban, de fönakadunk mikor azt kell megidokolnunk, hogy miért lépett katona a thrák ifjú helyébe.*

A katona csupán a carnuntumi töredéken és a tizenhárom «hivatalos» ólomképen fordul elé: egyéb emlékeken még nem találtuk, bár női társa mindig ott volt. Talán azt kell föltételezni, hogy azok a «katonás» lemezek kizárólag thrák segédcsapatokban szolgáló katonák számára készültek. Kevésbé kecsegtető az a vélemény, hogy miként egyéb mysteriumos vallásokban voltak a hivők között a fölavatások sorrendje szerint fokozatok, úgy a kabir mysteriumban is voltak fokok és a katona ily fokot jelezne. Ez utóbbi fölfogás kevésbé elfogadható, mert a baloldali katonának így megvolna az ő szertartásos értelme, de az ő jobboldali párját nem lehetne ugyanezen magyarázat alá vonni.

Tehát addig, míg az emlékek ujabb sora nem fog biztosabb magyarázatra kellő alapot nyujtani, azt a föltevést tartjuk legvalóbbszinünek, hogy ez a katona is thrák; ezzel szűkebbre szorult a compositió értelme, már nem az egész thrákságra, hanem csupán bizonyos csapatokban szolgáló hontársakra vonatkozik. Ily magyarázat a hivatalos táblácskákat új világításba helyezné. Azok talán csupán katonák által föntartott szentélyek jelképei voltak és csupán katonák számára készültek. Ez megmagyarázná, hogy a képek miért oly egyformák és azt is, hogy miért készülhettek nagyobb csínnal, szabatosab-

* Sorozatunkban 42. sz.

ban mint egyéb kabir-dioskur emlékek, melyek sokszor csupán a véletlennek köszönték keletkezésüket.

Az aquincumi korongon és analogiáin szereplő rejtélyes hölgyről most már azt kell hinnünk, hogy nem istenség, de az istenséget tisztelő halandó. Az emlékek egybevetése adta meg a módját, hogy magyarázatában visszamehessünk első kezdetéig, azok nélkül továbbra is rejtély maradt volna.

VIII. A korongok hátralevő domborművei a vallási szertartásokra vonatkoznak vagy az egyesült istenségek attributumai és jelképeihez tartoznak.

Csupán két mozzanatot vélünk látni, melyben szertartási mozzanatot sejthetünk.

A háromlábú asztal és rajta a hal-áldozat a kabir-dioskur háromságot illeti.

A másik szertartás a fa közelében folyik le. A kerek táblácskákon legalul a középen szoktuk látni, de ott sohasem teljes a jelenet, hozzátartozik még egy kosfejű ember.

Ezt a két jelenetet kell közelebbről tekintenünk.

A háromlábú áldozó asztal és rajta a hal két korongon (*d*, *e*) a lebegő Terra mater alatt a két lovas közt áll. Ezúttal tehát nincs kétely a velejáró szándék iránt. Más esetekben nem ismerhetjük föl oly könnyen ezt a szándékot.

Az aquincumi táblácskán az asztal üresen áll a második sor jobb végén, a hal pedig ugyanazon sor bal végén van; igaz ugyan, hogy így is legalább gondolatban egyesíthető a két összetartozó tárgy, mert a responsio révén együvé képzelte a művész, de bajosan lehet áldozatról szó, ha nem fekszik a hal az oltáron és nehezen tudjuk elképzelni, hogy kinek áldoznak a halat, hogyha a megtisztelendő istenség és áldozata között nem jelzik a közvetlen kapcsolatot.

A zágrábi lemezkén (*b*) meg van ugyan az asztal, de más valami van rajta, nem hal, sőt a halnak az egész lemezkén nem is látjuk nyomát és hasonlót tapasztalunk a pozsareváczi lemezkén (*c*), melyen a hármas lábat hiányos alakításban a legfelső sor jobbvégén látjuk; ezúttal sem hal fekszik rajta, de más valami.

Hogyha már most a «hivatalos» lemezkéket nézzük, ezeken az asztal és rajta a hal rendszerint megvan ugyan, de szembetünő, hogy egyéb jelenetek miatt meglehetős alárendelt szerepe jut; ott áll az utolsó sor bal sarkában, kicsi az asztal és kicsi rajta a hal. Sőt egyszer, az öcsényi lemez töredékén* az asztal ugyan megvan, de a hal helyét más állatfej, talán

* Sorozatunkban az 55. szám.

vadkan vagy kos feje foglalta el. Nem mondhatjuk még elég bizton, hogy mi az oka, hogy a haláldozat dolgában ennyi eltérés van. Tény, hogy csupán ott van a haláldozat a főhelyen, a hol a középső nő Terra matert ábrázolja, ellenben a mikor ott áll Epona (vagy más?), akkor félreszorúl vagy épen eltünik.

Mintha a haláldozat is azt a traditiót képviselné, mely a kabirok szertartásából került a keverékes dioskur-kabir vallásba! A hal Pompilosra emlékeztetne, a legendabeli halra, mely homályos hir útján a kabir legenda maczedoniai változatából ismeretes.

A halnak *ez* a régibb értelme elhomályosulhatott, mikor a Terra maternek hozták áldozatul és még inkább, mikor Epona lőn a táblácskákon a főistennő.

A «hivatalos» táblácskák legtöbbjén a hal nemcsak az asztalon, tehát áldozatkép fordúl elé a legalsó sorban. Nagyobb hal fekszik a phrygiai sapkájú bal lovas alatt és ugyancsak halat készülnek elfogyasztani a harmadik sor középső jelenetében félkörü pamlagon csoportosuló asztaltársak.

Világos, hogy ez esetekben a ló lába alatti hal a thrákok Pompilosa. A tengerek mellékén lakó thrákok életében a hal sokkal nagyobb jelentőségű volt, mint a belföldi thrák törzsöknél; ellenben a régi Pompilos-legendának a jelentőségét a Duna és mellékfolyóinak halbőségéből táplálkozó néptörzsek ismét élénkebben karolhatták föl. A Pompilos-legenda ezt a «megerősbülését» mutatnák tehát az ő képsorozataikkal, hol a hal háromszor is szerepel, a «hivatalos» lemezkék.

Ez a tanulságos emléksorozat a négylábú állat áldozatát is szabatosabban és teljesebben mutatja, mint a kerek lemezkék.

Nem szükséges a jelenet sokszor közölt leirását ismételni.

Az ábrákból kiderül, hogy ősi módon, fára akasztották a kost és legelőbb levágták a fejét, a fa törzse mellé bödönyt raktak, hogy bele gyűjtsék a fejetlenné vált állat nyakából folyó vért. Ezt a bödönyt csupán az öcsényi táblácskán (14. ábra)* látjuk határozottan, a többi táblácskán oda kell azt képzelnünk. A fej levágása után a szertartásos szolga hozzáfog a bőr lenyúzásához, azután pedig föl fogja darabolni az állatot. Működéséből ezek a képek csupán azt a mozzanatot jelzik, mikor az ifjú a fej levágása után kezével a czombot vagy a testet érinti. Korongos lemezkéinken még ezt a jelenetet is néha alig lehet felismerni. Annál világosabban értjük a szertartásos kosölés lefolyását a «hivatalos» ábrákon. Ezeken még azt is lehet megtudni,

* Sorozatunkban az 55. sz.

hogy hová lett az állat levágott feje, ott van a szolga mellett álló emberen, kit ezért némely magyarázók a kosfejű egyiptomi Anubisnak képzeltek. Dr. E. Nowotny volt talán az első,[1] a ki a kosfej föltételét helyesen magyarázta, azt adván indokául, hogy a kosáldozat által, kosvérben való fürösztés és a kosfej föltétele után fogadták be a hivőket a vallási közösségbe. Ez volt tehát a legfontosabb ritualis cselekvény, mely mint ilyen méltán szerepelt a hivatalos táblácskák jelenetei közt, sőt egyéb ólomlemezeken is föltünik. Néha azonban csupán az áldozatra szánt kos, máskor a kosfej magában vagy az oltáron fekvő kosfej, sőt néha csupán a kos kiterített bőre emlékeztetett a kosáldozatos szertartás fontosságára.

14. ábra. Domborműves ólomtáblácskából való alsó töredék; Öcsényről (Tolna m.), őrzik a szegszárdi muzeumban, $^2/_3$ nagys. Lsd. Arch. Értesítő 1903. 351.

Korongjainkon a fa mellett gyakran a fa felé fordult négylábut látunk, ez alighanem ismét kos kiván lenni, ha nem is ösmerjük föl eléggé a fejét; a mit néha csigának nézhettünk (*a*, *c*) az talán inkább kosfej. A lemezkén nincs külön ábrázolva a kosfej, mikor a fölavatott hivő maga van jelen kosfejjel a nyakán. Értjük most a kiterített fejnélküli állatbőrt az egyik lemezen (*d*) szereplő sokféle tárgy között; ez sem lehet más, mint az áldozati kosnak a bőre.

A thrák vallásban tehát a bűntől tisztító kosáldozatnak ugyanoly fontossága van, mint a Mithras vallásban a bikaáldozatnak. Ezt már Nowotny is igen helyesen fölismerte és Gerhard is így fogta föl.[2] Ujabban Fritze

[1] Nowotny, Wissensch. Mitth. aus Bosnien IV. k. 299. l.

[2] Nowotny i. h. 299. és 300 ll. Der Schafbock galt überhaupt als Sühnthier; die Verhüllung mit seinem Fell und, wie wir nach unserer und ähnlichen Darstellungen annehmen müssen, auch mit seinem Kopfe symbolisirte wohl die Stellvertretung des Menschen durch das Opferthier (Vergl. Gerhard Arch. Zeitung 1849. Spalte 25 und 63/64.).

igen tanulságos összeállítást tett közzé azokról az antik érmekről, melyek a kabirok vallására vonatkoznak.[1] Samothrakei érmeken a kabir maga öli meg a kost. Kebrene érmein is megjelenik a kosfej. Pergamoni érmeken a Kr. utáni harmadik századból két meztelen kabir áll egymással szemben, hol az egyik, hol a másik fog kezében kosfőt, mely felé a társa kinyujtja a kezét. Más érmeken pilléren fekszik a kosfő, ez tehát a kabirionban az áldozati helyet jelzi. Némelykor egy kabir egyedül áll és kosfőt tart tenyerén.

A dunamenti thrák domborművek sorozatában is sokszor látjuk a kost vagy a kosfőt. Egy bukaresti bronztáblácskán[2] a poharát magasra emelő thrák lovas, mögötte kosfő és előtte hal van ábrázolva.

Egy más bronzlemezkén[3] ugyancsak Bukarestben a kosfej a lovas lába alatt látszik. Az apulumi kőtáblán[4] az alsó mező közepén a hal a háromlábon fekszik, az asztalfelé balról kos közeledik és ha jól fogtuk föl a tér jobb végén látható alakot, az kosfej. A nemzeti muzeumban őrzött tordai kőtáblán[5] a legalsó mezőben az egyik ifjú halat (?) áldoz a középen, jobbra tőle háromlábú asztalra fektetett kosfej felé emeli kezét egy előtte térdeplő ifjú. A Berlinben őrzött érdekes bronztáblán[6] a kos követi a bikát útjában a háromlábú asztal felé, melyen hal fekszik; azonkivül a mező balrészében fölül kos feje ismétlődik. A terracinai kőtáblán[7] oltár felé fordultan áll a kos, ezúttal csupán messziről kiséri őt a kakas. A čalmai ólomtáblácskán és analogiáin,[8] a kosfej bezárja a legalsó mezőben ábrázolt tárgyak sorát (rajta áll a kakas), bár megvan a kosfejű ember is. A Brown-féle intaglión[9] megvan a kosfej; a bécsi gemmán[10] megvan a kosfejű ember és mellette még egyszer a kosfej, és végül egy calcedon gemmán[11] ugyancsak ábrázolva van a kos, bár ezúttal talán elhagyták szarvait.

Ezek után alig csodálkozhatunk, hogy ha az aquincumi ólomkorongon is oly fontosságunak vélték a kost, hogy egyszer mint áldozandó állatot, másszor bonczolás alatt lévő fejnélküli állapotában ábrázolják és azonfölül Sol feje mögé még a kos fejét is oda teszik.

Így tehát az emlékek összehasonlítása alapján, a régi irodalom fölötte gyér adatait bőségesen kiegészíthettük; láttuk, hogy a kabir-dioskur vallásban a beavatás kosáldozat révén történt és hogy e mellett a haláldozat volt a vallásnak más főcselekménye.

---

[1] H. Fritze, Birytis und die Kabyren auf Münzen. Zeitschrift für Numismatik XXIV. k. 1903. 105—208

[2] Sorozatunkban 10. sz. — [3] U. o. 11. sz. — [4] U. o. 13. sz. — [5] U. o. 16. sz. — [6] U. o. 17. sz. — [7] U. o. 23. sz. — [8] U. o. 56—58. sz. — [9] U. o. 64. sz. — [10] U. o. 65. sz. — [11] U. o. 67. sz.

Hátra van, hogy a korongokon előforduló attributumok és jelképek iránt jussunk tisztába.

Láttuk, hogy ily melléklet a bukaresti ólomkorongon van legnagyobb számmal, ezeknek egy nagy részét közvetlenül a rajta ábrázolt Terra materrel hoztuk kapcsolatba.

Ezeken kivül vannak olyanok, melyek a «thrák lovas» ősi korából tarthatták fön magukat; vannak a melyek talán a kabirokkal, olyanok melyek a dioskurokkal jutottak az egyesülés után beállott közösség attributumai közé és végül a napimádó hittel is jártak bizonyos jelvények, melyeknek nyomaira akadhatunk.

A fa, a kigyó és a kutya bátran ősi birtoknak tekinthető, abból az időből, mikor a thrák hős a görög halottas emlékek mintái szerint kapta az ő typusát, melyből oly számos példány maradt reánk. A kutya a vadászatban hű társa volt, a thrák lovas mellett néha akkor is megmaradt még a kutya, mikor már kabirrá változott, sőt néha akkor is még ott leltük a kabir lovas alatt, mikor már nem is lehetett kabir és dioskur lovaspár között különbséget tenni. A fa körül tekerődző kigyó a görög hőst és thrák lovast egyaránt a földalatti hatalmakhoz fűzte. A kabir vallás, melyet a thrák törzsök oly szivesen befogadtak és saját hősük cultusával azonosítottak, bizonyára tekintetet vetett a thrákok népies szokásaira. A thrákok világszerte ismert előszeretete a bor iránt szertartásos formát öltött a libatiókban. A thrák kabirnak rhytonból is áldoznak. A háromlábú áldozó asztalon nem ok nélkül látunk ivóedényeket, az amphorák és kraterek ritkán maradnak el az emlékek ábráiból; a koszorúk, fáklyák, gyertyatartó és mécseseket hordó oszlop is e rituális éjjeli libatiókra utalnak, vagyis a szent cselekmények kiséretében folytatott nagy ivásokra, melyek a vadászat mellett a thrákok legkedvesebb foglalkozásai közé tartoztak. Nem is véletlenség, hogy az ő földjük Bachus egyik őshazája!

A dioskurok jelképei közül * a legjellemzőbbek a csillagok. Symbolumaik közt ott találjuk az amphorát és a kigyót. Mind a kettőt a kabirok társaságában is találtuk; az egyesülés után tehát annál több ok forgott fön, hogy azután a közös vallás emlékein szerepeltessék. Más jelkép a kakas, a mely szintén az ő révükön juthatott a közös vallásba és annak jelvényei között a hivatalos és nem hivatalos emlékeken is egyaránt állandó alak gyanánt van jelen.

A mi végűl a Mithrascultus nyomát e vallásban illeti, Helios, Sol és

---

* Lásd Roscher Lexicon der Myth. Furtwängler Dioscuren 1170—1173. l.

Lunán kivül a symbolumok közt nem sok marad, a mit a Mithrashit befolyásának tulajdoníthatnánk. Cumont [1] a Mithrascultusra vonatkozó kérdéseknek legalaposabb ismerője csupán a kráter, a kigyó és oroszlán csoportjában látja a Mithrasvallás symbolumait; mi meg az oroszlánban látjuk és egy második madárban, mely néha (a kakason kivül) szerepel, ezt a madarat a berlini bronzdomborművön [2] világosan lehet fölismerni, az a holló, mely semmiféle Mithras domborműről nem szokott hiányozni és ugyanazon a domborművön ott van mithras környezetéből az aeon és a bika; de ez utóbbi két kép eddig semmiféle más thrák kabiremléken nem fordulván elé, ez idő szerint elszigetelt jelenségnek tekinthető.

*

A szerény aquincumi ólomkorong, melynek értelmezése volt az előbbiekben föladatunk, arra kényszerített, hogy tudományos emléktárunknak egy félreeső, elhanyagolt sötét zugába belévilágítsunk.

Bármily csekélynek lássék ez utunkon elért tudományos eredményünk, kétségtelen, hogy eredményünk első sorban az igénytelen lelethez füződött, melyet az aquincumi ásatások szinre hoztak.

Azokért az ásatásokért első sorban fővárosunk lelkes áldozatkészségének tartozunk hálával. Szakember hálját úgy tanusíthatja leginkább, hogy közreműködik a színre kerülő emlékek által támasztott problémák megoldásában. A jelen dolgozat szerzője is ily módon kivánta szülővárosa nemes idealismusáért köszönetét leróni.

Budapest, 1903. szeptember 10.

---

[1] Franz Cumont, Textes et monuments rel. aux mystères de Mitra 1896. II. köt. 526. lap. 328 bis Nous devons signaler encore ici une catégorie de monuments que nous avions volontairement négligés, parce qu'ils ont dejoué jusqu'ici toutes les tentatives faites pour les expliquer. On a découvert dans les pays Danubiens, un grand nombre de petits bas-reliefs de pierre ou de métal, offrant comme groupe principal l'image d'un ou de deux cavaliers foulant aux pieds de leur monture un personnage étendu à terre, et en outre, une série de représentations accessoires en nombre et de nature très variables. Il n'a même pas été possible d'établir jusqu'ici avec certitude, quelles croyances ont inspiré la composition de ces sculptures. L'opinion la plus probable est qu'elles se rattachent aux cultes de a Thrace, répandus dans l'empire romain par les troupes originaires de ce pays.

Quoi qu'il en soit, il est certain que cette religion inconnue avait subis l'influence du mithriacisme. Celle-ci se manifeste clairement dans certaines figures, qui apparaissent sur ces bas-reliefs. Ainsi le groupe du cratère du lion et du serpent, que nous connaissons par le symbolisme mithriaque, se rencontre sur plusieurs d'entre eux.

[2] Sorozatunkban 17. sz.

KÖZÉPKORI ÉS RENAISSANCE EMLÉKEK BUDAPEST TERÜLETÉRŐL

IRTA

Dr. ÉBER LÁSZLÓ

Ha fővárosunk művészetének a múltjával meg akarunk ismerkedni, akkor kétféle forrásokhoz kell folyamodnunk: a közvetlen és közvetett forrásokhoz. E két csoport igen aránytalanúl van elosztva. Azoknál az irodalmi és graphikai forrásoknál, a melyekből ismereteinket meríthetjük, sokkalta gyérebb számmal maradtak fönn e művészet emlékei, ismeretünk közvetlen, kézzelfogható forrásai. Ilyen körülmények között nem csoda, ha azok a kutatók, a kik Budapest régi művészetével foglalkoztak, különösen a történeti följegyzések, régi okmányok adatait dolgozták föl, térképek, tervrajzok, látképek alapján igyekeztek a régi Buda és Pest képét reconstruálni és csak ritka esetben használhattak föl mintegy illustratióképen egy-egy fönmaradt emléket. A főváros művészettörténetének egyik buzgó kutatója kénytelen is bevallani, hogy a kép, a melyet közvetett adatok segítségével nyerünk, «merőben negativ természetű». Ez nyilván azt jelenti, hogy ez úton jóformán csak azzal ismerkedhetünk meg, a mi volt, de már nincsen meg és keseregve vádolhatjuk a sors mostohaságát azért, a mit tőlünk elrabolt.

Az irott adatok majdnem kizárólag az építészet történetére vonatkoznak. A szobrászatra és festészetre nézve igen gyérek és szűkszavúak. Művészettörténeti irodalmunk azért első sorban az építészettel foglalkozott, a fönmaradt néhány emlékhez hozzáfűzhette azokat a tanulságokat, a melyeket a közvetett forrásokból merített és így elég részletes, bár helyenkint töredékes, egészben pedig merőben elmosódott képet adott a művészet ez ágának múltjáról. A különböző források fönn említett viszonyánál fogva nincs is arra kilátás, hogy a helyzet valaha megváltozzék. A nagy monumentalis építészeti alkotások legnagyobb része teljesen elenyészett és nem keltheti azt életre sem a legtudósabb következtetés, sem a legragyogóbb phantasia. Fölmerülhetnek még újabb irott adatok, tudásunk kibővülhet, de újabb fontos emlékek fölfedezésére nincs kilátás. Régi szobrászatunk megismerését illetőleg viszont az a kötelességünk, hogy szorgalmasan összegyüjtsük az összes meglevő emlékeket, ha azok többnyire nagyon szerények, töredékesek is. Irott adatok reménye nélkül itt csakugyan ezekre vagyunk utalva, belőlök kell kiolvasnunk mindazt, a mit csak lehet.

A következő lapokon fővárosunk területéről származó és legnagyobbrészt kiadatlan vagy nem kielégítő módon közzétett nehány szobrászati emlék ismertetését és képét adjuk. Ez emlékek kevés kivétellel a budai várban végzett építkezések alkalmából kerültek napfényre és nagyrészt a Fővárosi Múzeumba és a Nemzeti Múzeumba kerültek. Bár természetöknél fogva kizárólag töredékek és épen nem alkalmasak arra, hogy szoros összefüggésbe fűzhetnők őket, mégis összességökben becses adalékok fővárosunk művészi múltjának ismeretéhez és részben még mai állapotukban is figyelemre méltó művek.

Középkori szobrászatunknak talán legrégibb emléke egy sárgás, kemény mészkőből faragott dombormű, a mely a tabáni római katholikus plébániatemplom belsejében, a fő bejárattól jobbra, az orgonakarzat alatt a falba van beeresztve. (1. kép.) «Mindenképen a legérdekesebb emlék, a mely a mai székesfőváros hajdani románkori művészetéből napjainkig fönmaradt» — mondja első ismertetője.*

Első pillantásra meglátszik, hogy nagyobb darabnak a töredéke. A meglehetős épségben fönmaradt rész Krisztust ábrázolja. Krisztus 32 centiméter átmérőjű bemélyített medaillonban széken ül. Bal kezében könyvet tart, jobbját, a mely azonban nagyon meg van rongálva, fölemeli. Feje mögött keresztes dícsfény képezi a hátteret. Az arcz a test többi részéhez képest föltünően nagy, formáiban igen durva. Kellemetlen hatását még növeli az a körülmény, hogy orra letört és az arcz különben is meg van rongálva. Sajátságos Krisztus ábrázolása csupasz, szakálltalan arczczal, holott a román művészetben már a szakállas Krisztus typus az általános. A durva formákkal ellentétben a kivitel nagyon finom, a mi nyilván a kis mérettel áll összefüggésben és bizonyos tekintetben a középkori kisplastika műveire emlékeztet. Krisztus középen elválasztott haja egyenletes, symmetrikus hullámokban húzódik jobbra-balra. Organikus ábrázolásra való törekvést árul el a homlokcsont és a szemek gödreinek a föltüntetése, viszont csudálatos gyöngeség nyilvánul az óriási előre álló fülek alkatában, a melyeket a művész az ábrázolás világossága kedvéért, a saját könnyebbségére, nem a természetes helyzetben, rövidülésben, hanem mintegy kiterítve faragott ki. A test alkata igen gyönge. A nyak eltünik a hatalmas, vaskos áll alatt. A vállak keskenyek, a mell lapos, a karok különös módon ki vannak csavarva és könyökben majdnem teljes derékszögben megtörve. A mint a fej rengeteg

* *Divald Kornél*, A régi Buda és Pest művészete a középkorban. Műtörténelmi és topographiai tanulmány (A Szent-István Társulat tudományos és irodalmi osztályának felolvasó üléséből, 41. szám), Budapest, 1901. 22. l. V. ö. *Divald*, Budapest művészete a török hódoltság előtt (Budapest, 1903), 17. l.

nagy a törzshöz képest, úgy a törzs is aránytalanúl hosszú a lábszárakhoz hasonlítva. Ez utóbbi körülménynek főleg az az oka, hogy a művész nem volt képes a lábszárak ülő helyzetének a problemájával megküzdeni, — olyan

1. kép. Dombormű a budapest-tabáni r. kath. plebánia templomban.

vonás, a melylyel különösen francziaországi hasonló tárgyú domborműveken is találkozunk. Az optikai rövidülés föltüntetésére vonatkozó erőlködés a felső lábszárak valóságos abbreviaturáit hozta létre. Az anatomiai tudás fogyatékossága mellett is föltünő, hogy a művészben megvolt az akarat a testnek és a test helyzetének organikus ábrázolására. Ez a törekvés a ruházat

elrendezésében nyilvánul meg a leghatározottabb módon. Elrendezés, technikai kivitel szempontjából a ruházat két részre, egy felső és egy alsó részre oszlik. Fölül a testhez simuló ruhát adja vissza a művész, alul azt ábrázolja, mint omlik le az ülő alak térdéről. Fölül, kivéve a nyak nyilása körülötti részt, a ruha hajtékai nem symmetrikus elrendezésűek, sőt a hajtékok nem is domborodnak ki, hanem csinosan, tisztán bevésett vonalak tagolják a felületet.

A trónoló Krisztusnak e nem nagy méretű, de a maga szigorú, merev frontalitásával ünnepies, monumentalis hatású ábrázolása nem állott magában eredeti rendeltetési helyén. A dícsfényt jelző medaillon föliratos keretén kívűl egyes nyomok láthatók, a melyek, különösen a jobb oldalon fölül, valami szárnyas lények egykori jelenlétét teszik valószinűvé. Az egész, több alakból álló dombormű az utolsó ítéletet, illetőleg Krisztust mint a világ biráját ábrázolta, két angyal vagy az evangelisták jelvényeinek közepette. Alighanem erre vall a medaillon szépen, tisztán vésett fölirata is, a mely azonban olyan csonkán maradt fönn, hogy olvasása nem biztos.

† ORBITA TOLLITVR .... O GRADIVNTVR.

E föliratot a középkori latinságnak megfelelő és az utolsó ítéletre vonatkozó kifejezésekkel egészítvén ki, következő mondatok valamelyikét vagy azokhoz hasonlót kell föltételeznünk: [1]

Orbis terrarum tollitur, pauci cum eo gradiuntur, vagy: ... *angeli cum eo gradiuntur,* vagy *mortui e sepulchris progre(a)diuntur.*

Az utolsó ítélet plastikus ábrázolásai [2] a román izlésű templomokon rendesen a kapuk tympanonjában lépnek föl. A rendelkezésre álló tér, az vmező félköre az ábrázolás rövidített módját vonta maga után. Főleg csak Krisztus mint a világ birája fordul elő, *mandorlában,* körülötte harsonázó vagy Krisztus kínszenvedésének jelvényeit tartó angyalok és az evangelisták jelvényei. Az itélkező Krisztus abban a tekintetben tér el a diadalmaskodó Krisztustól, a kinek ábrázolása még az ókeresztény időkre megy vissza, hogy jobb kezét nem emeli áldó mozdulatra, hanem sebhelyét mutatván, tenyerét kifelé fordítja. Néha mindkét kezét így fölemeli, azonban igen gyakran, különösen francziaországi domborműveken, leeresztett bal kezében könyvet tart, *az élet könyvét,* a mely az utolsó ítéletkor szintén szerepet játszik. A mi domborművünkön a jobb kéz megrongált állapota daczára is világos, hogy nem áldó mozdulatra van emelve, hanem tenyerével kifelé

[1] E conjecturákat *Gárdonyi Albert* úr szives érdeklődésének köszönöm.

[2] V. ö. *Springer,* Das jüngste Gericht. Eine ikonographische Studie. Repertorium für Kunstwissenschaft, 1884, 393. köv. ll.; *Detzel,* Christliche Ikonographie, I. 532. köv. ll., stb.

fordítva. Később, midőn a kapúzat méretei megnövekszenek és a tympanonok is terjedelmesebbek, Krisztus ábrázolásához hozzátoldják az utolsó ítélet többi részletét is. Néha Mária és Keresztelő János imádkoznak az emberiségért Krisztustól jobbra-balra, Krisztus alatt a tizenkét apostol alakja jelenik meg, többé-kevésbbé részletesen ábrázolják a poklot és a paradicsomot, szóval érvényre jutnak mindazok az elemek, a melyeket a keresztény művészet részben a szent irásból, részben a theologiai irodalomból vagy egyházi költészetből merített és sokszor ugyancsak phantastikus egészszé egyesített. E tekintetben a legmesszebb mentek a csúcsíves izlésben épült székesegyházak kapui fölött látható ilyen jelenetek. Kitünő példája az utolsó ítélet e gazdag, complicált ábrázolási módjának a kassai székesegyház északi kapujának a tympanonja.

A tabáni Krisztus dombormű valamely Árpádkori budai templom egyik tympanonjának a töredéke. Ikonographiai és formai jellegéből itélve nyilván a XII. századba tehetjük keletkezésének korát. Föltételezhetjük, hogy valamely nagyobb domborműnek a részlete, erre vall az is, hogy a Krisztus feje fölött levő, a kőtömbből csak kinagyolt rész hajlásából eléggé terjedelmes félkörivre lehet következtetni, — a nélkül azonban, hogy az utolsó ítélet részletesebb ábrázolásához tartozott volna.

2. kép. Krisztus. A gyulafehérvári székesegyházban levő dombormű részlete.

Magyarországi szobrászati emlékeink közül ikonographiai szempontból a legjobban megközelíti a tabáni domborművet a gyulafehérvári székesegyház belsejében a déli kapu fölött levő rendkívül érdekes, de mind mai napig csak egy fogyatékos rajzban * publicált tympanon, a mely szintén az utolsó itéletet, illetőleg Krisztust, mint a világ biráját ábrázolja. A román izlés kezdetleges fokára vall, nyilván még a XI. századból való. Középen Krisztus trónol, egyenesen, merev tartással (2. kép). Megrongált fejét keresztes dícsfény veszi körül. Jobb kezét hasonló mozdulattal emeli föl, mint a tabáni dombormű Krisztusa, bal kezében könyvet tart. Ruházatának hajtékai merevek, schematikusak. Összehajtható szék módjára szerkesztett trónusa fölül egy egy állatfejben végződik. Krisztus alakjától jobbra-balra egy-egy angyal jelenik meg, nagy, erősen tagolt szárnyakkal, hosszú, bő, bokán fölül érő ruhában. A bal oldali angyal kezében keresztet tart, a mely, bár a román izlésü processionalis keresztre emlékeztet, nyilván Krisztus kínszenvedésének jelvénye gyanánt szerepel. Ez a dom-

* Osztr.-magyar monarchia, Magyarország, VII. köt. 37. l.

bormű, bár kivitel, stilus tekintetében nagyon elüt a tabánitól, szerencsésebb föntartásánál fogva fogalmat adhat annak egykori alkatáról.

Fővárosunk vajmi kevés román izlésű emléke közé tartozik egy durva formájú és kivitelű, homokkőből faragott gyámkő, a mely jelenleg a Nemzeti Múzeumban őriztetik (3. kép). Különösen ikonographiai szempontból érdekes. A henger idomú, alul durva, elnagyolt, emberfejben végződő, fölül egyszerű tagozattal ellátott darab megrongált, erősen kidomborodó, figuralis ábrázolást visel magán. Jobbra hosszú, kibontott hajú női alak félalakja jobbra fordul és látszólag rémülten menekül. Balról majom kapaszkodik elő, mintegy üldöző, incselkedő mozdulattal és egyik kezében gömbölyű tárgyat, talán almát tart. E jelenet a román művészet ama nagyon elterjedt, népszerű ábrázolásai közé tartozik, a melyek symbolikus, néha rejtélyes, olykor épenséggel grotesk formában az épület egyes részein voltak elhelyezve és sokszor ugyancsak drastikus módon intették a hivőket, figyelmeztették őket azokra a veszélyekre, a melyeknek ezen a világon ki vannak téve, azokra a kisértésekre, a melyekkel az ördög a jó útról igyekszik őket eltántorítani. A középkori művészetben gyakran ábrázolták az ördögöt majom képében. A középkor fölfogását, az ilyen ábrázolások titkos vonatkozásait épen a majom képében szereplő ördög is találóan illustrálja. Az ó világ majmainak a farka tudvalevőleg vagy teljesen hiányzik, vagy csak elkorcsosult állapotban maradt fönn. Ebben a körülményben is az ördögnek és majomnak közös jellemző vonását látták. «Az ördögnek majom alakja van. Feje olyan mint a majmoké és nincs farka: azért, mert kezdetben az angyalokkal volt, de mert képmutató volt és Isten ellen pártütő, elvesztette az eget: az, hogy nincsen farka, annak a jele, hogy végre teljesen el fog veszni, mint kezdet-

3. kép. Gyámkő a Nemzeti Múzeumban.

ben a mennyekben.»[1] Ezt a sajátságos magyarázatot adja egy XIV. századbeli franczia kézirat, a mely az állatok természetével, symbolikus vonatkozásaival foglalkozik. A mi ábrázolásunk jelentősége e szerint világos: a majom, az ördög, a kisértő üldözi a hivő lelket. A kezében tartott alma a csábítás eszközét jelzi, akár az az alma, a melylyel az ördög Évát csábította el.

A belső tartalom, a symbolismus, az oktató czélzat adta meg az ehhez hasonló faragványoknak a létezési jogát. Ha ezt nem veszszük tekintetbe, akkor mindez furcsaságnak, néha izléstelenségnek, vagy épen botrányosnak tünhetik föl. A középkor legérdekesebb művelődéstörténeti nyilatkozatai közé tartozik Clairvauxi Szent Bernátnak a kifakadása a XII. század első felében. Azt is megmutatja, milyen oldalról foghatók föl ez ábrázolások, ha azok eszmei tartalmát nem veszik figyelembe. A szerzetesek nagy reformatora mitsem akar róluk tudni. «Mit keresnek kolostorainkban az olvasó testvérek körül azok a nevetséges szörnyalakok, az a csudálatos szépség, a mely még a torzalakokban is megnyilatkozik, az a formás korcsalkotás? Mit keresnek ott az *ocsmány majmok?* a vad oroszlánok? a szörnyalkotású kentaurok? a félemberek? a foltos tigrisek? a küzködő katonák? a kürtölő vadászok? Itt egyfejű, soktestü szörnyet látunk, amott meg sok fejet egy testen. Ennek a négylábú állatnak kigyó farka van, ott egy halnak olyan a feje, mint a négy lábú állatoké. Van olyan fenevad, a melynek mellső része lóéhoz hasonlít, míg hátulsó része kecskéé; másutt egy szarvas állat lótestben végződik. Szóval, akkora és olyan csudálatos a különféle formáknak mindenütt eláradó változatossága, hogy a szerzetesek inkább azokon a márványfaragványokon legeltetik szemöket, mint könyveik lapjain és az egész napot azzal töltik, hogy azokra bámészkodnak, semhogy Isten igéje fölött elmélkednének.»[2]

Csakugyan, bekövetkezett az az idő is, a midőn a symbolikus jelentőség, az oktató czélzat kivész ez állati és korcs alakokból, a midőn a régi formákat belső értelem nélkül ismétlik, nem tartalmukért, hanem pusztán a decorativ hatás kedvéért. Az oszlopfejeknek és az épület egyéb részeinek az állati ornamentikája váltja föl a durva, de sokat mondó formákat. A fejlődés szempontjából ez már secundær jelenség, bár igen gyakran megesik,

[1] «Li signes a la figure al deable. Il a cief come signes, et il na point de Koe: cest qil at comencement avec les Angles, mais por ce qil fu ypocrites et trechieres de deus, perdi il le ciel: la coe qil na mie, cest qil perira tot en la fin si come il fist al comencement es ciels.» *F. d'Ayzac*, De la zoologie composite. Revue de l'Art chrétien 1886, 17. lap.

[2] Apologia ad Guillelmum abbatem. V. ö. *Schlosser*, Quellenbuch zur Kunstgeschichte des abendländischen Mittelalters, 267. köv. l.

hogy a középkor késő idejéből való, még tisztára symbolikus czélzatú faragványokkal találkozunk, míg az értelem nélküliek korábban is föllépnek. Jó példája ennek a modornak az a gazdagon faragott diszítésű töredék, a mely a Svábhegyen, az ú. n. Béla király kutja fölé épített házikóba van befalazva (4. kép). A mészkőből faragott, mintegy 140 centimeter hosszú épitészeti készlet* a hozzája tartozó oszlopok nyomai után itélve valamely templom díszes kapujának a bélletéről való. A nagy technikai készséggel faragott dombormű a középkor művészetében olyannyira gyakori phantastikus madarakat ábrázol. Két madár hosszú nyaka összefonódik, másik két madár feje egy nagy, durva fejben egyesül. Hasonló ábrázolásokkal középkori épületeinken egyebütt is találkozunk, így például Jaákon, a gyulafehérvári székesegyház egyik oszlopának a fején, stb. Az erőszakos mozdulatok, szokatlan,

4. kép. Középkori faragvány Béla király kútján, a Svábhegyen.

megkapó összetételek utánzása, a madarak testének erős hajlásai, a tollas felületek feltüntetése, az egész compositiónak hatásos összetétele, — ez a művész törekvése. Szivesen fitogtatja technikai jártasságát is: a jó, kemény kőből bátran faragja ki az alakokat úgy, hogy azok egyes részei szabadon emelkednek ki. Nyoma sincs már annak a művészetnek, a mely még dadog, de van mondani valója. Az ilyen ábrázolás mögött semmi titkos, symbolikus jelentőséget sem szabad keresnünk. A dombormű nyilván Budapest területének valamely XIII. századbeli, késői román vagy átmeneti stilusú templomáról került a Svábhegyre.

A budavári koronázó templom környékéről került a Fővárosi Múzeumba az a csonka alak, a melyet 5. képünkön mutatunk be. A fehér

---

* *Szendrei János*, Román építészeti emlék a Svábhegyen, Archæologiai Értesítő, 1902, 384. lap V. ö. *Divald*, Budapest művészete, 87. köv. l.

mészkőből faragott, 42 centiméter magas darab angyal felső részét ábrázolja. Egyenes, merev, szigorúan frontalis helyzetben fordul szemközt az angyal, jobb kezét áldásra emeli, ökölbe hajlított bal kezét maga előtt tartja. Erős megrongáltsága daczára is megmaradt a válla mögül kinövő bal szárnyának egy darabja, a feje mögött levő, korong alakú szentfény pedig majdnem teljesen. Bizonyos, hogy az a szobor, a melynek töredéke fönmaradt, Gábor arkangyalt ábrázolta és hogy eredetileg még egy szobor, Mária alakja, tartozott hozzá. A kettő együttesen az angyali üdvözlet jelenetét, a keresztény művészetnek ezt a kedvelt tárgyát mutatta be, nem csoport, hanem külön álló, de eszmeileg egybetartozó két szobor alakjában.

5. kép. Angyal. A Fővárosi Múzeumban.

A reánk maradt érdekes töredék talán a koronázó templom legrégibb szobrászati diszítéséhez tartozott, a XIII. század második feléből való. A test tartása, a félénk, mintegy lekötött mozdulat, az arcz formái, a haj fölülete, az egésznek a stilusa arra az időre vallanak, a mikora szobrászat még teljesen a csúcsíves építkezés hatása alatt áll. Csak később következik be a test tartásának változatossága, a mozdulat elevensége, a test függélyes tengelyének elhajlása, a végtagok fölszabadulása, a részletek finomabb, tetszetősebb kidolgozása. A mi töredékünk még teljesen a régibb művészet komoly, ünnepélyes, hieratikus jellegét tükrözteti vissza. Az alak hátulsó része lapos, nincs kidolgozva; a fej a test többi részénél erősebben domborodik ki.

A budavári koronázó templom ujabb keletű, a XV. századból való díszes részei közül a legismertebbek közé tartozik a déli oldal pompás kétnyílású kapuja, a melynek tympanonját a Mária halálát ábrázoló terjedelmes dombormű diszítette. E dombormű helyét ma erősen kiegészített másolat

foglalja el. A kapunak a helyreállítást megelőző állapotát már több izben képben is bemutatta a koronázó templommal foglalkozó irodalom. Tudjuk, hogy a dombormű tárgya részletesen, sok alakkal, a középkorban igen elterjedt ikonographiai typus szerint ábrázolta Mária halálát. Mária ágya előtt, imazsámolyon térdel, körülötte szertartásosan imádkoznak az apostolok, mintegy assistálnak a haldoklónak. A magasban angyalok között Krisztus jelenik meg, karjai között tartván Máriának gyermek alakját öltött lelkét.

6. kép. A budavári koronázó templomról való töredék. A Fővárosi Múzeumban.

Az eddig közzétett reproductiók olyan aprók, olyan kevéssé élesek, hogy azokból a dombormű jellegét is alig lehet fölismerni, a részletek meg épenséggel elenyésznek. Ezért nem tartjuk fölöslegesnek, hogy a dombormű egy részletét reproducáljuk. A templom helyreállítása alkalmából a tympanon egy töredéke a Fővárosi Múzeumba került. Ez a töredék kettejét ábrázolja annak a négy ülő alaknak — nyilván a négy evangelista alakjainak — a melyek a csúcsives mező felső részén, a lebegő Krisztus alakjától jobbra és balra, a tympanon szélén voltak elhelyezve (6. kép). A négy közül csakis ez a két alak maradt fönn, a másik kettő a századok viszontagságai folyamán a dombormű nagy részével együtt teljesen elenyészett. Ezek is ugyancsak csonkák: a fölső alaknak feje, mind a kettőnek mindkét karja hiányzik. Mégis előkelő helyet foglalnak el középkori szobrászatunk emlékeinek kis csoportjában. A tömör, tagozott szegélyű székeken ülő alakok elhelyezése, mozdulata a késői kor daczára is a legjobb hagyományok követésére vall. Komolyan, ünnepélyesen ülnek, a nélkül a túlságos mozgékonyság, játszisság nélkül, a mely a késő gotikus szobrászati műveket annyira jellemzi.

Nemes, nagyon egyszerű a ruházat elrendezése is. Semmit sem látunk rajta a hajtékoknak abból az éles megtöréséből, elaprózásából, a mely ebben a korban szintén olyan gyakori. A két apostol szobra azt a benyomást kelti, mintha a művész XIII. századbeli franczia minták nyomán készítette volna el művét. Franczia szobrokra emlékeztet az egyik alaknak komoly, méltóságos, a kis méret daczára is monumentális hatású feje (7. kép).

A középkori emlékek sorában még csak néhány darabot kell bemutatnunk. Budáról származott a Fővárosi Múzeumba egy oszlop törzsének két hengeralakú töredéke vagy két hasonló oszlopnak egy-egy töredéke (8. kép), a melyek egyike 24, másika 18 centiméter magas. Átmérőjük körülbelül 14 centiméter. Mindkettőnek hosszában mintegy 10 centiméter szélességben a henger ellapúl és a diszítmény is megszakad. Fölületüket igen jellemző hármas szíjfonatos, négy- és ötszirmú rózsákkal váltakozó domború diszítmény borítja.

7. kép. Apostol feje. A 6. képen ábrázolt töredék részlete. A Fővárosi Múzeumban.

Fővárosunk területéről eddigelé semmi hasonló jellegű emléket sem ismerünk. Annál nagyobb a jelentősége ennek a két csekély terjedelmű, de a maga nemében minálunk páratlan darabnak. Alkatuk, diszítésök formája a fölső olaszországi régibb középkori, longobard eredetű művészetre utal, a mely a lombardiai kőfaragók révén már időszámításunk első évezredének a végétől kezdve Olaszország területén kívül is elterjedt és első sorban Dalmátiát ejtette útjába. A longobard és román művészet viszonya, ez utóbbinak a keletkezése épen napjainkban a középkori művészet történetének legtöbbet megvitatott kérdései közé tartozik,* de bizonyos, hogy a lombardiai kőfaragók decorativ művei, a melyekben a szíjfonatnak, ez ősi longobard elemnek, a változatos formái akkora szerepet játszanak, Nyugat- és Dél-

* Lásd legújabban *Richard Streiter* Entwickelungsfragen aus dem Gebiete der christlichen Kunst des ersten Jahrtausends czímű tanulságos ismertetését, Beilage zur Allgemeinen Zeitung, 1903, 167. köv. szám.

Európa román művészetében gyakori és érdekes jelenségek. Épen úgy, a mint a pécsi székesegyház töredékei között egyéb lombardiai elemek mellett az egyik oszloptörzsön [1] megjelenik a szíjfonat is, lombardiai kőfaragó munkájának kell tartanunk a két budai töredéket is, a melyek alighanem még a XI. századból származnak. Egykori rendeltetésöket alig sejthetjük. Kis méretöket tekintve lehetséges, hogy nem valóságos épületnek, hanem valamely templom berendezési darabjának, ciboriumnak, a szentélyt elválasztó korlátnak, szószéknek, vagy egyéb hasonló alkotmánynak voltak a részei.

8. kép. Oszloptöredékek. A Fővárosi Múzeumban.

A budai királyi kertben a bástya falába van befalazva a 9. képen reproducált, mészkőből faragott, erősen megrongált, lyukacsos fölületü, nyugvó oroszlán (hossza kb. egy méter), a mely nyilván a XIII. századból való. Különösen jellemző az állat sörényének erősen stilizált ábrázolása. Mintegy összehasonlítás céljából közöljük egy szintén oroszlánt ábrázoló másik töredéknek a képét, a mely a XV. század második feléből származik (10. kép). A vörös márványból faragott dombormű, a mely körülbelül 30 centiméter hosszú, egykor a Jezsuita lépcső falába volt beleillesztve, most a Halász bástya új följárójának a kapúzatát diszíti. A kuporgó oroszlán ábrázolásában félreismerhetetlen a valószerüségre való törekvés. Az állat helyzete, hatalmas sörénye, lábai, testének hátulsó része körül csavarodó farka elég jól vannak jellemezve. Föltünő az a draperia, illetőleg valamely ruhának vagy lepelnek az a vége, a mely az oroszlán hátán látszik. Divald [2] is fölismerte, hogy ez a részlet a töredék eredeti rendeltetését határozza meg. Kétségtelenné teszi

[1] *Gerecze*, A pécsi székesegyház egykori oltársátra és többi szobrászati maradványa; Archæologiai Közlemények, XX. (1897). 83. l., 24. kép.

[2] Budapest művészete, 114. lap.

azt, a mit különben a dombormű formája is elárúl, hogy t. i. ez az oroszlán egy nagyobb egésznek, még pedig egy síremléknek a részlete volt és csak utólag, töredékes mivoltában használták föl eredeti rendeltetésétől teljesen idegen decorativ czélra.

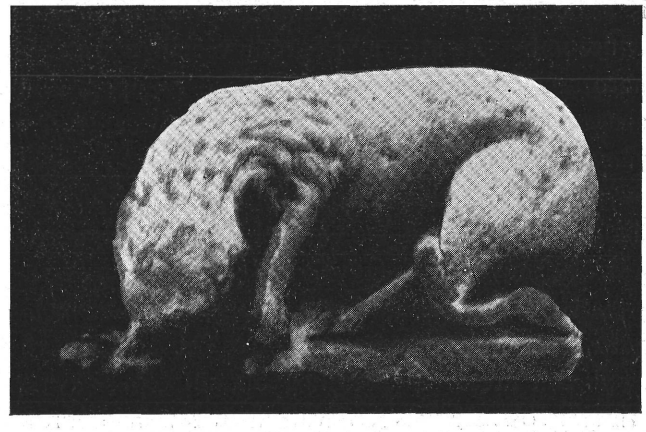

9. kép. Oroszlán. A budai kir. várkertben.

*

A román és a csúcsíves építkezés korából fönmaradt emlékeknél jóval számosabbak azok a töredékek, a melyek a Mátyás korabeli olasz renaissance stilusát tüntetik föl. E töredékekkel már többen foglalkoztak: első sorban Myskovszky, majd Hauszmann, a budai vár történetéről irt díszmunkájában és Divald Kornél.* Ez alkalommal néhány már ismert emléken kívül a kiadatlan renaissance kori emlékeknek egy sorozatát mutatjuk be. Mind amazokat, mind ezeket behatóbban ismertetjük. — Művészi érték dolgában nem állanak egyenlő színvonalon, de valamennyi méltán reászolgál érdeklődésünkre, hiszen a magyarországi művészettörténet páratlanul virágzó korszakának az emlékei. Az absolut művészi értékhez hozzájárul a művészettörténeti jelentőség és a pretium affectionis.

10. kép. Oroszlán. A budavári Halászbástya lépcsőjén.

* V. ö. *Éber László*, Magyarhoni kora renaissance emlékek a Nemzeti Múzeumban. Archæologiai Értesítő, 1898, 196. köv. ll.

Az olasz renaissance ízlésben készült művek töredékei között szépség és jelentőség tekintetében a Madonnának egy vörös márványból faragott domborműve foglalja el az első helyet (11. kép). Egyéb maradványokkal együtt ez is a budavári koronázó templom helyreállítása alkalmából került a Fővárosi Múzeumba. Az után a visegrádi várból származó és jelenleg Esztergomban, a herczegprímási gyüjteményben levő pompás, domborműves tympanon után, a melynek készítőjét Pulszky Károly olyan szerencsésen azonosította «a márvány Madonnák mesteré»-vel [1] és az után a domború után, a mely néhány évvel ezelőtt Diós-Győrről a Nemzeti Múzeumba került [2] ez már a harmadik hasonló tárgyú mű, a mely anyagánál fogva föltétlenül Magyarországon készült, művészi jellegével pedig a renaissance korának olasz szobrászatára vall. Fájdalom, abban is megegyezik társaival, hogy erősen meg van rongálva. Az a körülmény, hogy a figuralis tárgyú szobrászati műveken főleg az alakok arczai vannak kegyetlenül elpusztítva, aligha véletlen, hanem valószinüleg összefüggésben van a törökök képromboló vallási fanatismusával. Ezt a sorsot szerencsésen elkerülte egy hasonló tárgyú más emlék, a Nemzeti Múzeumban levő Báthory-féle Madonna,[3] de ez keletkezése koránál — a rajta levő évszám tanúsága szerint a mohácsi vész esztendejében készült —, anyagánál és művészi jellegénél fogva mégsem tartozik szorosan bele a Madonna domborműveknek imént jelzett csoportjába.

Az erőszakos rongálást észlelhetjük a Fővárosi Múzeumban levő Madonna domborművön is. A 60 centiméter magas domború Máriát és a kis Jézust ábrázolja, az anyát fél, a kisdedet egész alakban. Máriát ülő helyzetben kell képzelnünk. Jobbra fordul, de teste majdnem teljes szemközti nézetben mutatkozik, míg feje oldalnézetben látszik. Gyermekét bal kezére ültette és jobb kezével gyöngéden kebléhez szorítja. Mária alakját bő, sok hajtékü kendő borítja, a mely fejéről omlik alá. Csak a nyak alatt látszik ruhájának egy kis darabja, keskeny, domború szegélylyel. E nagy, bő kendő hatásos elrendezése, olyképen, hogy az tetszetős, széles hajtékokkal burkolja el a testet és mégis éreztesse annak szerves tagoltságát, plastikus idomait, — ez volt formai szempontból a művész fő törekvése. Fönn, a fej tetején, a kerettel ellátott szentfény előtt, a melynek azonban csak igen kis részlete maradt meg, a kendő megfeszül és csak kevés, gyönge hajtékot mutat. Már erősebben tagozódik, a mint a fejről lehúzódik a vállakra. A jobb váll fölötti hir-

[1] Három magyar érdekü olasz renaissance emlék. Archæologiai Értesítő, 1890, 312. köv. ll.

[2] Id. czikkem, Archæologiai Értesítő, 1898, 205. köv. ll.

[3] *Pasteiner Gyula*, Báthory-féle Madonna a Nemzeti Múzeumban; Archæologiai Értesítő, 1885, 378. lap.

11. kép. Madonna. A Fővárosi Múzeumban.

telen, erős torlódás a Madonna mozdulatát is jelzi. Ismét gyöngéden símúl hozzá a kebelhez, pompás, széles ránczokat vet a jobb karon, a melynek finom formája mégis olyan hatásosan tünik elő a vastag kelme alól. Néhány nagy, határozott hajtékban hull alá az a rész, a mely a jobb vállon megakadt és legalul egyesül azokkal az erősen hajlott, keskenyebb redőkkel, a melyek a bal karra vetett rész lehullása következtében keletkeztek. Az a nagy gond, a mely Mária ruhájának kivitelét jellemzi, meglátszik a kis Jézus ingecskéjén is, a mely vékony kelméből való, finom, éles törésű és szorosan hozzásimul az apró test idomaihoz. A dombormű erősen megrongált állapota nem engedi meg, hogy a födetlenül maradt testrészek formáit, kivitelét apróra megismerhessük. A Madonna kissé előre hajtott arczának legnagyobb része elpusztult. Mégis jellemző az arcz formáinak lágy, fiatalos jellege, a homlok enyhe hajlása, a szemgödör csekély bemélyedése, a szemöldök teljes hiánya, a csillag nélküli szem héjainak éles rajzolata. A formákban nincsen semmi keménység, semmi matronalis vonás. Igen különös, kedves hatású az a göndör hajfürtöcske, a mely a kendő alól kikandikál. Meglehetős épségben maradt fönn a nyak; a jobb alsó karnak és kéznek legalább a helyzete, rajzolata világos, a bal kéz pedig majdnem teljesen ép. Mindenütt finom, nyúlánk formák; a bal kéz ujjainak elhelyezése épenséggel jellemző az olasz kora renaissance szobrászatára.

A gyermek testének fölső része teljesen hiányzik. Csak sejthetjük azt a mozdulatot, a melylyel anyja kebeléhez símúlt. Üde, természethű a kövér lábszárak ábrázolása, a nélkül azonban, hogy a gyermeki test lágy fölületének, könnyen eltolódó zsirránczainak föltüntetéséig elmenne. Különösen jellemző a lábak helyzete, olyképen, hogy a lábszárak a térdtől lefelé éles szögben térnek el egymástól.

A Madonna, a keresztény művészetnek ez ősi tárgya, óriási szerepet játszik az olasz renaissance művészetben. «Olaszország palotáiban, utczáin, nyilvános és magángyüjteményeiben, Európa nagy múzeumaiban, különösen a Louvreban, a londoni South Kensington múzeumban és a berlini múzeumban aránylag óriási, százakra menő számban maradtak fönn ilyen Madonna-dombormüvek a XV. és XVI. századból. Anyaguk a legkülönbözőbb. Bronzból és márványból készültek az előkelők, gazdagok, terrakottából és stukkóból a szegényebbek számára. Csak elenyésző részök valóban eredeti, határozott jellemet föltüntető alkotás, a melyeket biztonsággal hozzá lehet fűzni egyik vagy másik művész nevéhez; a legtöbb csak többé kevésbbé sikerült másolat, utánzás, valamely híres, kedvelt műnek gyöngébb változata. Többnyire keretbe foglalták, gyakran befestették, megaranyozták őket, bizonyára

nagy becsben állottak, mint a vallásos áhítat művészi tárgyai. A hasonló jellegű festményekkel együtt éles világot vetnek a kor vallási és művészeti fölfogására. Mint a templomok oltárain, úgy a családi otthonban is tünőfélben vannak a merev, hieratikus, néha szinte ijesztő kifejezésű Madonnák. Az anya és gyermeke közötti viszony már kevésbbé feszes; Mária meg meri ölelni, csókolni gyermekét, ez pedig nem trónol már hidegen, ünnepélyesen anyja ölén, hanem a kisded természetes tehetetlenségével, ragaszkodásával simúl hozzá és egészen gyermek módjára viselkedik, a korai vénségnek a a nélkül a kifejezése nélkül, a mely a régibb ábrázolásokat jellemzi. E tekintetben azonban több változatot, fejlődési fokot különböztethetünk meg. A korábbiak átlag még nagyon komolyak, egyszerüek, kevéssé világias jellegűek. Utóbb, különösen a század közepétől fogva, egyes genreszerű vonások lépnek föl. Mária elveszti fönséges, megközelíthetetlen tipusát és egyénibbé, képmásszerűvé, néha igen kedvessé, néha kissé póriassá válik. A gyermek már kissé nyugtalanabb, olykor nagyon is csintalan, többnyire már nagyobbacska fiú, a kit anyja már alig bir féken tartani. Nagy szerepe lesz már a mellékes részletek kiképzésének is, úgy hogy e későbbi domborművek hatása többnyire már csakugyan világias.»*

A compositio egyszerűségénél, gyakoriságánál, valamint az ugyancsak hiányos föntartásnál fogva alig lehet arra kilátásunk, hogy a Fővárosi Múzeumban levő domborművet egyik vagy másik olasz művész nevéhez fűzhessük. Viszont elég jellemző vonással rendelkezünk arra nézve, hogy helyét a XV. századból fönmaradt emlékek sorában megállapíthassuk.

A legrégibb Madonna domborművek, első sorban azok, a melyek Donatellóval közvetlen vagy közvetett összefüggésben állanak, az anya és gyermek együttlétét, kölcsönös szeretetét a lehető legegyszerűbb formában, legkevesebb eszközzel mutatják be. A Madonna rendszerint fél alakban jelenik meg. A két szereplő már anyagilag is a legszorosabban egymáshoz füződik: az anya többnyire magához karolja kisdedét. Jellemző az is, hogy míg Donatelló ugyancsak szűkre szabja e domborművek keretét és a Madonna fejét majdnem mindenütt éles oldalnézetben mutatja be, addig később a keret kitágul, az ábrázolás új elemekkel — többnyire angyalok jelenlétével — bővül, a Madonna többé-kevésbbé határozottan szembe fordul a szemlélővel, a gyermek is megtanult már a saját lábán megállani, nincsen annyira anyjára utalva és kisebb-nagyobb mértékben külön válik tőle. A későbbi ábrázolások, a melyeknek jellemző typusait különösen Verrocchio

* *Éber László*, Donatello. Budapest, 1903; 74. l.

domborművei között találjuk meg, rendesen nagyobbak, gazdagabbak, részletesebb, aprólékosabb, diszesebb kivitelüek, de hatásuk kevésbbé bensőséges.

A mi domborművünk mesterét kétségkivül a firenzei szobrászok ama nemzedékében kell keresnünk, a mely a XV. század közepe körül, inkább előbb, mint később működött. A dombormű zárt compositiójával, az alakok elrendezésével még a század első nemzedékének a nyomába lép, de a kivitel könnyedségében, finomságában már túlemelkedik az archaikus vonásokon. Még így, mai rongált állapotában is komoly bensőség sugárzik ki ebből a műből és csak Mária arczának finom vonásai, a gyöngéd arányok és karcsú tagok vallanak a firenzei szobrászat azon korszakára, a mikor már a csinosság, a fiatalos gyöngédség kifejezése a művészek fő törekvése. A hazai vörös márvány, a melyből a dombormű készült, kétségtelenné teszi, hogy, mint a «márvány Madonnák mestere», ezé is itt, Magyarországon, Mátyás udvarában működött.

A renaissancekori töredékek közül a fönn ismertetett Madonnának szépség, finom kivitel tekintetében méltó párja az a mészkőből faragott női alak, a mely szintén a budavári koronázótemplom helyreállítása alkalmából került a Fővárosi Múzeumba (12. kép). Igen megrongált állapotban maradt reánk. Arcza erősen, erőszakos módon van megcsonkítva, fejét elválasztották törzsétől, nyaka teljesen hiányzik, úgyszintén bal keze is. E pusztításokat ez esetben is talán a mohammedánok vallási fanatismusának róhatjuk föl. A női alakot nem teljes egészében, hanem csak térden fölül ábrázolta a művész. Az alak magassága 45, a fejé 15 centiméter; a hiányzó nyak hosszát hozzászámítván, az egésznek körülbelül 70 centiméter lehetett a magassága. Az alaknak csak mellső oldala van kifaragva, hátulsó fele lapos, — annak a jele, hogy eredetileg fülkében állhatott. A fej rongált állapota következtében az arcz vonásaiból alig látszik valami. Inkább csak sejthetjük a nemes arányokat, a szemek, orr és száj finom rajzát. Két oldalt hosszú, nem épen dús, puha, kevéssé hullámos fürtök hullanak le a vállakra és mellre. Az alak testét bő, de azért a testhez simuló ruha borítja, a mely derékon alúl át van kötve, olyképen, hogy a fölső rész bőven, lapos hajtékokkal födi a mellet, míg az alsó rész inkább megfeszül és egyenes, majdnem párhuzamos hajtékokba van szedve. A nyak alatti erős, szögletes kivágást egyszerű, gyöngysorhoz hasonló vésett motivummal ellátott szegély diszíti. A ruhán kívül a női alaknak még palástszerű nagy kendője is van, a mely bal válláról húzódik alá, a bal kart elfödi, lejebb, az alak talapzatát képező egyszerű, kevéssé előre szökő lapon megtorlódik és balfelé húzódik. Még a bal kéz

12. kép. Mária. A Fővárosi Múzeumban.

hiányzása daczára is a bal kar motivuma egészen világos, az alak jobb felén az alsó kar is teljesen hiányzik és a kendő is hirtelen megszakad.

A fej és test alkatában, a ruházat elrendezésében, a mozdulatban és a plastikus motivumokban az olasz korai renaissance fölfogása nyilatkozik meg. Az egyes részletek gondos kivitele mellett a ruházat ízléses, mutatós elosztása tűnik föl. A ruházat mindenütt hozzásímúl a testhez, követi annak plastikus idomait. A mozdulatban még némi félénkség, elfogúltság, szögletesség látszik. Az egész mű jellege valamely toscan művész kezére vall, a ki Mátyás király idejében Budán dolgozott és hazai követ használt anyagul.

A szobormű töredékes föntartása mellett is meghatározhatjuk annak tárgyát, jelentését. A fej fölött *mandorla* alakú szentfény fölső része látszik rajta, illetőleg előtte, apró, domború szárnyas angyalfejjel. Ez a részlet arra vall, hogy az ábrázolt női alakban Máriát kell fölismernünk, még pedig az angyali üdvözlet pillanatában. Ez eseménynek festői ábrázolásaiban mind a középkorban, mind a renaissance művészetben és később is Gábor árkangyal alakján kívűl mennyei dicsfény közepette apró, szárnyas angyalfejek jelennek meg és a dicsfényből Mária fejére sugár esik. Már Simone Memmi is így ábrázolta az angyali üdvözletet a firenzei Uffizi képtárban levő festményén. Ezt a motivumot használta föl a művész a mi esetünkben is, csakhogy természetesen kénytelen volt annak mintegy csak kivonatát adni, olyképen, hogy az angyalfejek serege helyett egyet közvetlenül Mária feje fölé helyezett. Valószinű az is, hogy Mária bal kezében könyvet tartott, míg jobb kezét talán oldalt, Gábor megjelenése felé nyújtotta ki. Ez esetben azonban azt kellene föltételeznünk, hogy Mária szobrán kívűl megvolt az árkangyalé is. Ennek ellentmond az a körülmény, hogy a női alak feje egészen egyenesen, szigorúan frontális helyzetben fordúl velünk szemközt. Úgy látszik, hogy a művész voltaképen nem is az angyali üdvözletet ábrázolta, hanem csak Mária alakját magában, mint *Santissima Annunziatá*-t, a feje fölött levő angyalfejjel fejezvén ki műve jelentését. Lehetséges, hogy a szobor magában a Nagyboldogasszony templomában állott valami fülkében.

Ebben az esetben a szárnyas angyalfejnek megvan a maga tárgyi, értelmi jelentősége. Mintegy attributum. Ismeretes azonban, hogy az olasz renaissance művészet igen gyakran tisztán diszítő motivum gyanánt is fölhasználta.

Ilyen alkalmazásban lép föl egy Budáról származó másik töredéken, egy jókora 1·57 méter hosszú és 98 centiméter széles, vörös márványból faragott darabon, a mely a Nemzeti Múzeumban van (13. kép). Ennek az

erős, 26 centiméter vastag, egyik végén csonka kőlapnak az egyik oldala sima. A másik oldal négy cassettára van osztva, a melyek közül kettő ép, kettő csak részben maradt fönn. Mindegyik rekeszben egy-egy szárnyas angyalfej lapos domborművű képe látható. Föltünő, hogy a cassetták, a melyeknek erős, egyszerüen, hatásosan tagozott keretök van, nem négyzetesek, hanem kissé elferdültek, inkább rhombus alakúak. Az angyalfejek pompás, gazdag és igen finom kivitelüek. A négy-négy szárny, amely gyakran ki is nyúl a cassetták síkjából, változatos alakú. Szerkezetöket, a tollazat texturáját a legnagyobb gonddal faragta ki a művész. A kedves, derült arczok alkatában, tartásában, kifejezésében majdnem különböző egyéniségeket fedezhetünk föl. Látszik, hogy a művész alkotását a változatosság által is vonzóbbá iparkodott tenni. Csakugyan, műve az ilyen nemű legjobb olasz munkákkal is kiállja a versenyt.

13. kép. Mennyezet részlete. A Nemzeti Múzeumban.

E darab eredeti rendeltetését nehéz elképzelnünk. Bizonyos, hogy alsó lapja mennyezet gyanánt szolgált, de a cassetták távlatilag elferdült vonalai valami specialis elhelyezésre vallanak. Hauszmann* és Divald valami befelé keskenyedő ajtónyilás mennyezetének a burkolatára gondolnak. Mindenesetre méltó a figyelemre, hogy a kő egyik hosszabb szélén, továbbá az épen maradt keskeny oldal 21 centiméter hosszú részén tagozat és kettős gyöngysor fut körül. A kőlapnak az a része tehát szabadon volt. A kőlap roppant vastagsága és súlya majdnem kizárja azt, hogy burkolatnak tekintsük, annál is inkább, mert fölső síkja számára van koptatva és a szélén végigfutó fölső gyöngysor is majdnem teljesen elkopott.

Azért is érdekes ez a töredék, mert némileg kézzelfoghatóvá teszi azt az adatot, amelyet Bonfini *Decades*-ének egy ismert passusában Mátyás

* A királyi vár építésének története.

király palotáinak a rekeszes mennyezeteiről mond.[1] A fából faragott, aranyozott, festett mennyezetek elenyésztek és csak ez a maradandóbb anyagból faragott töredék tanúskodik arról, hogy Mátyás építkezéseiben a rekeszes mennyezet, ez az annyira jellemző renaissance elem csakugyan érvényesült.

14. kép. Címeres töredék a Nemzeti Múzeumban.

Bár csekély terjedelmű és — fájdalom — csak igen rossz, töredékes állapotban maradt reánk, mégis az olasz renaissance művészetnek hazánkban legjellemzőbb és legszebb emlékei közé tartozik egy vörös márványból faragott dombormű, amely a Nemzeti Múzeumban őriztetik (14. kép).[2] Töredék:

[1] V. ö. *Pasteiner*, Az építészet I. Mátyás király alatt. Budapesti Szemle, LXXIII. kötet (1893) 5. lap; *Császár*, A magyar művelődés a XV. században, 77. köv. l.

[2] Rajzát először közölte *Myskovszky Viktor*, A renaissance kezdete és fejlődése különös tekintettel hazánk építészeti műemlékeire. (Budapest, 1881. Akadémiai értekezések a történelmi tudományok köréből, IX. kötet, 8. szám), 24. lap.

egy decorativ czélra szolgáló domborműnek nem is a fele. Czímerpaizs felét látjuk rajta, a magyar és dalmát czímerrel és a cseh oroszlánnal, a kis boglárpaizson pedig a gyűrűt tartó hollóval. A czímer alól bőségszarv emelkedik, amelyből tölgyleveles csokor és kunkorodott szárú nagy virág nyúlik ki. A czímer alatt vastag, dús, levél- és gyümölcsfüzér huzódik. Ennek egyik végét, illetőleg a végére erősített szalagot putto tartja a vállán. Nyilvánvaló, hogy a domború hiányzó jobb felén a czímer másik fele volt kifaragva, amely Beatrix királyné czímerét mutatta be, továbbá a füzér másik fele, végén a hozzátartozó puttóval. A domború meglévő része türhető állapotban maradt fönn, bár a gyermek alakja kegyetlenül meg van rongálva. Orra letört, álla sérült, testének legnagyobb része teljesen hiányzik.

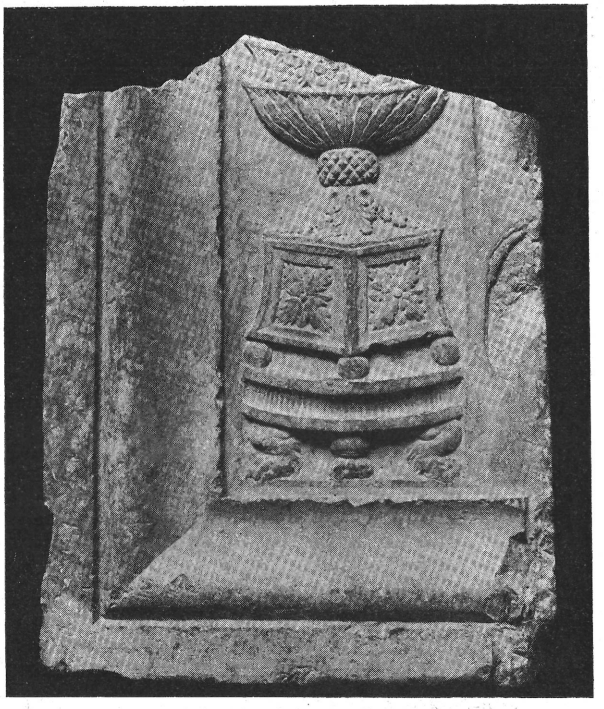

15. kép. Töredék a Fővárosi Múzeumban.

A gyermek, a putto plastikus ábrázolása, decorativ czélokra való alkalmazása tudvalevőleg az olasz korai renaissance művészet legkedveltebb és legbájosabb motivumai közé tartozik. Ilaria del Caretónak a luccai székesegyházban levő síremlékén és Donatello művein kezdve az egész XV. század olasz síremlékein és egyéb építész - szobrászi alkotásain nagy szerepet játszanak ez apró legénykék. A legkülönbözőbb helyzetekben látjuk őket. Hol a föliratot tartják a halottak emlékein, hol igazán gyermekmódra pajzánkodnak, hol a gyásznak kifejezői. A leggyakrabban azonban virágfüzérekkel vannak elfoglalva, ezt a természetökhöz annyira hozzáillő diszt tartják, húzzák, czipelik, emelik. Két czélt értek el evvel az olaszok. Egyrészt az annyira kedvelt gyermeki alakok jelenlétét indokolták, másrészt a nehéz füzéreket természetesebb, tetszetősebb módon helyezték el, mintegy megelevenítették őket, amint az eleven puttók léptek föl közvetítők gyanánt az architekturák holt anyaga és a növényi dísz között.

Töredékünk azt bizonyítja, hogy Mátyás király palotája sem szükölködött e nélkül az annyira elterjedt, derült, ünnepies hatású dísz nélkül. A compositio szépsége, az ízléses kivitel, a tökéletes technika arra vall, hogy, ha nem is első rendű művész alkotása, mégis kiváló, a kor színvonalán álló olasz mestertől ered. A dombormű csekély terjedelme és csonka volta daczára is a formák beható vizsgálata és összehasonlítás révén talán sikerül a művész személyét megközelítő bizonyossággal megállapítani.

A domborműnek nagyon jellemző sajátságai vannak. A gyermek arcza kerek, telt, kövér; álla alatt zsírráncz van. Különösen föltünő a szemek hosszú, keskeny, a két sarkon hegyes bemetszése. A mosolygás kifejezése az arcz rossz föntartása mellett sem ismerhető félre. A füzér fölváltva levél és gyümölcssorokból áll, rövid és vastag, vége felé erősen keskenyedő. A levelek kisebb-nagyobb babérlevelek, a gyümölcsökben almára, körtére és gránátalmára ismerünk. A füzér végére széles, erősen tagolt, gerezdekre osztott karika van fűzve. A puttó mögül nem eléggé érthetően két hosszú, széles szalag húzódik és erős hajlásokkal, mintegy széltől lengetve simúl hozzá a háttérhez. A szalagok erős, éles töréseket mutatnak; az egyik keskeny kacskaringóban, a másik levélcsokorban végződik. A czímer alatt levő bőségszarv föltünően kicsiny, vékony. Pompás, lágy kivitelűek a szarvból kinyúló tölgylevelek, igen finom, gyöngéd a puttó hajának az ábrázolása. Technikai szempontból figyelemre méltó a füzér erős kidomborodása, az egészen a fúró sűrű nyoma.

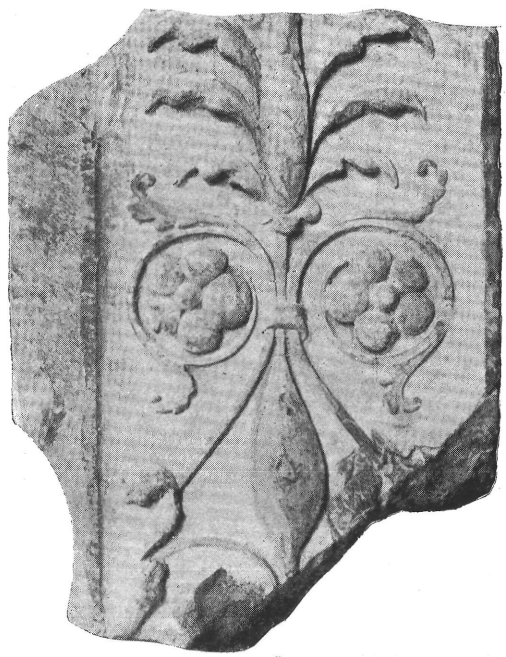

16. kép. Töredék a Fővárosi Múzeumban.

Az összes jellemző vonások, a stilus, formák és technikai kivitel alapján Francesco di Simone Ferruccit tartom a dombormű mesterének. Francesco di Simone a korai renaissance kevésbbé ismert művészei közé tartozik. Csak Adolfo Venturi tanulmánya* óta fordult feléje a figyelem. Az ismert

* Francesco di Simone Fiesolano; L'Arte, V. (1892), 371. köv. lap.

életrajzi adatok elseje 1463-ból való, az utolsó 1490-ből, a mikor résztvett a firenzei székesegyház új homlokzatának az elkészítése czéljából hirdetett pályázaton. A forrásokban említett műveken kívül Venturi stilkritikai úton, amely Francesco legnevezetesebb alkotásából, Alessandro Tartagni jogtudósnak a bolognai S. Domenico templomban levő síremlékéből (1477) indúl ki, a művek hosszú sorát állíthatta össze. A Tartagni-féle síremléken az első pillantásra föltünő a Desiderio da Settignano befolyása. Voltaképen nem egyéb, mint a firenzei Sta Croce templomban levő Marsuppini-féle síremlék utánzata. Műveiből gyakran kitünik Verrocchio hatása is. Igen találóan jel-

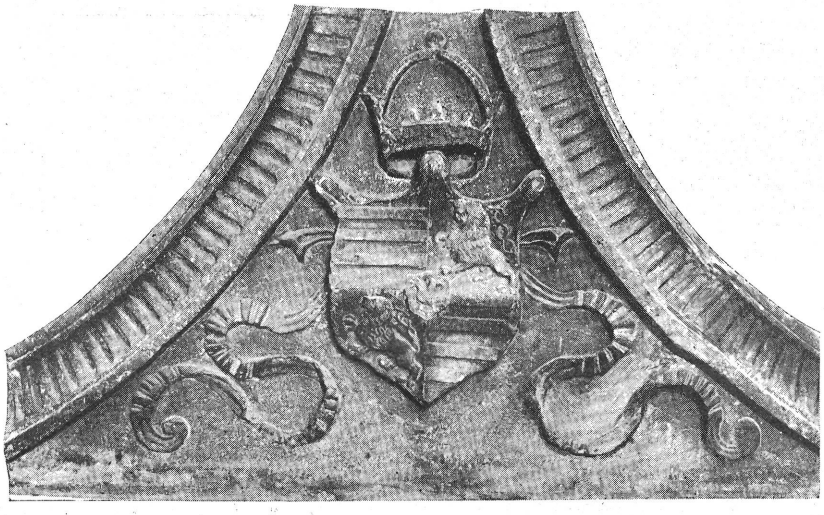

17. kép. Czímeres orom. A Nemzeti Múzeumban.

lemzi Venturi a mester művészetét: «Francesco di Simone kevéssé eredeti művész. Igazi eredetisége abban a kiváló diszítő ízlésben rejlik, amelylyel párkányokat kifaragott, gyümölcsfüzéreket elosztott, díszedényeket vésett a kandeláberek aljára, lengő szalagokat megerősített, minden részletre kiterjesztette gondosságát. Francesco di Simone diszítő mintákat adott Olaszországnak első korszakának még félénk műveivel, amelyeket Fiesolében és Firenzében, Riminiben, Forliban és Imolában alkotott és élete második korszakából való, pompázó műveivel, amelyek Bolognában, Piandimeletóban, Montelucéban és Mantovában vannak.»*

A füzér végére alkalmazott díszes gyűrű — mellékes, de jellemző rész-

* I. h. 386. l.

18. kép. Pillér burkolata.
A Nemzeti Múzeumban.

let — többé-kevésbbé azonos formában lépten-nyomon előfordúl Francesco di Simone művein, így legkiválóbb alkotásán, a Tartagni-féle síremléken,* továbbá Barbara Manfredi síremlékén Forliban, a fiesolei Badia sekrestyéjének ajtaján, Sigismondo Malatesta síremlékén Riminiben, stb. Ez a vonás, valamint a füzérek elrendezése, tömöttsége, rövidsége,

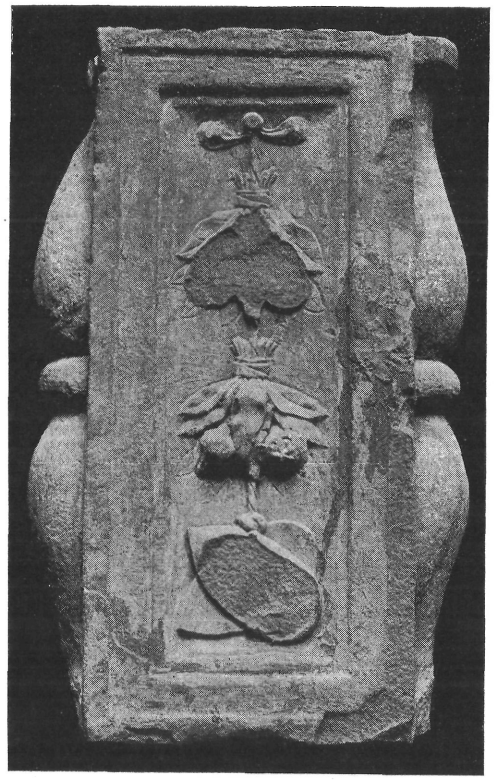

19. kép. Balustrade töredéke.
A Fővárosi Múzeumban.

erős hajlása, hosszú, merev levelek alkalmazása, egész pályáján mindvégig megmarad. Igen sokszor fordúlnak elő a nagy, széles, erősen hajlott és sok-

* Jó reproductiója: *Heiss,* Les mèdailleurs de la Renaissance, VI. kötet, czímkép.

szor megtört szalagok is, csalhatatlanul hasonló formában. A mi dombormű-vünkön levő putto arcza és haja nagyon hasonlít a Firenzében, a Via della Chiesában levő Madonna dombormű Jézusának az arczához. «Telt arczú puttók, lábaikon zsírránczokkal, a gyümölcsfüzérek alámetszett kivitele» — e szavakkal jellemezték Francesco di Simone egy művét.*

Francesco di Simone nem szerepel azok között a művészek között, akik a hagyomány szerint Mátyás király udvarában dolgoztak. Ez a körülmény azonban alig czáfolhatja meg fönn kifejtett föltevésemet. A dombormű anyaga bizonyítja, hogy az kétségkívül minálunk készült. A fiesolei mesterekkel való összeköttetésre vall, hogy Francesco rokona és tanítványa, Andrea Ferrucci készítette az esztergomi Bakocs kápolna márvány oltárát.

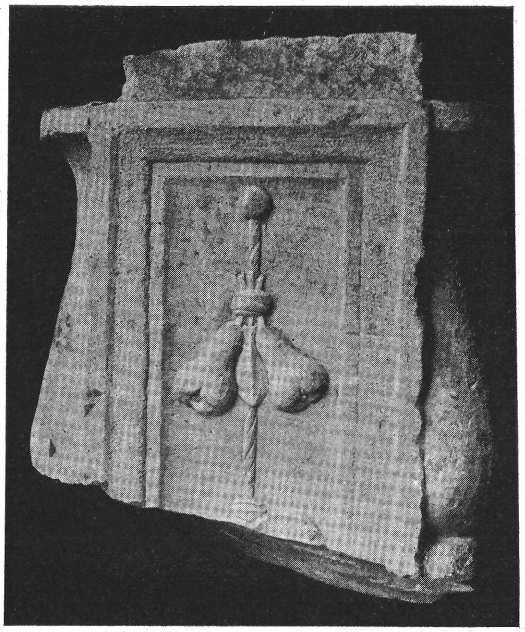

20. kép. Balustrade töredéke.
A Fővárosi Múzeumban.

Minthogy a Nemzeti Múzeumban levő töredéken a czímerpaizs meglevő felén Mátyás teljes czímere van föltüntetve és így joggal tételezhetjük föl azt, hogy annak másik fele Beatrix czímerét viselte magán, a mű Beatrix férjhezmenetele és Mátyás halála, tehát 1476 és 1490 között keletkezhetett. Az a legvalószinűbb, hogy Francesco di Simone a Tartagni-féle síremlék elkészítése után, 1477 és 1480 között tartózkodott hazánkban. 1480-ban már ismét Bolognában találjuk. Ekkor kezdődik pályájának második korszaka, amelyben a korábbiaktól lényegesen eltérő, diszítő elemekkel pazarúl terhelt művei keletkeztek.

A főváros területéről származó renaissancekori töredékeink között még egy-kettő akad, amely szintén közel áll Francesco di Simone stilusához és ha nem is tulajdonítható egyenesen neki, legalább is az ő köréből eredt. Ilyen a Fővárosi Múzeumban levő, vörös márványból faragott töredék, nyil-

* *Bode-Tschudi*, Königl. Museen zu Berlin. — Beschreibung der Bildwerke der christlichen Epoche, 35. lap.

ván pillér díszének 51 centiméter magas és 38 centiméter széles alsó részlete (15. kép), amely találóan mutatja be azt, amit Venturi fönn idézett jellemzésében a kandeláberek alján levő díszedényekről mond. Oroszlánlábakon álló kerek talapzaton gömbös lábakkal ellátott szögletes, növényi diszítésű tag emelkedik és ezen áll a díszedény, amelynek testét változatos, találékonyan elrendezett növényi elemek diszítik. A díszedény fölső része hiányzik. Egészen hasonló szerkezetű és diszítésű díszedények fordúlnak elő például a Tartagni-féle és a montefiorentinói Oliva-féle síremléken, stb. Az oroszlánláb különben is Francesco di Simone kedvencz motivumai közé tartozott.

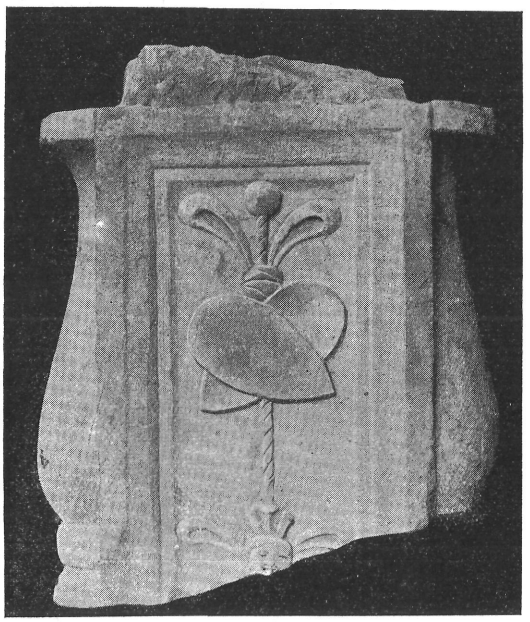

21. kép. Balustrade töredéke. A Fővárosi Múzeumban.

Kevésbbé jellemző és nagyon is szerény kis töredék egy szintén vörös márványból faragott darab a Fővárosi Múzeumban (16. kép). Magassága 38, diszített részének szélessége 24 centiméter. Nyilván pillér burkolatának vagy ajtófélnek a részlete. Síkba elrendezett, kevéssé kiemelkedő, aránylag egyszerű diszítése középen erős, fürészes levelű palmettából áll, amelynek hosszú, egy helyen ovalis formába kiszélesedett szárához kétfelől kacskaringós indák hajolnak, végükön azokkal a kiterített, ötszirmú virágokkal, amelyek Francesco di Simone ornamentikájában akkora szerepet játszanak.

Mátyáskori építészetünknek egy ismeretes, sokszor emlegetett töredéke az a sajátságos formájú, vörös márványból faragott orom (17. kép), amely a Ferencz-rendiek zárdája régi bejáratánál, a mai egyetemi könyvtár ajtajánál volt befalazva, jelenleg pedig a Nemzeti Múzeumban őríztetik.* Magassága 135, szélessége 223 centiméter. Középen nagy, fölnegyedelt czímerpaizsot viselt, kétszer-kétszer a hétvágásos magyar czímerrel és a cseh oroszlánnal, a boglárpaizson Mátyás czímerével. A czímer fölött nagy, nyílt, gyöngyökkel diszí-

* V. ö. *Rómer*, A régi Pest, 69. lap.

tett egyébiránt megrongált korona emelkedik. Az orom széles, hajlott szegélyei hornyolt tagozattal vannak ellátva. A czímerpaizs teljesen azonos, csücskös alakitásban fordúl elő Barbara Manfredi síremlékén is, a forlii San Biagio templomban, még pedig ugyanolyan hosszú, széles, nyugtalan, éles törésű szalagok társaságában, amilyenek a Nemzeti Múzeumban levő ormon a czímerkét oldalán lebegnek. Nem tekintve ezt a körülményt, amely az oromnak decorativ formákban való szegénysége következtében úgysem nagy jelentőségű, az orom különben is méltán megérdemli figyelmünket. Olyan forma, amely alig fordúl elő az olasz renaissance formáinak a körében, határozottan olasz jellegű diszitést visel magán. Úgy tűnik föl, mint valamely késő csúcsíves elem átvétele, átalakítása, a fölismerhetetlenségig való elváltoztatása. Mátyás épitkezéseinek sajátságos jellege, kivételes körülményei, az a sietség, amelylyel divatos módon iparkodtak földiszíteni a lényegökben nem új épületeket, nagyon is előmozdíthatták az ilyen korcs formák keletkezését. Tekintetbe kellett venni annak a résznek a structuráját, amelynek díszéül faragták az ormot, de mintegy palástolni, elburkolni is annak valódi természetét.

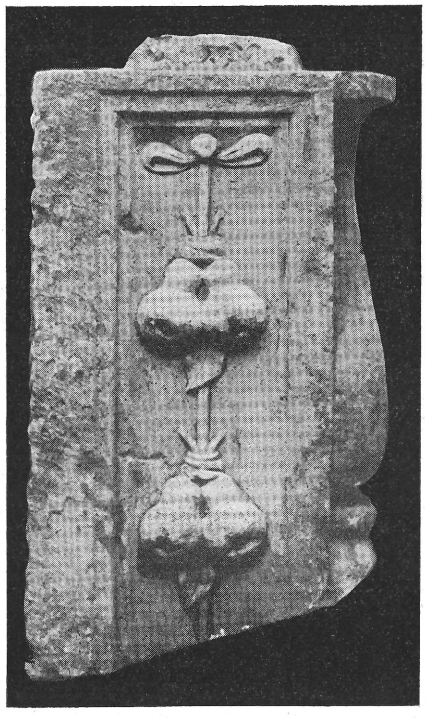

22. kép. Balustrade töredéke.
A Nemzeti Múzeumban.

Valódi, tősgyökeres korai renaissance jellegű egy másik, szokatlanúl nagy töredék is, amely szintén Budáról került a Nemzeti Múzeumba (18. kép). Az 1·95 méter magas, 52 centiméter széles domborműves kőlap pillér burkolatáról való. Erős, tagolt keretben függélyesen elrendezett, domború diszítményt látunk. Növényi elemekkel tektonikai motivumok egyesülnek. Vékony, a tábla hosszában húzódó szár jelzi a compositio fő tengelyét. E körül csoportosúl, innen indúl ki, itt találkozik minden: a sajátszerűen stilizált nagy, újjas levelek, a kacskaringós, ötszirmú virágban végződő indák, az egyszerű palmetta, a tagolt bogyók. A növényi diszítés befejezéseképen két karcsú, finoman hajlított, ízlésesen tagolt bőségszarv emelkedik ki a nagy levelekből alkotott tokokból, gyümölcsöt, leveleket mutatván ki öblükből. A középső szár fölül kandeláberre emlékeztető csészével végződik és

e fölött van kifaragva az egész diszítmény legelevenebb, legérdekesebb része. Állati, eleven forma járul a növényi és tektonikai elemekhez. A csésze fölött keresztbe fektetett fatörzsön Mátyás madara, kiterjesztett szárnyú holló áll, gyűrűt tartván csőrében. A kiterített, gondos kivitelü szárnyak szerencsésen töltik ki a tábla fölső végét. A czímer állatjának ilyen decorativ alkalmazása, hogy nem heraldikus, hanem egészen szabad alakításban illeszkedik bele a diszítő compositió keretébe, igazi olasz renaissance motivum. A gyűrűt tartó hollónak megmaradt a symbolikus, heraldikai jelentősége, de a mellett a művészi föladat megoldásához is hozzá kell járulnia. A domborműves tábla alsó

23. kép. Töredék a Fővárosi Múzeumban.

24. kép. Czímer töredéke a Fővárosi Múzeumban.

része csonka. A magasság és szélesség egymáshoz való viszonyát szem előtt tartva, föltételezhetjük, hogy alúl az egésznek mintegy harmada hiányzik. Alsó befejezés gyanánt a fölső csészének és bőségszarvaknak megfelelő valamely tárgyat, talán diszedényt kell képzelnünk.

A Mátyás király palotájából fönmaradt töredékek között aránylag nagy szerepet játszanak a balustradeok tagjai, illetőleg azok többé-kevésbbé ép darabjai. Egy kitünő föntartású példányt, amelynek dísze Benedetto da Majano modorára emlékeztet, más alkalommal mutattam be.* Azonkívül két

* Archæologiai Értesítő, 1898.

darab van a Fővárosi Múzeumban, egy pedig — a budavári főtemplom környékéről — legujabban a Nemzeti Múzeumba került. A Fővárosi Múzeumban levő két példány két-két baluster közé foglalt parallelogramm alakú kőlapból áll, amelynek fölülete, tagolt kereten belül a plastikus diszítésre önként kinálkozik. Az épebb darab (magassága 68 centiméter), amely a többihez hasonlóan homokkőből van faragva, mindkét oldalán egymásnak majdnem teljesen megfelelő diszítményt visel (19. kép). A renaissance diszítő művészei leleményes módon tették vonzóbbakká műveiket. Mintegy lelket öntenek a síkdiszítményekbe, amelyeknek határozott irányuk, organikus, vagy legalább is tektonikai jelentőségük van. Legfölül szög van beverve. A szögre szalag van kötve, amely összecsavarodva húzódik lefelé. Két levélből és gyümölcsből álló csokor és legalúl két kis paizs húzza lefelé a szalagot. A másik, erősen megrongált darab egyik oldalán körték és paizsok (20. kép), másik oldalán ismét paizsok (21. kép) veszik át a nehezék szerepét. A Nemzeti Múzeumban levő töredék (22. kép) mindkét oldalán pompásan kifaragott körték vannak a lelógó zsinegre reákötve.

25. kép. Pillérfej. A Nemzeti Múzeumban.

Szintén függélyes irányú keskeny síkban elrendezett diszítmény töredéke egy, a Fővárosi Múzeumban levő, vörös márványból faragott, 38 centiméter magas, 21 centiméter széles, erősen megrongált darab (23. kép), amely ismét sodrott szalagra erősített paizsot mutat. A paizson két keztyű van kifaragva. A töredék annyira megrongált, hogy a diszítés egyéb elemei alig ismerhetők föl. Divald * mégis még püspöksüveget és pásztorbotot is lát rajta és azt a meggyőződését fejezi ki, hogy a vártemplomból, még pedig Alamizsnás Szent János sírkápolnájából való. E föltevésnek semmi alapja sincsen, minthogy kissé gondos vizsgálat kideríti, hogy a pár keztyű lemezekből összeállított vas keztyű. Tagoltságnk határozottan fölismerhető, meglátszanak a hajlott lemez éles bordái és helyenkint még a szögecsek is. A két keztyű alig lehetett valóságos czímer, hanem csak emblema. A fer-

* Budapest művészete, 112. lap.

dén fölfüggesztett, erősen rongált paizs eredetileg symmetrikus volt, fölül hajlott szélű, alúl csúcsban végződő, fölül és alúl két-két csücsökkel ellátva. A paizs alól még egy szegélyes korong látszik ki, továbbá két keresztbe tett pálcza, a mely talán lándzsa nyele lehetett, de semmiesetre sem püspöki bot.

Különös alakjánál, finom kivitelénél, sajátszerű technikájánál fogva érdekes egy, sajnos, hogy igen csekély, 40 centiméter magas, 6 centiméter vastag vörös márvány töredék a Fővárosi Múzeumban (24. kép). Igen csinosan vésett koszorúval körülvett czímer részlete. Megvan a koronás, kétfarkú cseh oroszlán teljesen, a hétvágásos magyar czímer kétszer is, de csonkán, a szívalakú boglárpaizs pedig bemélyített, de üres. E részen valamint az oroszlán testének különböző részein és a szegélyen is apró lyukak láthatók. Ez arra vall, hogy a czímer részben fémből készült, gazdagon aranyozott, domború tagokkal volt kirakva. A boglárpaizson valószínűleg Mátyás czímere volt látható. Magyarországi emlékeink közül ezenkívül csak egy hasonló technikájú művet ismerek, Szapolyai István nádor síremlékét a szepesi székesegyházban, amelyen egyes részletek szintén be vannak mélyítve és eredetileg domború fémlapokat viseltek magukban.

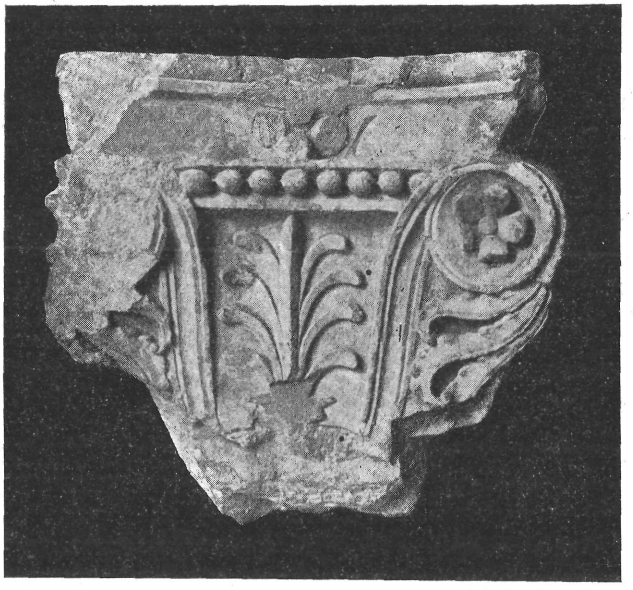

26. kép. Pillérfej töredéke. A Fővárosi Múzeumban.

Ez a kis emlék mind a díszítő művészet, mind a heraldika szempontjából érdekes. A czimerpaizs formája nyilván (heraldikailag) balra hajlott tárczaalakú, nem symmetrikus. Fölül jobbra is látszólag be van hajlítva. Az ilyen tárczaalakú czímerpaizsok a XV. század második felében nem épen ritkák, Német- és Olaszországban pedig épenséggel mindennaposak. Ilyet látunk Magyar Balázs 1485-ből való pecsétjén is,* csakhogy — mint rendesen —

* Orsz. levéltár pecsétek mutatója (Budapest, 1899), 45. ábra.

a jobb félre hajolva. Annak, hogy a mi esetünkben a rendes heraldikai szokástól eltértek és általában, hogy díszitő czélra nem symmetrikus paizsformát választottak, az lehetett az oka, hogy e czímer mellett balra még egy czímerpaizs volt, nyilván Beatrix királyné czímerével. Ez a paizs a rendes módon jobbra hajlott és így a két paizs együttesen díszítő czélra alkalmas symmetrikus idomot képezett. A koszorú is mind a két czímert vette körül.

Szokatlanul nagy méretű, 47 centiméter magas, egy Budáról való félpillér fej a Nemzeti Múzeumban (25. kép). A korai renaissance korinthusi tipusát mutatja be, kissé száraz, elnagyolt kivitelben. Finomabb, művészibb kimunkáltságú a Fővárosi Múzeumban levő kisebb, 33 centiméter magas, sárgás mészkőből faragott töredék (26. kép), amelynek pompás részletei a legszebb ilyen nemű firenzei mintákra emlékeztetnek. Ez a darab tökéletes párja annak a pillérfejtöredéknek, a mely a Nemzeti Múzeumban van és amelyet Divald is közöl.* Bizonyára ugyanarról az épületről való mind a kettő. Ugyanott van egy szintén sárgás mészkőből készült, egyszerű, de érdekes, eredeti formájú, 39 centiméter magas gyám (27. kép), amelynek fölületét három ötszirmú rózsa diszíti.

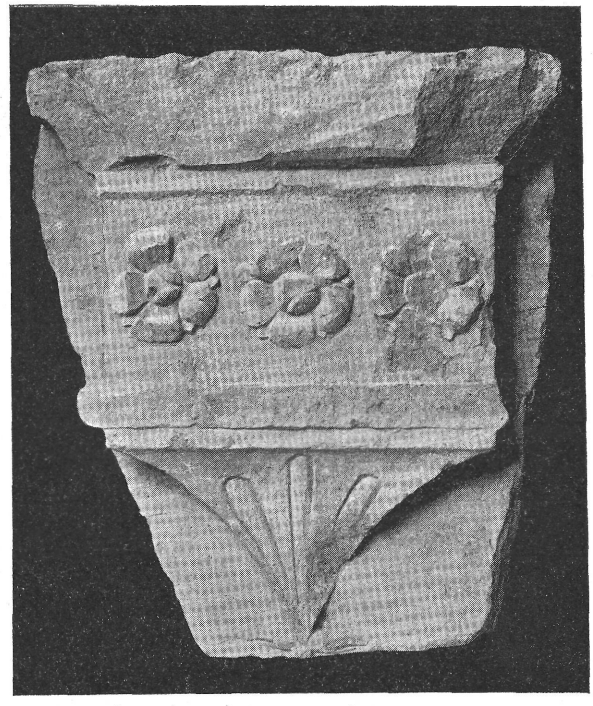

27. kép. Gyámkő a Fővárosi Múzeumban.

Nem nagyon gazdag, helyenkint erősen megrongált, elmosódott az a kép, a melyet a fönn ismertetett középkori és a renaissance idejéből származó emlékek nyújtanak. Nagy emlékek hiján morzsákkal kell beérnünk. A nagyobb művészi értékű daraboknál sajnálkozással kellett azok erősen

* Budapest művészete, 114. l., 46. ábra, I. Magassága nem 60, hanem csak 35 centimeter.

megrongált voltára hivatkoznunk. Mégis, mindegyik, még a legszerényebb emléknek is nagy érdeme, hogy csakugyan megvan, hogy kézzelfogható. A művészettörténeti kutatásnak szüksége van reájok. A szegényes, rongált emlék is többet ér a legrészletesebb leírásnál. Azonfölül még jogunk van reményleni, hogy az emlékek ez a sorozata idővel majd gyarapszik és hogy ezen a réven mind szinesebbé, részletesebbé válik az a kép, amelyet nem irodalmi följegyzések, hanem a múlt fönmaradt emlékei alapján rajzolhatunk.

BUDAPEST ÉS VIDÉKE AZ ŐSKORBAN

IRTA

NAGY GÉZA

A kelenföldi rév a legősibb időktől fogva azon nagyfontosságú átkelő helyek közé tartozott, melyek nagy területeket kötöttek össze egymással. A túl a dunai vidéknek akár Italia, akár Ausztria felől ez volt a legjelentékenyebb közlekedési pontja úgy az Alföld, mint a Kárpát alja felé. Ez a helyzet szükségkép maga után vonta a népesség nagyobb tömörülését e központ körül, úgy, hogy alig van község a Közép-Duna mellékén, melyről meg ne lehetne állapítani, hogy már az ősidőkben is lakott hely volt. Az egykori — aránylag sűrű népességről eléggé tanuskodnak azok a történelem előtti leletek, melyek Budapest körül mintegy 50—55 kilométer átmérőjű kerületben lépten-nyomon követik egymást — kiindulva a szentendrei sziget északi csúcsától a Csepel sziget végéig.

Itt mindjárt megjegyezzük azonban, hogy a sűrű népességre valló leletek: kisebb-nagyobb terjedelmű urnatemetők és különböző tárgyak inkább csak a bronzkortól fogva jelentkeznek. Az ősidőknek abból a másik, a bronzkort megelőző s évezredeket magában foglaló, amannál körülbelül háromszorta hosszabb tartamú szakából, melyet neolith vagy csiszolt kőkornak nevez a tudomány, sokkal szórványosabbak az emlékek. A legtöbb esetben inkább csak magukban álló egyes darabok jelzik, hogy itt vagy amott kőkori telepről lehet szó: de mivel sokszor e helyek egyúttal bronzkori lelhelyek is, az sem mindig bizonyos, vajjon azok a kő- és csonttárgyak, melyeket a kőkori népesség hagyatékának vélünk, nem tartoznak-e egy későbbi kor műveltségéhez? Vajjon nem a bronzkori nép használta-e a bronzkori lelhelyek kőeszközeit, a hogy pl. Babyloniában, Egyiptomban, Trojában stb. a műveltség nagyon előhaladott fokán is még nagyon sokáig fennmaradt a kőeszközök használata? E kérdésre csak akkor adhatnánk biztosabb feleletet, ha minden egyes esetben ismernénk a kő- és bronztárgyak előfordulásának közelebbi körülményeit. A mely községnél pl. tudjuk, hogy nem ugyanazon egy határrészben találták a kő- és bronztárgyakat, ott megvan legalább a valószínűség arra, hogy a leletek két különböző időben élt népség emlékei közé tartoznak. De több esetben még erre sincs semmiféle adatunk; olyan kőkori telep vagy temető pedig, hol ásatás is történt, a hol tehát az eszközök anyagán kívül az életmód és temetési szokás is felvilágosítást nyújt-

hat a kor meghatározására, alig egy-kettő akad Budapest környékén, ezek sincsenek a tudomány mai követelményeinek megfelelő módon átkutatva.

Nem egyforma bizonyossággal sorozzuk tehát az alább következő lelhelyeket a kőkorba. A nehány kétségtelen kőkori telep mellett vannak e lelhelyek közt olyanok is, melyeknél csak a valószínűség van meg arra, hogy a kőkorba tartoznak, némelyiknél pedig épen csak a lehetőségről beszélhetünk.

Budapest területén több helyen találtak kőeszközöket.

Egy szegényes telepnek a *Gellérthegy* aljában vannak nyomai. Erre mutatnak a hegy déli lejtőjén előforduló durva cserépdarabok, úgyszintén azok a Gellérthegy aljába vájt barlangok, melyeket még akkor is az őskori ember lakásainak tekinthetnénk,[1] ha nem volna is rá közelebbi adatunk, hogy ha talán nem is valamennyi, de egy részük a kőkorba nyúlik vissza; erről tanuskodik legalább az az egyik ilyen barlangban lelt, foka alatt megcsonkult s újból kifúrt szerpentin-balta, mely aztán Szubotinovics György ajándékából a M. N. Múzeum birtokába került. (Rég. N. 37/1898). Ugyancsak a *budai* oldalról, de közelebb nem ismert lelhelyről való egy kőbalta, melyet 1895-ben vásárlás utján szerzett meg a M. N. Múzeum. (Rég. N. 164/1895). Kőkori tanya lehetett még a *Svábhegy* déli lejtőjén és a *Remete Mária* sziklaoduiban; amonnan Virányi János (Rég. N. 190/1895), eminnen Lóczy Lajos (Rég. N. 168/1877.) hozott a N. Múzeumba durva cserépdarabokat. A *pesti* oldalon csupán egy leletről van tudomásunk, nevezetesen az «Angol királynő»-szállodával szemben a Dunaparton találtak 1867 őszén egy egészen ép szerpentin-baltát, mely néh. Szalay Ágoston gyűjteményébe s ezzel együtt a M. N. Múzeumba került.[2]

Budapestről délfelé a keleti oldalon mindössze két lelhelyről van tudomásunk, ezek *Haraszti* és *Ócsa*; amonnan Késöy Ferencz úr egy szerpentin-vésőt (Rég. N. 135/1876), eminnen pedig néh. Rómer Flóris egy vésőt (Rég. N. 43/1870) ajándékozott a M. N. Múzeumnak. De mivel mindkét helyen egyúttal urnatemető is volt, nem bizonyos, hogy akár Haraszti, akár Ócsa odaszámítható-e a kőkori telepek közé; a két kőeszköz az urnatemető népétől is származhatott, már pedig az urnatemetkezés csak a bronzkorban jött szokásba.

Valamivel több valószínűséggel szólhatunk a Duna jobb partján volt kőkori telepekről. Ilyennek vehető fel *Batta*, honnan egy bazalt balta a köz-

[1] E barlangokra már Dr. Rómer Fl. felhívta a figyelmet. (*Budai és promontori barlangok.* Arch. Közl. 1868. VII. 2. r. 119. l.)

[2] Arch. Közl. VII. 1. 195.

ségi jegyző ajándékából (Rég. N. 190/1872), két baltatöredék, az egyik ismételt furási kisérlettel vétel utján került a M. N. Múzeum birtokába (Rég. N. 17/1902.) s hogy már a bronzkort megelőzőleg kellett itt vagy a közelben valami telepnek lenni, mutatja az is, hogy a környékről Kund Pál Lajos úr is kapott egy pár kővésőt; ismeretes aztán nehány réztárgy, ú. m. két csákány, egy lapos vésű és egy tőr, melyeknek lelhelyéül *Érdet* mondta a kereskedő, kitől vásárolta a N. Múzeum. (Rég. N. 30/1899.) *Ercsi* határából a fejérmegyei múzeumban van 2 kőbalta és 3 kőék.[1] Ercsi a bronzkori népnek volt egyik nevezetesebb telepe, hol bronz tárgyak készítéséhez szükséges öntőmintákat is találtak; az itt napvilágra került bronztárgyak jellege a bronz kultura kezdő időszakára utal,[2] ilyenek pl. a szívidomú bronzcsüngők s átfúrt kerek pikkelyek, minőket a tököli őstemetőbül is ismerünk; mint alább látni fogjuk, ez a nagy kiterjedésű őstemető visszanyúlik a kőkorba s olyan népségre vall, mely helyben maradva, régi tanyájának elhagyása nélkül — mindenesetre több századra terjedő fejlődés után — a neolith-kulturából átment a bronzkulturába; Ercsi is ezen őskori telepek közé számítható s hogy a kőkorban legalább a vége felé, lakott helynek kellett lenni, mutatja két itt lelt átfúrt agyagkúp, melyet a Dunából halásztak ki[3]; hasonló kúp- vagy gúlaalakú agyagtárgyak ugyanis leginkább a kőkori tanyákon a tűzhely körül szoktak előfordulni.[4] Még több valószínűséggel sorolható a kőkori telepek közé *Duna-Pentele,* hol kőékek és balták mellett agyaggúlákat és szarvasagancsból készült eszközöket is találtak. Innen való volt Lichtneckert J. gyűjteményében 1 kovanyílhegy, 8 balta, ék és töredékeik s 1 kőbuzogánytöredék[5]; úgy látszik, ezek közül valók azok a dunapentelei kőkori tárgyak, melyeket Fejér József ajándékozott a M. N. Muzeumnak, nevezetesen egy pattintgatott s egyik végén csipkés kovaeszközt, 3 kőbaltatöredéket, egy 3·8 cm. hosszú s valószínűleg kőék nyélbe erősítésére szolgáló szarvasagancstokot és egy hátsó végén átlyukasztott, 14·6 cm. hosszú szarvasagancsot, továbbá át-

---

[1] Lichtneckert József: *Kőkori leletek Fejérmegyében.* (A fejérvármegyei és székesfejérvári tört. és rég. egylet Évkönyve 1893-ra. II. évf. Sz.-Fejérvár. 1893. 268. l.). 2 kőszekerczéről az Arch. Közl. is említést tesz. (1864. IV. k. 166.).

[2] L. Reinecke P. és Kossina G. tanulmányait. (Arch. Ért. 19. 1899. 242. l. Zeitschrift für Ethnologie. 1902. XXXIV. 5. füz. 210. l.

[3] Említi Arch. Közl. IV. 66. és Rómer Fl. *Műrégészeti Kalauz.* Pest. 1866. 21. l. Rajza 20. t. 31. sz. a.

[4] V. ö. Rómer Fl. *Műrégészeti Kalauz.* 20—21. l. Arch. Ért. I. 1869. 302. Új f. II. k. 1882. VI. l. Pulszky F. *Magyarorsz. Arch.* I. k. 39. l. Wosinszky M. *Tolna vármegye az őskortól.* I. k. 122. l. Cziráky Gy. Arch. Ért. XXIII. 1903. 56. l.

[5] Lichtneckert id. h. 286. l.

fúrt agyaggúlákat és agyagfaltapaszdarabot. (Rég. N. 106/1896, 15/1897.) Dr. Mahler Ede is ajándékozott egy kőbalta fokot. (Rég. N. 23/1900.).

E leletekhez csatlakozik egy nagyobb temető a kőkor végéről s a bronzkor elejéről a Csepel szigeten, *Tököl* határában, melyet az 1876-iki áradás hozott napvilágra, midőn a Duna a sziget nyugati oldalán új medret szakított magának s különböző régiséget, de különösen cserépedényeket mosott ki. Ezek egy részét Ludaics Miksa, ráczkevei kir. járásbíró szerezte meg, 71 darabot pedig, ú. m. 51 edényt, 14 kőeszközt, baltákat, vésőket s köszörűkövet, 3 orsógombot, 1 szarvasagancsot, 1 agyarat és 1 jóval későbbi, római kori barbár paizsdudort 1876 április 22-én a M. N. Múzeum vett meg Plausin Imre tököli lakostól (Rég. N. 76/1876.), melyekhez még ugyanezen évben egy 12 cm. magas és száján 12·3 cm. átmérőjű bögre járult, a mit az 1876-iki ősrég. kongressus érdi kirándulása alkalmával ajándékozott valaki a Múzeumnak (Rég. N. 206/1876.), van egy pár edény Vásárhelyi Géza úr birtokában is.

A mit tudunk ezen az őskori viszonyokra nézve oly fontos temetőrül, néh. Csetneki Jelenik Elek, volt régiségtári őrsegédnek köszönhetjük,* kit a M. N. Múzeum 1878 november 19-én azon alkalomból küldött ki, midőn 1878 őszén a szakadáson keresztül Tököl határában egy nyolcz kilométer hosszú védtöltést huztak s a töltés mellett ásott anyaggödrök leleteiről Jankovich Miklós kormánybiztos a múzeumi igazgatóságot értesítette. Csetneki E. öt napot töltött a szigeten s tanulmányozta a leletek körülményeit, a mennyire t. i. rendszeres tudományos ásatás hiányában lehetséges volt, a földmunkálat közben talált tárgyakat pedig, nehány edény kivételével, melyeket Jankovich M. tartott meg, ú. m. 57 edényt, 1 agyagpalalapot, 1 bronzkarperecztöredéket, 2 szívalakú bronzboglárt, 17 bronzlemezkét, 26 átfúrt bronzpikkelyt, 3 lapos és 10 hengeralakú bronztekercset s 1 bronz sodronydarabot összegyűjtötte s behozta a M. N. Múzeumnak. (Rég. N. 143/1878).

Csetneki szerint a töltés mentén három őskori temető állapítható meg, ebből azonban csak a két első esik a tököli határra, a harmadik már Csépen volt.

Az első temető a falutól észak felé másfél kilométerre kezdődött s mintegy kilométernyi hosszaságban csaknem a faluig terjedt. Mivel a töltés ezen vonalán csak később kezdődtek a munkálatok, Csetneki ottlétekor mindössze 14 sír volt felbontva az 51-ik profil mentén; a sírok közt leg-

* *A csepelszigeti őskori temetők.* (Arch. Ért. XIII. k. 1879. évf. 47—59.) Kiegészítik ezen tanulmányát a helyszínén fölvett s birtokomban levő rajzai és jegyzetei

érdekesebb volt a 10-ik, melyben guggoló csontvázat leltek 1 méternyi mélységben, jobb lába mellett 8 cm. magas és száján 21 cm. átmérőjű tállal s bögrével (l. a Csetneki vázlata után készített rajzot); a hozzá legközelebb eső 9. és 11-ik sírban már égetett temetkezés volt, de urnát csak a 9-iknél említ Csetneki (Rég. N. 143/1878. 41. sz. a. erősen kihasasodó öblén jobbról és balról füllel, magassága 32 cm.); ugyanezen csoporthoz számítható még a 13-ik sír, egy kis edénynyel s valamivel távolabb, az árok szélén a tizenkettedik sír, mely üres volt; mintegy 25—30 méterre volt egy másik sírcsoport, a közbeeső területen csupán egy sírral (8-ik), melyben szintén találtak edényt; az itt jelzett csoporthoz tartozott a 4-ik, 5-ik, 6-ik, 7-ik és 14-ik sír, melyek közül a 4-ikben darabokra tört edényt, a 7-ikben egy 34 cm. magas ép urnát csontokkal (Rég. N. 143/1878. 42), a 14-ikben pedig egy kis bögrét (u. o. 34.) leltek; a magukban álló 3-ik és 2-ik sírban nem volt semmi, az 1-nél egy liter nagyságú edényről tesz említést Csetneki.

Guggoló csontváz a tököli őstemetőből.

A második tököli temető amattól egy kilométerre dél felé a község alsó határán kezdődött s hétszáz méter hosszúságban nyúlt le a méregyházi dűlőn a töltés mentén. A sírokat a 35—41. számú anyagárokban 10,500 □-méternyi területen találták (minden egyes árok hossza 100 méter, szélessége 15—30 s mélysége 1½ méter volt), napvilágra került 71 sír. Ha szembeállítjuk a fölásott terület hosszát (700 méter) a szélességével (15—30 méter), kitűnik, hogy ez csak egy szalagja lehetett az őstemetőnek, melynél a 700 méternyi hosszaságra megfelelő szélességet is kell számítani, úgy hogy semmiesetre sem tarthatjuk túlzásnak Csetneki véleményét, a ki legalább is 2600 sírt vett föl a temető egész területére, s aligha csalódunk, ha egyenesen ezzel a temetővel hozzuk kapcsolatba az 1876-iki áradás által kimosott tárgyak lelhelyét, mely amattól délkelet felé egy kilométerre volt. Nincs semmi feltűnő aránytalanság az északról délnek s keletről nyugatnak tartó két tengely méretei, a 700 és 1000 méter között, hogy ne lehetne az egyik a temető szélességi, a másik pedig hosszátmérője. Ez esetben pedig negyedfél vagy négyezerre is lehet tenni a sírok számát. Mivel pedig az első temető

sem igen volt kisebb: a tököli telep egyike lehetett az őskor legjelentékenyebb pontjainak, mely századokon át fennmaradt, úgy hogy népe megérte azt a nagy átalakulást, midőn a Dunamenti terület átment a kőkori kulturából a bronzkori műveltségre. Volna tehát itt még elég tér a további kutatásra, a mi esetleg az európai hírű lengyeli vagy tordosi leletekkel vetekedő eredményre vezethetne.

A 71 sír kétféle temetkezési módot tűntet föl; 34 sírban puszta földbe elásott s jobbára nagyon elkorhadt csontvázakat leltek, 37 sírnál pedig a holttestet elégették s a hamvakat urnába tették. Csetneki szerint a két temetkezési mód együtt, egymással összekeverve fordult elő; jegyzeteiből azonban, melyekben minden egyes sír fekvése s egymáshoz való távolsága föl van tűntetve, inkább az ellenkező látszik. Igaz ugyan, hogy e jegyzetek után csak 30 sírról tudtam kisebb-nagyobb bizonyossággal megállapítani, hova tartozik, de az elrendezés módját ez is feltűnteti; e szerint pedig az égetetlen temetkezés kezdődött a 39-ik árokban s végig ment a 40. és 41-ik árkon, úgy hogy körülbelül másfélszáz méternyi hosszaságban 31 sírból a 16 konstatálható temetkezés közt 15 volt égetetlen, csupán a 41-ik árokban a 70-ik számú zsugorított temetkezés közelében levő 55-ik sírból jegyezte föl Csetneki a következőket: «égett csontok rakásra rakva 0.6 m. mélyen s rajta két bögrécske, egyik ép»; ez volna az egyedüli égetett temetkezés, mely nem a saját csoportjában fordult elő; az átmenetet a 39-ik árok vége mutatja, hol 5 sírból egy (a 46-ik) volt égetetlen, a csontvázból azonban «csupán lábszárának üreges csontjai maradtak meg», három (a 16., 17. és 18-ik) volt urnafészek, egyről pedig (a 19-ikről) semmi közelebbi adatot nem találtam; a 38., 37. és 36-ik árokban volt 32 sír, de egyetlen-egynél sem említ csontvázat Csetneki, ellenben nyolczat világosan urnasírnak mond,[1] közülök a 37-ikben és 43-ikban égett csontokon s edényeken kívül bronzdarabokat is találtak; a 35-ik árokban már csak szórványosan voltak sírok, ezekből urnafészek volt kettő, ú. m. a 48. és 49-ik («nagy edényben csontokkal kis bögre»), a 45-iket a benne lelt vörös cserépnél fogva talán az égetetlen sírok közé számíthatjuk, az 50-ikben 0.40 m. mélyen egy bögrét találtak «magánosan», az 51-ik sírnál csak a mélységet jegyzi föl Csetneki.

Az el nem égetett hullákat Csetneki föntebb említett értekezése szerint[2] ülő helyzetben, kinyújtott lábakkal, mellre csüggesztett fővel, a testhez zárt

[1] «63. nagy urna, 0.7 m. (mélyben), égett csontokkal», «64. igen nagy urna egy másikkal együtt», «65. egy igen nagy (t. i. urna) égett csontokkal s egy kicsi» s alább még egyszer «65. nagy urna, benne kisebb bögre és csont, 0.8 m. (mélyen)», «66. igen nagy urna csontokkal, 0.7 m. (mélyen)» stb.

[2] Arch. Ért. 1879. 50., 51. l.

s kinyújtott karokkal helyezték a puszta földbe. Többnyire azonban már egészen elporladva találták a csontváz kevésbbé szilárd részeit, úgy hogy a lábfej, kézcsontok, bordák és csigolyák csupán barna foltnak tűntek föl a sárga földben. Az ilyenekről csak annyit találunk Csetneki jegyzőkönyvében megemlítve: «égetetlen temetkezés», vagy: «égetetlen csontváz»; egyetlen egy sírnál, a 70-iknél mondja azt, hogy abban «guggoló csontvázat» találtak egy fekete s két vörös edénynyel és mellrészén, a szegycsont irányában négyszögletű, mindenik szögletén átfúrt lapos agyagpalalappal. Az első temető 10-ik sírjáról készített s általunk is közölt rajznál megemlíti, hogy a «10-hez hasonló volt teljesen a 70-es számú, de itt a négy edény balról volt». Szükségesnek találtam itt Csetneki saját szavait idézni, mert a rajz világosan guggoló helyzetben tűnteti föl a csontvázat, ő maga is annak mondja a 70-ik sírhoz tett megjegyzésében, míg értekezésében ülő helyzetről beszél s kétszer is említi, hogy a lábak ki voltak nyújtva s ezáltal különbözik e temetési mód az észak-európai megalithikus emlékekben talált módtól, «mert ott a halottak lábai össze vannak húzva.« Szemmel látható, hogy Csetnekinek ezen határozott nyilatkozatával ellentétben van a 10-ik sírból fölvett rajza s csakis úgy tudom megmagyarázni az ellentmondást, hogy az el nem égetett hulláknál is eltérésnek kellett lenni a temetkezési módban: a nagyobb részt ülve, kinyújtott lábakkal tették a földbe, a hogy Csetneki állítja, de egy pár esetben előfordult a guggoló helyzetben való temetkezési mód is.

Úgy látszik, nemcsak ennél, hanem a hulla megégetésénél is volt különbség a temetkezési módban. Csetneki szerint* a halottakat a lehetőségig teljesen elégették, még pedig nem a helyszinen, hanem másutt; a hamvakat és csontmaradványokat edénybe rakták, melyet nyílásával fölfelé, befödetlenül a puszta földbe tettek; a sírok fekvése semmi külső jellel (halommal vagy kővel) nem volt megjelölve, sem az edények nem voltak kővel leborítva vagy körülrakva. Van azonban nyoma a tökéletlen elégetésnek is; már föntebb idéztük Csetnekinek az 55-ik sírhoz tett megjegyzését, hogy t. i. az égett csontokat rakásra hányva találták s nem voltak urnában, hanem két bögrécskét tettek a csontok fölé. Az alább ismertetendő harmadik (csépi) temetőnél pedig azt találom Csetneki jegyzőkönyvében, hogy a 19-ik sírban lapos kő alatt volt az urna; valószinű, hogy többször ismétlődött ez az eset, mert a 7-ik sírnál szükségesnek látta azt a megjegyzést, hogy fedő kő nélkül találták benne az edényt.

Mindezekből arra a következtetésre jutunk, hogy a tököli őstelep nép-

* U. o. 49. l.

ségének temetkezési szokásaiban öt különböző időszak állapítható meg: egyik, midőn a hullát guggoló. másik, midőn ülő helyzetben tették a puszta földbe; a harmadik időszakban átmentek a hullaégetésre, de az elégetés még nem volt teljes s a félig megszenesedett csontokat összegyűjtve, egyszerűen elásták; azután következett a teljes elégetés és a hamvak urnába való tétele s a mennyiben a tököli és csépi temetőt egyféle népséggel hozzuk kapcsolatba, annyiban más-más időszakot kell fölvennünk arra a kétféle szokásra, hogy az urnát födetlenül vagy lapos kővel letakarva helyezték-e a földbe? Mivel pedig a régebbi, vagyis a zsugorított temetkezés területével összefüggő csoportban a be nem födött urnasírok kerültek napvilágra, ezeket kell korábbiaknak tekintenünk s későbbi időszakból eredőnek látszik az a szokás, midőn az urnát befödték. Ha csak száz évet veszünk is fel egy-egy temetkezési eljárás időtartamára: akkor is legkevesebb félezer esztendőre becsülhető a tököli temetők ideje, de még azzal sem mondunk sokat, ha 7—800 évre teszszük.

Ennyi idő alatt pedig nagy változásnak kellett történni a tököli ősnép kulturális életében is. Az átalakulást eléggé feltűnteti a temetkezési szokások teljes megváltozása, a hullaégetés elterjedése a zsugorított temetkezés helyett, a mi egyúttal megmutatja a temetők viszonylagos korát is. A holttest ülő vagy guggoló helyzetben való eltemetése a kőkorban volt szokásos a bronzkulturával párhuzamosan a hullaégetés és az urnatemetkezés terjedt el. A tököli sírmellékletek tehát két különböző művelődési korhoz tartoznak. A kőeszközök, a miket az 1876-iki áradás kimosott, valóban neolithkoriak, valamint a velük és az első és második temető égetetlen hulláival lelt szalagos díszű, harangalakú edények is.* Ezen fényesre csiszolt vörös színük és túlterhelt díszítményük által feltűnő edények s a velük járó, kúp- vagy gúlaalakú magas talppal ellátott csészék, mint Csetneki mondja, mindig a csontvázak mellett, a lábfejtől jobbra-balra fordultak elő; a hullaégetés korából eredő sírokban egy bekarczolt vonalú hamvveder kivételével díszítetlenek az edények. Nem csoda, ha az ősrégészet 25 év előtti stádiumában félreértésre adott okot a két temetkezési mód edényeinél észlelhető különbség s Csetneki egy későbbi fejlődési foknak tulajdonítva a szalagos díszű edények

* Az 1876-iki leletből egy sorozatot közölt Hampel J. *Antiquités préhistorique de la Hongrie.* Esztergom, 1876. V. Pl. (A táblán azonban föl vannak cserélve az edények a tószegiekkel s a VI. tábla tűnteti föl a tököli edényeket.) Az 1878-iki lelet öt edényét adta Csetneki E. *Arch. Ért.* XIII. k. 1879. 54—56. l., ezekből egyet Arch. Ért. 1891. 215. l. 10. á., hármat újólag Reinecke P. *A neolithkori szalagdiszű keramika Magyarországi csoportja* cz. értekezésében (Arch. Ért. XVI. k. 1896. 290. l.) V. ö. még Hampel J. *Catalogue de l'exposition préhistorique,* Budapest, 1876. 88. l. és Reinecke P. *Arch. Ért.* XIX. k. 1899. 238. l.

előállításában jelentkező nagyobb csínt és ügyességet, a hullatemetkezésben a bronz- és vaskor közti átmeneti időszakra gondolt s a tököli temetőt a bronzkor előhaladott szakába tette. Mai ismereteink alapján sokkal korábbinak tartjuk s épen megfordított sorrendet állapíthatunk meg a két temetkezési mód és a velük járó edények ideje tekintetében, mert a díszesebbek és ügyesebb előállításúak a korábbiak, a neolithkoriak, az egyszerűbbek pedig a későbbiek, a bronzkoriak. Természetesen itt csak a bronzkor első időszakáról lehet szó, mert az urnatemetkezés későbbi szakában ismét nagy előhaladást és változatosságot látunk az edénykészítésben, de a tököli temető épen annak a körülménynek a megállapítására szolgáltat fontos bizonyítékokat, hogy a kőkor és bronzkor átmeneti idejében valami visszaesésnek kellett történnie. Hiszen sokkal később is látunk ilyen visszaesést épen az agyagművességben; gondoljunk csak a népvándorláskor esetlen, durva edényeire szemben a La Téne-edényekkel, nem is említve a rómaiakat. Nagy népmozgalmaknak kellett végbemenni az őskor azon szakában s ezeknek volt a következménye, hogy megszakadt az a déli kulturális áramlat, mely szorosabb kapcsolatba hozta a tordosi, lengyeli, délmagyarországi, butmiri stb. kőkori telepeket Kis-Ázsiával, különösen Trójával.

A csontvázak melléklete néhány átfúrt kőlapocskát leszámítva csakis edényekből állt, ellenben az urnasírokban bronzot is találtak. Csetneki, mint már föntebb is jeleztük, a 37-ik és 43-ik sírnál említi,[1] de arra nem találtam adatot, hogy mit találtak a N. Múzeumba hozott bronzok közül (Rég. N. 143/1878. 53—59.) együttesen s mi tartozik az egyik, mi a másik, esetleg egy harmadik-negyedik sír mellékletei közé. A két szívalakú csüngő, a jobbról s balról ferdén visszahajtott szélű négyszögű lemezkék, melyekből 17 darabot találtak, a 10 hengeralakú tekercs s a bronzsodronyból készült három lapos tekercs egy sodronydarabbal együtt övnek a részei s megfelelnek az Ercsiben lelt hasonló övtagoknak;[2] ezek tehát bizonyára összetartoznak s ugyanazon egy sírból valók; de volt ezeken kívül még egy bekarczolt vonaldíszű karperecztöredék is s aztán 26 vékonylemezű, apró pikkely, két oldalt átfúrva, nyilván azért, hogy a ruhára varrják, ezek szintén előfordulnak az ercsii, valamint más Budapest körüli leletekben is, mint Rákos-Palotán s Aszód vidékén. Úgy ezek, mint a Ludaics Miksa úr birtokába került

[1] «37-ben három edény égetett csontokkal s bronzdarabokkal», «43. bronzok s edények egy nagyobban.»

[2] Hampel J.: *A bronzkor emlékei Magyarhonban.* Budapest. 1886. XCIII. t. és *Arch. Ért.* XIV. k. 1880. 213. l. XXXII. t.

bronzkorong jellege megfelel a bronzkor régebbi szakának,[1] a mit különben már abból is következtethetnénk, hogy a tököli temetőben érintkezik egymással a kő- és bronzkor.

A harmadik temető a töltés déli végén, a méregyházi kápolnától délre, a *csépi* szöllők délkeleti szögletében volt Ercsivel szemben; a sírokat a 6—12. anyagárokban találták, a másodiktól tehát körülbelül $2^1/_3$ kilométerre kezdődött ez a temető s különösen a 11 és 12-ik árokban, mintegy 185 méter hosszúságban fordultak elő sírok, úgy hogy itt egy végtében 18 sír került napvilágra, ide számítva a 10-ik árok egyetlen sírját (6-ik) is, mely mindössze 1·7 méterre volt a 11-ik ároktól; a többi öt sír közül[2] egy (5-ik) esett a 9-ik árokra, amattól 196 méternyi távolságban, innen 189 méterre találtak ismét egyet (4-ik) a 7-ik árokban s ettől 42—58 méterre volt az 1—3. sír a 6-ik árokban. Az égéshelyeket Csetneki jegyzőkönyve szerint a csépi határ déli részén találták 95 cm. mélységben, 100—150 cm. átmérővel s 25—40 cm. vastagsággal. Úgy látszik, valamennyi sír az urnatemetkezés idejéből való; sem csontvázról nem tesz említést Csetneki, sem az edények közt nem fordul elő ezek szokott melléklete, a szalagdíszű, harangalakú pohár. Az első és második temető födetlen urnáival szemben, mint föntebb is megjegyeztük, itt már arra is van eset, hogy lapos kővel borították be az edényt, ilyen volt pl. a 19-ik sír, míg a 2-ik sírról fölvett vázlaton tállal letakart edény látható, benne egy kis bögrével, a mit a külső soroksári úti urnatemetőben is lehetett észlelni.

Tökölön kivül a Csepel-szigeten csak *Sziget Ujfalu*ról van még adatunk, honnan egy 8.5 cm. hosszú átfúrt kőkalapácsot szerzett a N. Múzeum (Rég. N. 89/1899).

Követve a Duna vonalát észak felé, *Dunakeszi* határában van nyoma a kőkori temetkezésnek; egy pár helyen ugyanis ülőcsontvázakat találtak, így, mint Kund Pál úrtól értesültem, a Csörszárkában, az országút és az alagi rész között s aztán a falu nyugati végén, hol Berczeli Károly úr a saját kertjében akadt több tetem közt egy ülő csontvázra, de melléklet sem itt, sem amott nem volt. Egy almaalakú átfúrt bunkótöredéket a *szödi* homokbuczkák közt leltek még 1852-ben, melyet Závodszky István volt kisszentmiklósi jegyző szerzett meg,[3] 1896 óta pedig Závodszky egyéb régiségeivel együtt a M. N. Múzeum tulajdona. (Rég. N. 2/1896.) *Vácz*ról szin-

[1] Arch. Ért. XIX. 1899. 242. Zeitschr. f. Ethn. 1902. XXXIV. 5. 210.

[2] Csetneki 22-re teszi id. értekezésében a sírok számát, jegyzőkönyvében azonban 23-nak a fekvése van följegyezve, csakhogy 19-es számmal két sírt jelölt meg.

[3] L. Závodszky naplójában 1870-ik év 47. sz. a. (Rég. Iratt. 60/1896.)

tén ismerünk nehány kőrégiséget; 1865-ben a kőhid felé kovaszilánkokat találtak, melyeket Sztache a bécsi földtani intézetnek ajándékozott.[1] Závodszky gyűjteményébe (s később a N. Múzeumba) pedig 1869-ben egy a piaczi templom környékén lelt szerpentin-balta került.[2] Ezek sorában említünk meg egy hossznégyszögű rézvésűt is, mely az egri érseki múzeum birtokában van.[3]

Több emléke maradt a kőkori népességnek a szentendrei sziget felső részében. Így mindjárt Váczczal szemben *Tótfaluról* egy 19 cm. hosszú kőgyalut és négy kőéket szerzett a M. N. Múzeum Ebenhöch Ferencz gyűjteményéből (Rég. N. 100/1877. 80—84), az itt volt őstelepre pedig azok a durvább fekete agyagból készült edénytöredékek mutatnak, melyeket néhai Varázséji Gusztáv gyűjtött össze a N. Múzeum számára. (Rég. N. 126/1877. *Duna-Bogdányról* való ugyancsak Ebenhöch Ferencz gyűjteményéből 5 darab kőék és egy kőgyalutöredék a M. N. Múzeumban (Rég. N. 100/1877. 14—19.), s egy fekete kigyla vésű kereskedőtől szerezve (Rég. N. 96/1880), Bonipert József bogdányi birtokos gazda és Szentpétery Pál dunabogdányi református pap pedig, valamint Boynisich Iván, Morlin Emil és Varázséji Gusztáv egyetemi hallgatók 1877 folyamán különböző őskori cserépdarabokat, agyagkúpokat, szarvasagancsokat — rajtuk faragás nyomaival — ajándékoztak a N. Múzeumnak. (Rég. N. 64/1877, 65/1877, 69/1877, 84/1877, 105/1877, 135/1877.) Volt köztük egy ép edény is szürke agyagból, kúpalakú kidudorodással, továbbá szürőtöredékek s egy 5·2 cm. magas és 2·7 cm. átmérőjű talpcsöves edényrészlet, a mi a hazai kőkori lelhelyeken többször elő szokott fordulni; a cserépdarabok ujjbenyomásokkal, vonallal vagy kettős sordíszítéssel vannak ellátva. Duna-Bogdány mint bronzkori lelhely is ismeretes, de hogy már előbb is lakott helynek kellett lenni, a kőeszközökön kivül mutatják a megmunkált szarvasagancsok, talpcsöves edények és agyagkúpok; mindenesetre óhajtandó volna, ha tüzetesebb ismereteink lennének ezen őstelepről, mely a tökölihöz hasonlóan esetleg felvilágosítással szolgálhatna a kő- és bronzműveltség közti átmenet homályos időszakára. Ezenkívül Duna-Bogdány vidékéről is került nehány kőrégiség Ebenhöch F. gyűjteményébe s innen a M. N. Múzeumba, nevezetesen *Visegrád*ról egy lyukánál eltört kőbaltarészlet, egy 19 cm. hosszú kőgyalu és 5 kőék (Rég. N. 100/1877. 85—91.) s a szemközt fekvő *Nagy-Marosról* 4 kis kőék és 1 éktöredék, meg egy gömbölyűre csiszolt parittyakő. (Rég. N. 100/1877. 46—51.) A kőtárgyakon kívül e vidékről való még egy 5·7 cm. hosszú s

[1] Arch. Közl. VII. k. 1. r. 165. l. ábrával.
[2] Závodszky Naplója 1869. év 20. sz. a. (Rég. Iratt. 60/1896.)
[3] Hampel J.: *Antiquités préhistorique*. 1876. VIII. t. 8.

élén 4·2 cm. széles lapos rézvésű is,[1] minők a kő- és bronzkultura közti átmeneti időszakban szoktak előfordulni; lelhelyének *Visegrádot* mondta a kereskedő, kitől a N. Múzeum vette. (Rég. N. 86/1876.)

Kőkori emlékeket Budapest környékének északi részén a Dunától keletre is találunk több helyen. Ezek közé tartozik *Kis-Szent-Miklós* és vidéke, melynek régiségeit a hatvanas évek végétől kezdve Závodszky István, előbb kis-szentmiklósi, aztán valkói jegyző gyűjtötte össze.[2]

Závodszky nem tartozott a rendszeres kutatók közé, ásatásokat nem is végzett, de buzgó gyűjtő volt, a ki rászoktatta ismerőseit és a föld népét, hogy a mit véletlenül találtak, hozzávigyék; ezenkívül mindegyik helyen, hol 22 évig tartó gyűjtése alatt tartózkodott (1868—75. Kis-Szent-Miklóson, 1876—79. Valkón, 1880—90. Gödöllőn), voltak olyan bizonyos határrészek, melyeknek már a felszínén is találhatók régiségek, ezeket Závodszky gyakran fölkereste s az ilyen «régészeti kirándulásai», a hogy ő maga szokta emlegetni, ritkán maradtak eredménytelenül. Ezen helyek voltak Kis-Szent-Miklóson az Őrhegy és az urasági major alatti, meg a nyiresen levő buczkák s a szomszédos veresegyházi nyires és Vaskapu, Valkón a Kásatető a malomgát körül s az urasági téglaház, Gödöllőn pedig a gazdasági legelőn, a két patakmalom fölött, a várostól délkeletnek fekvő homokbuczkák. Gyűjteményéből nehány szebb példányt már 1876 őszén átengedett a M. N. Múzeumnak (Rég. N. 278/1876, és 321/1876), míg a gyűjtemény többi részét, benne 125 obszidian- és kovapengét, szilánkot s nyílhegyet, 26 kővésűt s gyalut, 9 kőbaltát s buzogányt, 5 csiszolt kőgolyót, 1 csiszolt kőhengert, 1 kőhasábot, 4 fenkövet s 1 simítókövet 1896 elején szerezte meg a M. N. Múzeum. (Rég. N. 2/1896.)

Kis-Szent-Miklós határában többfelé találtak régiségeket, kő- és bronztárgyakat, urnákat, agyagkarikákat és orsófejeket stb. A kőtárgyak nagyon szétszórva fordultak elő s részben olyan helyeken, hol bronztárgyakat is leltek, úgy hogy bajos volna olyan pontra mutatni, mely valamely kőkori tanya vagy temető jelenségeit árulná el. Egy fenkő alakú, 6·4 cm. hosszú s 1·4 cm. széles átfúrt lydit amulettet végén egy másik átfúrás nyomaival (Rég. N. 278/1876·25) 1869 körül a határ felső részén szántás közben, egy feketésbarna kőgyalut és ugyanolyan kővésűt 1870-ben faültetés közben az urasági majorban, egy a lyukánál kettétört szerpentinbalta részletet 1871-ben

---

[1] Pulszky Ferencz: *Magyarország Archaeologiája*. Budapest. 1897. I. k. 96. l. XIV. t. 1. á.

[2] Régiséggyűjteményének naplószerüleg vezetett lajstromát l. a M. N. Múzeum régiségtárában. Rég. Lev. 60/1876. sz. a. Az 1876-iki budapesti ősrégészeti kongresszuson kiállított régiségeinek lajstromát pedig l. Hampel J. *Catalogue de l'exposition préhistorique.* Budapest. 1876. 83—84. l.

szántás közben, egy szürke kővésűt 1875-ben a község területén a Bottyán utczai vízmosásban találtak;[1] gödörásás közben lelt urna fenekéről való egy vasalóalakú kőeszköz, egy másik ilyen kőék kovaszilánkkal, agyagorsófejjel és 2 bronztöredékkel együtt a majoron alul, a tavon túl került napvilágra,[2] ezek tehát már a bronzkor hagyatékához tartoznak még későbbi a bronznyilak s más bronztárgyak lelhelyéről, a nyiresi buczkáról származó két kovanyíl (Rég. N. 278/1876. 11.) és egy 7 cm. hosszú s 1·4 cm. széles kis kővésű (Rég. N. 278/1876. 8.);[3] kovanyiltöredéket a Veresegyházra vezető uton is találtak 1873-ban, míg egy palakővésű töredéknek, mely 1871-ben került Závodszky gyűjteményébe, nem említi a közelebbi lelhelyét.

A szomszédos *Bottyán* területéről 4 kőeszközt szerzett Závodszky, mindegyiket 1874 folyamán; ezek közül egy palakővéső a Kalváriahegy oldalán vízmosásban került napvilágra; egy 17 cm. hosszú és 3·3 cm. széles quarcitpalavésőt (Rég. N. 278/1876. 7) még 1849-ben a szántóföldön leltek Kis-Ujfalu felé; egy zölderes szerpentinvéső-töredék az öreghegyi szőllőkből való, valamint egy fekete palakőbaltatöredék lelhelyének is a szőllőket mondja Závodszky. Kovanyílhegyet itt is találtak a homokbuczkákban, nem messze a vácz-hartyáni határhoz, kissé kelet felé (Rég. N. 278/1876. 12.)[4] míg egy másik szép tejkova-nyílhegy (Rég. N. 278/1879. 13.) lelhelye *Vácz-Hartyán* területe, a rátóti és bottyáni határok összeszögelésétől északra fekvő homokbuczka.[5]

A legtöbb kovanyílhegyet azonban néhány obszidiánnyílcsúcscsal, nucleussal és szilánkokkal együtt a *veresegyházi* határban, a Vaskapu környékén, a Nyiresen s a Mogyorós-erdő alsó északi részén levő buczkákban kapta Závodszky, de itt is bronztárgyakkal, különösen pedig nyílcsúcsokkal vegyesen. A Vaskapuról való 9 nyíl vörös, szürke és sárgás kovából, 2 obszidiánnyíl, 2 obszidián nucleus és több szilánk, a Vaskapu aljáról 1 vöröskovanyíl s 1 töredék és 1 obszidián-szilánk, a Nyiresről obszidián-nyíl és dió-nagyságú obszidián nucleus, a buczkából 1 fehér kovanyíl, a Mogyorós-erdő alsó északi részén levő buczkából egy ép szürke kovanyíl; ezekhez járul a lelhely közelebbi megjelölése nélkül egy lapos fekete palavéső s egy 12½ cm. hosszú, 4½ cm. széles féldomború kővéső.[6] Közülök 5 kovanyilat és

[1] L. Závodszky Naplóját (Rég. Lev. 60/1896) 1869/20., 1870/22., 23, 1871/25., 1875/22. sz. a.
[2] U. o. 1870/26., 40. sz. a.
[3] U. o. 1870/60., 1872/10., 1871/48.
[4] U. o. 1874/6, 7, 8, 26. — 1873/21. sz. a.
[5] U. o. 1873/20. sz.
[6] U. o. 1871/14, 24, 26, 46. — 1872/3, 13, 20, 26, 33, 32, 38. — 1870/3, 8, 11, 32. — 1875/19, 21. — 1878/7. sz. a.

4 obszidián szilánkot már 1876 november havában odaajándékozott Závodszky a M. N. Múzeumnak (Rég. N. 278/1876. 10, 14.), a többi pedig 1896-ban került ugyanoda. (Rég. N. 2/1896.)

Gödöllő vidékéről az 1876-iki budapesti őrégészeti kongresszus alkalmával a gödöllői múzeum állított ki néhány kőrégiséget, u. m. egy nagy mészkő-pörölyt s egy kisebbet trachitból, 2 vésőt és egy kerek parittyakövet kvarczból.[1] Ugyancsak Gödöllőről kapott még 1869-ben Závodszky 2 síma fekete kőéket, melyeket azonban néhány évtizeddel előbb találtak; a nyolczvanas években pedig, Gödöllőn való tartózkodása idejében egy homokkőből készült s fúrási kisérlettel ellátott golyócskával és egy fenkővel gyarapitotta gyűjteményét; ezekhez járultak obszidián- és kovaszilánkok s egy obszidián nyílcsúcs, melyeket részint a várostól délkeletnek fekvő gazdasági legelőn levő homokbuczkákon, a két patakmalom fölött délre, részint a kis Rákos-forrás melletti felső buczkán, részint a tarlón gyűjtött össze, a hol azonban nemcsak a bronz-, hanem a vaskor kezdő szakának emlékei is találhatók.[2]

Ha az itt említett kőrégiségek neolitkori eredetéhez kétség férhet s magát Gödöllőt eddigi ismereteink után alig számíthatjuk a kőkori telepek közé: annál nagyobb bizonyossággal vehetjük ilyennek a tőle délkeletre fekvő szomszédos *Valkót*, mely az itt napvilágra került régiségek alapján lakott hely volt a kőkortól kezdve a római időkig. A rómaikori barbárok temetője, hol 1872 november havában Huber Béla gödöllői urad. főerdész rendezett ásatást, a Csörszárok közelében lévő Sz. Pálhegy aljában volt,[3] a talált tárgyakat Huber B. a M. N. Múzeumnak ajándékozta (Rég. N. 281/1872.). Kő-, csont- és bronztárgyakat vegyesen a Kásatetőről gyűjtött össze Závodszky István valkói jegyző korában, itt lehetett az őstelep, a mire utal pl. egy itt lelt zúzókő és agyagkúp; egyéb tárgyak: egy 2·8 cm. hosszú és élén 2·2 cm. széles kis szürke kővéső, egy lyukánál eltört szerpentinbalta, 19 cm. hosszú szarvasagancs-csákánytöredék, 8 cm. hosszú csontsímító, őszagancs-lyukasztó, hegye vésőalakra csiszolva s őszagancstöredék; a malomgát fölötti oldalról valók egy 12 cm. hosszú szürke kővéső, 2 kovanyílhegy, tüzkőmag és szilánktöredékek, agyagamulette, csontártöredék s agancslyukasztó; ugyancsak a Kásatetőn Lukács József földjén találtak egy 8 cm. hosszú bronz-lándzsacsúcsot.[4] Ennek közelében, a Kásadűlőn, Sziráki Mihály földjén rej-

[1] Hampel J. *Catalogue de l'expos. préhist.* 83. l.

[2] L. Závodszky rég. naplóját 1869/21. — 1880/5. — 1881/3. 1883/2, 7. — 1884/8. — 1888/23. — 1889/2, 6. — 1890/4, 6, 7, 8, 11, 12, 13. sz. a.

[3] Arch. Ért. VII. 1873. 12. Römer Fl. *Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie.* Budapest, 1878. 150., 166., 167. l.

[4] Závodszky naplója 1876/22. — 1877/17. — 1878/23, 27, 29, 15. — 1879/6.

tette el valamelyik őskori ember a kincseit egy cserépedényben, ú. m. 3 reczézett és vonaldíszes bronzkarpereczet, 7 bronzgyűrűt, 1 kapcsot, 1 hajtűt és 1 bronztöredéket.[1] Egy másik őstelep nyomai az uraságí téglaház területén vannak, hol csonteszközök fordulnak elő, ú. m. egy 12. cm. hosszú szarvasagancs-lyukasztó, 4 csontlyukasztó s egy átlyukasztott csonteszköz, ugyaninnen való egy 9½ cm. magas narancsalakú szalagos díszítéssel ellátott kis bögre, a díszítés áll 7 szakaszban 4—4 hosszúkás s közepén kimélyített vonalból; a téglaházi agyagbányában őzagancs, csontlyukasztó, 3 símítóborda, kőeszköztöredék és átfúrt agyaggúla mellett egy koponyacsont is előfordult, a mi arra mutat, hogy a temetőnek is ezen a tájon kellett lenni.[2] Kő- és csonteszközök különben szórványosan másfelé is találhatók; így a faluban Felső Sziráki Mihály kertjében egy 4 cm. hosszú, élén 3½ cm. széles fekete kővéső, Varga Mihály kútja körül egy 6·9 cm. hosszú, élén 3 cm. széles lapos véső, az udvar egy másik részében 10.5 cm. hosszú, 3.5 cm. széles domború hátú szürke kővésű, Túsor Pál kertjében egy 9½ cm. hosszú, 6 cm. széles lapos szürke kővéső került napvilágra; a határban az uraságí táblán leltek egy hosszúkás parittyakövet sárgás márgából, a délkeletnek eső Vajas dűlőn egy 5.5 cm. hosszú szürkés palavésőt, a középdűlőn szürke trachit baltatöredéket, a Sziloskaparton szerpentin-baltatöredéket, az erdőn vízmosásban 14·5 cm. hosszú, élén 6½ cm. széles lapos szürke palavésőt; ugyancsak a határból való egy kis fekete kőgyalu, a kenderföldek melletti homokbuczkában pedig találtak egy csontlyukasztót s a faiskolánál levő temetőben csontszerszámot, agyagkarika felét és 2 bögrerészletet;[3] közelebbről meg nem jelölt helyről az itt említetteken kívül még 10 kőtárgy került Závodszky gyűjteményébe, ú. m. egy szerpentin-kalapácstöredék, egy fekete kőbalta fúrással, egy szerpentin véső, 2 szürke kővéső, egy 12 cm. hosszú s élén 3·3 cm. hosszú szürkésbarna véső, egy domború hátú 8½ cm. hosszú 3 cm. széles szürke vésű, egy 4·5 cm. széles fekete kővéső, egy 6½ cm. hosszú, élén 4.5 cm. széles lydit véső (Rég. N. 278/1878, 9.) s egy 5 cm. magas hatoldalú szürkés kőhasáb.[4] A valkói kőtárgyakhoz csatlakozik még 4 obszidián-szilánk, mely az 1876-iki ősrégészeti kongresszuskor került a M. N. Múzeumba (Rég. N. 321/1876.).

Valkótól északra a Galga mellett, *Baghon* a Sz.-János malmon fölül a szántóföldek északi partoldalában kiálló cserép- és csonttöredékek mutatnak

[1] U. o. 1876/8. sz. a.
[2] U. o. 1876/17, 18, 25· — 1877/9, 10. 12. — 1878/10. sz. a.
[3] 1876/12, 13, 16, 24. — 1877/2, 3, 6. — 1878/18, 31, 32. — 1879/5, 13.
[4] U. o. 1876/2, 3, 6, 10, 29, 30, 37. — 1877/1, 15. — 1878/2.

egy őstelepre. Innen szerzett 1878-ban Závodszky egy 18½ cm. hosszú csontsimítót. A Galga mellékén délkeletre *Hévizen*, a Szent-Andráshegyen b. Nyáry Jenő ásatásai után ismeretes egy kőkori telep, honnan egy 3·5 cm. hosszú és 2·8 cm. széles kőbaltatöredék, durva cserépdarabok feketére vagy vörösre csiszolt agyagból s bemélyített vagy bevagdalt kusza vonaldiszítéssel s bordadudorral, aztán hegyükön vésőalakra csiszolt szarvasagancsok, édesvizi kagylóhéjjak stb. kerültek a M. N. Múzeumba. (Rég. N. 83/1879.) Héviz fölött fekszik *Kis-Kartal*, a kőkort jellemző zsugorított temetkezésnek egyik lelhelye, hol egy ülve eltemetett csontvázat találtak jobb kezében kis csuporral; a sír közelében előfordult egy vörösre égetett s átfúrt agyag amulettféle is.[1] A valkóvidéki lelhelyek csoportjához tartozik még *Zsámbok*, honnan egy szürke kővésőt szerzett Závodszky.[2]

Alább dél felé, Budapest környékének keleti szélén mindössze két lelhelyet ismerünk.

Egyik *Péczel*, melynek határában különösen a Várhegyen, az öreg szőlőkben s néh. Zsigmondy Vilmos volt orsz. gyűl. képviselő kertjében fordulnak elő kőtárgyak. Zsigmondy V. a lelt tárgyakat, a mit megszerezhetett, a M. N. Múzeumnak adta át, így 1880-ban egy 4·8 cm. hosszú és élén 3 cm. széles szerpentin-vésőtöredéket (Rég. N. 138/1880), 1887-ben pedig egy 11·5 cm. hosszú és 7·8 cm. széles kőbaltát és három darab 5·5—6 cm. hosszú s 3·5—4·5 cm. széles kőéket (Rég. N. 104·1887.), továbbá kuszált vonal- és benyomott bubos diszítésű cserépdarabokat (Rég. N. 114/1887.). A kőkori agyagművesség emlékei közé sorolja Reinecke P. azt a szalagdiszű edényfeneket is, mely a Kopaszhegyen került napvilágra s 1865 óta a M. N. Múzeum birtokában van; rajza többször megjelent.[3] Őskori edény különben gyakran található Péczel határában; egy két osztályra osztott sajátságos edényt Hampel közöl a bronzkori emlékek sorában,[4] Römer mint urnatemetőt említi Péczelt,[5] mely — úgy látszik — a vasuti állomással szemben levő hegyoldalban volt, honnan egy több más urnával telt kettétört agyagcsészét Lizits Károly gödöllői építőmester ajándékozott a M. N. Múzeumnak (Rég. N. 170/1895.). Bronztárgy azonban tudomásunk szerint nem fordult elő Péczelen, de vannak emlékek a vaskor elejéről; ilyen a

[1] Arch. Közl. VI. 1872. 45.

[2] L. naplóját 1877/5. sz. a.

[3] Arch. Közl. V. 1865. 48. l. 3. ábra. — Műrégészeti Kalauz. Pest, 1866. 28. l. 40. á. — Arch. Ért. XVI. 1896. 294. l. 4. á. Pulszky F. Magyarorsz. Arch. I. k. 171. l. LXIX. t.

[4] A bronzkor emlékei Magyarhonban. LXXVIII. t. 1. á. és LXXIX. t. 1. á. Pulszky id. m. 171. l. LXIX. t. 1.

[5] Résultats Gén. du Mouvement Arch. 186. l.

Szabó István tanyája melletti kerek halomban csontváz mellett talált, hasa közepén kiálló gyűrűalakú füllel ellátott 12 cm. magas agyagfazék, melyet Szabó István segédjegyző a M. N. Múzeumnak ajándékozott (Rég. N. 79/1898.); a tói malom melletti dombon e sorok írója ásatott fel 1899-ben néhány sírt, melyekben a fölszíntől alig egy ásónyomra kinyújtott csontvázak voltak eltemetve s egyik mellett korongon készült bögre és 12½ cm. hosszú vaslándsa volt (Rég. N. 43/1899.); egy hosszú vaslándsát már az ötvenes években is ajándékozott Bakics János ügyvéd a N. Múzeumnak (Rég. N. 42/1853.); a falu közepén pedig egy csontváz derekán hengeralakú kagylógyöngyöket találtak, melyeket (28 szemet) Kovács Illés földbirtokos szintén a Nemzeti Múzeumba juttatott (Rég. N. 56/1866.). Mindezekből az látszik, hogy Péczel lakott hely volt a kőkorban is, a vaskor első időszakában is, de a közbeeső bronzkorra nincsenek biztos nyomok, mert az urnatemetkezés emlékeinek fölvett edények esetleg vaskoriak is lehetnek.

A legdélibb őstelep volt Budapesttől keletre a vizsgálódásunk körébe eső területen a *gombai Várhegy*, mely a kőkorból benyúlt a bronzkorba is. A gombai telepet 1858 őszén id. Kubinyi Ferencz vizsgálta meg.* A földvár a hegyháton délkelettől északnyugotnak terül el s egy magasabb csúcsban végződik, mely előtt déli irányban két sáncz volt. Cserépdarabokat, kőtöredékeket, állatcsontokat a Várhegy egész területén lehet találni; Kubinyi a déli és keleti oldalon s a hegy ormán ásatott, itt voltak a tűzhelyek faszénnel s hamuval, köztük sok szarvasagancstöredékkel, marha-, ló- és disznócsontokkal. Az edények sem idomukra, sem diszítésükre nézve nem hasonlíthatók a tökölieklhez, sokkal egyszerűbbek s nem oly változatosak, mint ezek, csupán néhány fényesre csiszolt vörös és fekete bögre mutatja, hogy a kőkori fazekasság nem barbárosodott el teljesen. De már nagyon alá-hanyatlott, a mi különösen a diszítés szegénységén látszik meg; az egész edények közt csupán egy volt diszítve (Arch. Közl. Képatlasz VI. t. 11.) öble fölött körülfutó két vízszintes vonal alatt függélyes barázdákkal, a többin még ennyi sincs. A cserepek közt a bütyökdiszítésen kívül vannak egyszerű rovátkos edényszélek, domború szalagban ujjbenyomásos dísz, benyomott pikkelyforma sorok s aztán a szalagdísznek néhány egyszerűbb, többnyire bekarczolt változata. A Kubinyi F. által a N. Múzeumnak ajándékozott tárgyak csupa agyag-, kő- és csontneműek; volt köztük 14 bögre s egy nagyobb füles edény felső része, melyet még 1853-ban ásatott ki Fáy János földbirtokos és az ő ajándékakép adta át Kubinyi, volt továbbá

* Arch. Közl. 1861. II. k. 104—109. l. és Kép-Atlasz. V. rész. III—IV, VI—IX. tábla.

két táltöredék, agyagkanál, tölcséralakú agyagtöredék, fedőrészlet, aztán agyagkorongok, két agyag-gúla, tapasztöredékek és cserépdarabok; ezenkívül két sajátságos gömbforma agyagtömb, tetején egy, oldalt két lyukkal (Arch. Közl. Képatl. VII. t. 33.), efajta, majd zsemle-, majd körte-, majd dinnyegerezdforma agyagtárgyak a gombosi kőkori telepről ismeretesek;[1] ezekhez járul még két szerpentinbalta töredéke, két kővéső, öt őrlőkő, hat csiszolókő, egy átfúrt szarvasagancs, szarvascsontból készült véső, két csontlyukkasztó és egy amulettenek használt disznóagyar, a mi többek közt a lengyeli kőkori népesség hagyatékában is feltalálható; ide tartozik még az őskori telepeinken (Tószeg, Szíhalom sat.) oly gyakori s nagy tömegben előforduló édesvizi kagyló, mely egyik legfőbb tápszere volt az európai kőkor népének. (Rég. N. 103/1860.). A gombai telepről való ismereteinket sokban kibővítik az 1873. év folyamán Fáy Elek úr által több izben ajándékozott régiségek (Rég. N. 35/1873, 45/1873, 56/1873, 62/1873.), melyek két bronztűn kívül szintén kő-, csont- és agyagneműekből álltak, mint Kubinyi F. leletei, nevezetesen volt köztük egy kőbalta, hét bazalt-, szerpentin- és egyéb kővéső, két köszörűkő, egy parittyakő, egy kőamulette, továbbá szarvasagancsból készült kalapácsok, simítók és lyukasztók, négy agyagkúp, agyagkarikák, gyöngyök és orsófejek, egy édesvizi kagyló s aztán hét edény, de a mellett, hogy egészben véve megfelelnek a Kubinyi-féle tárgyak általános jellegének, újabb adatokat is szolgáltatnak az összehasonlításra. A bögrék közt előfordul a mészbetétes diszítésmód is, egy csészén pedig egy a kolozsvári múzeum tulajdonában lev[ő] tordosi edény[2] pontozott vonaldiszítését találjuk; van aztán az agyagneműek sorában egy a szíhalmi, tószegi, pilini, lengyeli, vattinai, petrisi[3] stb. őstelepeken is előforduló állatalakokhoz hasonló jellegű bika, melynek — sajnos — elől, hátul letört a lába. (Rég. N. 35/1873, 45/1873, 56/1873, 62/1873.) Volt aztán Fáy úr adományában a kő- és csonteszközökön kívül — mint említettük — még két nagy bronztű is gombaalakú fejjel ellátva (Rég. N. 45/1873. 1—2.), minők a bronzkor elejéről ismeretesek,[4] a mi közelebbről is meghatározza a gombai telep idejét. Abból az átmeneti korszakból való, a mikor a neolithkori nép még a régi kő- és csonteszközöket használta, de már a bronzzal is kezdett meg-

---

Arch. Ért. XXIII. 1903. 58. l. 9—12, 16. ábra.

[2] Rajzát l. Zeitschr. für Ethn. 1903. XXXV. 2/3. füz. 442. l. 15. á.

[3] Hampel J. *Catal. de l'expos. préhist.* 118—119. l. és *Bronzkor.* LXXI. t. 3—12. L. még Arch. Ért. XXII. 1902. 355. l. Wosinszky M. *Tolna vármegye az őskortól.* 152. l. XLIII. t. 1. és 331. l. LXXX. t. 5. á. Arch. Ért. XIX. 1899. 173. l. 42. á. XXI. 1901. 226. l. 14—15. á. XXII. 1902. 419.

[4] L. Reinecke P. tanulmányát Arch. Ért. XIX. 1899. 246. l. V. ö. 246. l. V. ö. 241. l. VII. t. 11. á.

ismerkedni, a bronz azonban még ritka s inkább csak ékszernek alkalmazták. E két tűn kívül nem ismerünk más bronztárgyat Gombáról.[1] Van azonban néhány lelet a vaskorból, ú. m. egy La Téne-kardtöredék, melyet a Várhegyen találtak, s aztán a gombai fensíkról fehér, piros, zöld és sárga puszta gyöngyszemek, amazt Francsek István, emezeket Márton József ref. lelkész ajándékozta a N. Múzeumnak. (Rég. N. 94/1864. és 29/1866.)

Budapest környékének nyugoti széléről nagyon kevés adatunk van. *Tinnyén* az urnatemetőn kívül kerekded halmok alatt emberi csontokkal lelt kőbaltáról tesz említést Vásárhelyi Géza úr,[2] de ez aligha neolithkori, hanem a korai vaskorba tartozó urnatemetővel függ össze, hol a kővel letakart s kövekkel körülrakott urnában vaskésen kívül szintén előfordult kőeszköz. Újabban szintén hamuvederben találtak két kifúrt kőeszközt vastárgyakkal együtt. *Pátyr*ól kicsiny szerpentin vésük vannak Vásárhelyi G. úr birtokában. *Tökről* ismerünk egy kifurt fekete kőbaltát.[3] *Sóskutról* egy kőgyalú és kőék van a M. N. Muzeum birtokában. Megemlítjük még *Jászfalut*, hol az ősszel Fürst birtokán, mint Vásárhelyi G. úr értesített, ülő csontvázat leltek és *Biát*, honnan 2 bütykös durva edénytöredéket Lóczy Lajos hozott a N. Muzeumnak. (Rég. N. 62/1876).

A néhány évezreden át tartó neolithkori kulturát még nem váltotta fel a bronzkultura, a mikor már ismeretes volt a réz feldolgozása és használata. De ezt az átmeneti időt nem tudjuk elkülöníteni a kőkori műveltségtől, rézkori telepek vagy temetők olyan értelemben, mint a bronzkoriak, nem fordulnak elő nálunk, melyek egy külön rézkori műveltségnek akár a neolithkoritól, akár a bronzkoritól eltérő képét tüntetnék fel. A tiszta rézből készült eszközök többnyire szorosan csatlakoznak a kőtárgyak vagy a bronztárgyak idomához, a mi néhány magában álló réztipus van, minő pl. a keresztben álló kétélű csákány, az még vitás, hogy nem egy sokkal későbbi korszaknak a hagyatékához tartozik-e? Mellőzve különben e kérdés vita-

[1] Az 1876-iki ősrégészeti kongresszus alkalmával volt ugyan néhány bronztárgy, ú. m. egy kardtöredék, két sarló, egy széles és egy keskeny karperecz, két véső és egy tölcséralakú csüngő dísz kiállítva a Kubinyi F. által 1858-ban fölásatott gombai régiségek sorában (V. ö. Hampel J. *Catalogue de l'expos. préhist.* 81—82. l. és *Trouvailles de l'âge de bronze* 14. l.), de nyilván tévedésből kerültek közéjük. A tévedés azt okozhatta, hogy a Kubinyi-féle jelzőczédula ezeken is olyan, mint a gombai tárgyakon, a mi bizonyítja, hogy csakugyan Kubinyitól kerültek a N. Múzeumba. De mivel sem Kubinyi nem említ bronztárgyakat az Arch. Közl. II. kötetében közölt s föntebb már idézett leírásában, sem a N. Múzeumi Naplóban nincs nyomuk: valami más leletheiyről valók, a hol Kubinyi szintén ásatott. Legvalószínűbb, hogy a kisterennei bronzleletek közé tartoznak, melyeket Kubinyi a muszkák által 1849-ben fölégetett losonczi házának romjaiból összeszedve az ötvenes évek elején a Múzeumnak ajándékozott. Az égés nyoma, a mi a tárgyakon látható, mindenesetre arra vall, hogy Kubinyi losonczi gyűjteményéből valók.

[2] Arch. Ért. 1890. X. 430—432.

[3] Arch. Közl. VI. 1. 106.

tását, együttesen sorolom fel a Budapest környékén talált réztárgyakat. Csak azt jegyzem még meg, hogy csupa szórványos leletről lesz szó az alábbiakban s nagy részüknél még a lelhely sem egészen biztos, mert kereskedőnek a bemondásán — megengedem, hogy jóhiszemű bemondásán alapszik, a ki talán már maga is harmad-, negyedkézből vásárolta. Igy p. részint mint békásmegyeri, részint mint ó-budai, részint mint rákospataki, részint mint kalázi és pomázi leleteket szerzett a M. N. Muzeum 1876—1899 közt egy budapesti kereskedőtől több rézeszközt, melyek esetleg egy leletből valók s mint elrejtett kincs kerültek a földbe. Lehetséges, hogy a kereskedő munkásoktól szedte össze, a kik szétosztották maguk közt a leletet s a környékbeli munkások lakhelye szerint mondta hol az egyik, hol a másik lelhelyet.

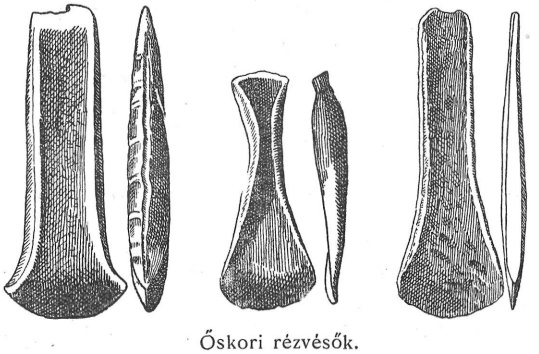

Őskori rézvésők.

Ezt a lehetőséget véve alapul, valahol *Ó-Buda* és *Békás-Megyer* közt akadhattak egy nagyobb rézleletre még a hatvanas években vagy még előbb. Egy Ó-Budán lelt nagy rézcsákányról, (ezenkívül rézbuzogányról és füles vésőről) már az Archæologiai Közlemények VI. kötetében (2. rész, 190. l.) van említés s talán ez az a bécsi Naturhist. Sammlung birtokába került keresztélű rézcsákány, melynek lelhelyéül Ó-Buda-Békásmegyer (Krottendorf) van megnevezve.

Mint Ó-Budán lelt réztárgyakat, a következőket szerezte meg a Magy. Nemz. Muzeum: 1. Köpüs, keskeny véső, homorú, de csonka éllel, köpüje körül három bordával, hossza 12·8 cm., éle 1·1 cm. Vétel Wolftól (Rég. N. 7/1886). 2. Véső, hossznégyszegletű, vékony hasáb, fölületének egyik lapja sima, másik darabos, hossza 8·7 cm., szél. 2·7 cm. 3. Hasonló, élétől fölfelé fokozatosan keskenyedik, fölülete darabos, hossza 10·8 cm., szél. 4 cm. 4. Csákány, kettős éllel, hossza 24·4 cm., szél. közepén 4·8 cm. E három darab vétel Krausz Jakabtól. (Rég. N. 51/1890). 5. Lapos véső, hossza 14·2 cm., szél. 7 cm. Vétel Krausztól. (Rég. N. 46/1893.) Ezekhez járul 6. egy rendkívül nagy halászhorog,* felső részén meggörbítve, hossza 10·5 cm., melynek nem tudtam nyomára akadni, mikor került a N. Muzeumba.

---

* Pulszky F. *Magyarország Archaeologiája.* I. k. 118 l. XXV. t. 8. á. Herman Ottó: *A halászat könyve.* I. k.

«Rákospatak» lelhely czímén 3 réztárgyat vásárolt a Nemz. Muzeum említett Krausz Jakabtól, ú. m. 7. egy vésőt gyengén hajló éllel, hossza 9·8 cm., szél. 5·3 cm.; 8. háromszögű tőrpengét, félköralakú tövében 4 szögecscsel, hossza 15 cm.; 9. egy hasonlót, de világoszöld patinája kétséget támaszt, hogy nem bronz-e? hossza 22·7 cm. (Rég. N. 65/1889. 1—3.)

A «békás-megyeri», szintén Krausztól bronzokkal vegyesen szerzett réztárgyak a következők: 10. lapos vésű kovácsolva, hossza 11·2 cm., éle 5·4 cm. (Rég. N. 165/1876. 1.) 11. csákány, széthajló éllel, hossza 18·5 cm., szél. 4 cm.; 12. gyalu-töredék, hossza 5 cm., szél. 6 cm. (R. N. 17/1883. 1—2.); 12. keskeny véső, hossza 6 cm., szél. 1 cm. (R. N. 31/1883. 3.), 14. gyalu, hossza 14·5 cm., szél. 3.5 cm. (R. N. 34/1883.); 15. igen durva véső, felső részén lyukkal, hossza 13·5 cm., szél. 1·7 cm. (R. N. 36/1883); 16. lapos véső, hossza 14·7 cm., szél. 4 cm. (R. N. 92/1884 b); 17—18. két véső, egyiknek hossza 11·5 cm., szél. 4 cm., másik hossza 13 cm., szél. 3.5 cm., (R. N. 91/1887. 1—2); 19. lapos véső, hossza 6·5 cm., szél. 9·4 cm. (R. N. 51/1893); 20. szabálytalan parallelogramm idomú véső, hossza 12·6 cm., szél. 3.5 cm. (R. N. 14/1895. 7.); 21. lapos véső (R. N. 133/1895. 1.), 22. csákány fele (R. N. 133/1895. 2.); 23. u. a. (R. N. 41/1896), 24. rossz fentartású, keresztélű csákány, hossza 17 cm., éle egyik felén 4·4 cm., másikon 3.5 cm. (R. N. 59/1896, 1.); 25—26. csákány, hossza 27·3 cm. és lapos véső, hossza 11·4 cm. szél. 7 cm. (R. N. 65/1897); 27—28. lapos véső, hossza 9·4 cm. és keresztélű csákány, hossza 16·5 cm. (R. N. 70/1897); 29. csákány fele (R. N. 62/1899) s 30. keresztélű csákány, hossza 38 cm. (R. N. 71/1899.).[1] Ezen csoportba számíthatunk még egy Weisz Mihálytól szerzett kitüremlett szélű, nyéllyukkal ellátott s az él felé egyenszárú háromszögformában keskenyedő 18 cm. hosszú rézcsákányt, melynek lelhelye állitólag *Kaláz* (Rég. N. 50/1896. 8.) s egy másik, durván kalapált négyszögletes testű, 14 cm. hosszú csákányt, melyet a többször említett Krausz Jakabtól vásárolt a Nemzeti Muzeum s mint mondta, *Pomázon* találták. (Rég. N. 7/1884.)[2]

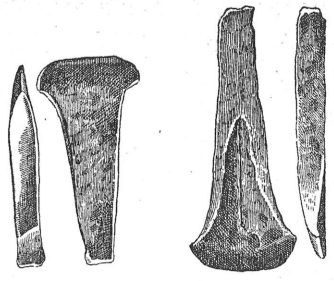

Békásmegyeri rézvésők.

[1] Néhánynak a rajzát Pulszky F. után adjuk.

[2] Pulszky F. id. m. I. k. 95. l. XIII. t. 5. ábra. — 97. l. XIV. t. 15. á. — 117. l. XXV. 6. á. — 118. l. XXV. t. 9.

Az itt említetteken kívül ismerünk még egyéb *Budapesten* talált réztárgyakat is. A Kis-Dunából való egy egészen sima s 16 cm. hosszú rézcsákány, melyet a M. N. Múzeum Hajnal József szekerestől szerzett (Rég. N. 209/1874.). Egy rézcsákányt, mely Tarcsay úr birtokában van, Pulszky F. említ,[1] ezenkívül az 1876-iki ősrég. kongressus alkalmával a debreczeni ref. kollegium is állított ki egy csákány töredéket és vésőt.[2]

A biztos lelhelyek közé tartozik *Csepel,* hol Wiederkirchner János földjén találtak egy 23 cm. hosszú keresztélű rézcsákányt, melyet Kaszap Kálmán csepeli jegyző hivatalosan küldött be a N. Múzeumnak (Rég. N. 81/1897.). *Tétény* határában már a hatvanas években találtak réz tárgyakat, ú. m. a híres czofalfi arany csákányhoz hasonló idomú baltát, vastag rézsodrony karikát s a Dunában baltát és csákányt, melyek Schieffer János gyűjteményébe kerültek [3] Ezen vidékről valók azok a réztárgyak is, melyeknek lelhelyéül *Érdet* mondta Krausz J.; a tárgyak: egy 16 cm. hosszú keresztélű csákány s egy másik csákány lefelé hajló két ággal, egyik tompa végű, másik éles, hossza 15·5 cm., aztán tőr gerincz nélkül, hossza 16·4 cm. és lapos véső, foka felé erősen összefutó oldalszélekkel, hossza 13 cm. (Rég. N. 30/1899.). Schieffner J. a hatvanas években *Duna Pentelé*ről szerzett réztárgyakat ú. m. «lándzsa hegyet» (tőrpengét), füles vésüt és fokost.[4]

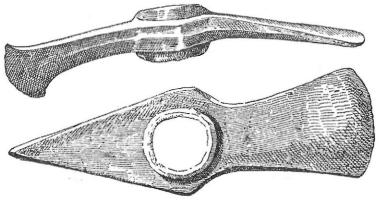

Taksonyi rézcsákány.

Taksony határában 1881-ben két keresztélű csákányt találtak szántás közben; egyik 21·5 cm. hosszú (a két ága 9 és 8 cm.), éle 5·6 és 4·3 cm. széles, a másiknak a hossza 19 cm. (ebből a két ága 8·5 és 6·5 cm.), éle pedig egyik oldalon 6, másikon 2·5 cm.; Kaszap Kálmán községi jegyző ajándékából mindegyik a M. N. Múzeumba került. (Rég. N. 15/1881.).[5] Ugyancsak a környékről, állítólag *Dabasról* valók a Krausz Jakabtól 1883-ban vásárolt réz eszközök is, ú. m. véső, hossza 13 cm., szél. 3 cm., ugyanaz, hossza 12 cm., szél. 3 cm.; igen keskeny véső, hossza 12·5 cm., szél. 1·5 cm. (Rég. N. 121/1883.); 14—15 cm. átmérőjű nyitott karikák, kettő ép, három ketté törve, egy pedig három darabban (Rég. N. 122/1883., 123/1883.); alaktalan lapos véső, hossza 9 cm., szél. 3 cm.; egy másik ketté törve, ki-

[1] Id. m. 82. l.
[2] Hampel J. *Catalogue de l'expos. préhist.* 99. l.
[3] Arch. Közl. IV. 170. VI. 110.
[4] Arch. Közl. IV. 165. VI. 102.
[5] Pulszky F. id. m. 108. l. XX. t. 4. ábra.

szélesedő éllel, hossza 9·5 cm., szél. 2·5 cm. (Rég. N. 128/1883.); lefelé hajló élű, két ágú rézcsákány, hossza 28 cm. s véső töredék, hossza 12 cm., szél. 3 cm. (Rég. N. 132/1883.). Ezekhez csatlakozik még nehány bronzvéső is.

Budapest vidékének északi területén a kőkori lelhelyek felsorolásánál már megemlítettük a *váczi* és *visegrádi* rézvésőket. Ezekhez járul egy *Tinnyén*, a Pilis-Csaba felé vezető mély uton napfényre jött rézvésű, melyet Vásárhelyi Géza úr szerzett meg. Egy 35·8 cm. hosszú keresztélű csákányt *Tó-Györkön* találtak,[1] mely aztán Földváry László ajándékából a M. N. Múzeum birtokába jutott (Rég. N. 102/1879.). Tó Györkről csupán a vaskor elejéről ismerünk még leleteket; ilyenek a Szontagh Gusztáv csendbiztos földjén még a hatvanas években csontváz mellett talált háromélű bronz nyílcsúcsok, melyekből kettőt Závodszky István kisszentmiklósi jegyző szerzett meg 1870-ben,[2] aztán csontváz fejénél lelt s az eperjesi kollégium birtokába került kis agyagedény és ezüst fülbevaló;[3] ide tartozik még egy három élű bronz nyílcsúcs és kőgyöngy, melyet Schulcz József ajándékozott a M. N. Múzeumnak. (Rég. N. 114/1870., 116/1870.) Nem tudjuk még ez időszerint megállapítani a rézcsákány összefüggését e leletekkel, de mégis szükségesnek láttuk felhivni a figyelmet arra a jelenségre, hogy a Tó-Györkön napvilágra került régiségek együttes jellege milyen környezetre utal. Számba veendő ugyanis, hogy ez a sajátságos csákányidom, melynek egyik éle vízszintes, másik függélyes, sem a kő-, sem a bronzkori formákkal nem függ össze, vasból azonban vannak megfelelő csákánytipusok. Az is figyelmet érdemel, hogy elterjedési köre a Kaukázus északi vidékétől kezdve a turán területre esik, úgy hogy önkénytelenül is eszünkbe jut a kétélű «szagarisz», a mi Herodotus szerint a feketetengermelléki szkithák, középázsiai masszageták és szakák fegyvere volt (I. 215. IV. 5. VII. 64.). Hampel J. és Reinecke P. kutatásai után a magyarországi vaskor kezdő szakában egy külön szkitha-csoportot kell fölvenni, melyhez tartoznak többek közt a három élű bronznyílcsúcsok is, valamint a keresztélű rézcsákány tipushoz közeledő vascsákányok.[4] Az utóbbiak mindenesetre

Tógyörki rézcsákány.

[1] Pulszky F. *Magyarorsz. Arch.* I. k. 109. l. XXII. t. 1. sz.
[2] Závodszky id. naplója 1870/45., 46. sz. a.
[3] Arch. Közl. VI. k. 111.
[4] L. Arch. Ért. XVII. 1897. 22., 64. XVIII. 1898. 269.

tovább fejlett későbbi idomot tüntetnek fel, de ne feledjük, hogy a szkitháktól keletre lakó masszageták még Herodotus korában is réz (vagy bronz) fegyvereket használtak s a királyi szkitháknak vagy szkolotoknak a Kr. e. VII. században Dél-Oroszországba való benyomulása előtt már valami két korábbi szkitha áramlatra következtethetünk. Mindenesetre arra mutatnak az egyes jelenségek, hogy a keresztélű rézcsákányokat, melyek úgy a budapest-békásmegyeri, mint a taksony-dabasi területen előfordulnak, külön választva a kőkori tipusoknak megfelelő csoporttól, a bronzkor vége felé eső időszakba helyezzük.

Hasonló kételyek támadhatnak az *aszódi* réztárgyak korai eredete felől is. Ezek: egy 23 cm. hosszú keresztélű rézcsákány; egy 17·5 cm. hosszú s 4·8 cm. széles fejsze és egy 17·5 cm. hosszú, 4 cm. széles tőrpenge,[1] melyeket a M. N. Múzeum Schifnertől vásárolt 1876-ban. (Rég. N. 67/1876.) Nem ismerjük a találás körülményeit, sem az aszódi bronzkori lelhelylyel való összefüggést; nem tudjuk, együtt találták-e a keresztélű csákányt a tőrrel és fejszével, mely utóbbi tipologiailag a neolithkor végére is helyezhető. Csak azt a körülményt akarjuk kiemelni, hogy az aszódi bronzleletben vannak olyan tipusok, melyek határozottan a bronzkor végére utalnak, ilyenek pl. a háromélű szkitha nyílcsúcsok, melyeket különben Reinecke P. inkább hallstatti formáknak tart s aztán a villanovai behozatal idejébe tartozó bronzedény stb.[2] Ezzel szemben ki kell emelnünk, hogy kőkori emléket ép úgy nem ismerünk Aszódról, mint Tó-Györkről. Magában véve ugyan ez még mit sem bizonyít, de ha következetesen találnak ismétlődni az ilyen jelenségek, még sem lehet véletlenségnek tekintenünk.

E csoportba tartozik az a szkitha vas csákányokhoz hasonló kétágú, egyik oldalon tompa végű, 15½ cm hosszú réz csákány is, melyet *Kerepes*ről szerzett a N. Muzeum (Rég. N. 48/1902.).

*

Valami 1000—1200 évnyi időtartamot foglal magában a magyarországi bronzkultura kora, mely a Kr. e. utolsó évezred táján ment át a vaskori kulturába.[3]

---

[1] Hampel J. *Ant. préhist.* VIII. 1.

[2] A tárgyakat l. Hampelnél *A bronzkor emlékei.* XXVIII. t. 12., 13. a. LXV. t. 5. á. Reinecke P. észrevételeit l. Arch. Ért. XVII. 1897. 24. XIX. 1899. 318.

[3] Kezdete semmi esetre sem lehet későbbi a mykenæi műveltség azon időszakánál, melyre III. és IV. Amenhotep egyiptomi faraók skarabeusai a korhatározók. III. Amenhotep Kr. e. 1439—1403-ig, IV. Amenhotep Kr. e. 1403—1391 közt uralkodott. Viszont korábbi sem lehet az egyiptomi XII. dinasztia idejénél, a mi a régebbi számítások szerint a Kr. e. III. évezred dereka felé esett (Flinders Petrie sz.

E kor különböző időszakaiból származó emlékeknek, bronztárgyaknak, földberejtett kincsnek, urnatemetőknek sat. egész sora ismeretes Budapest környékéről.

Magának *Budapestnek* a határában egyes bronztárgyakon kívül, melyeket vagy elrejtettek, vagy véletlenül jutottak a földbe és Dunába, legalább is négy urnatemető került napvilágra, ú. m. a külső soroksári úton, a városligetben, a Kelenföldön és a pest-rákosi országúton. Ezenkívül az *ó-budai szeszgyárnál* egy tüzelőhely közelében 1868/69 telén mintegy 9 agyagkúpot találtak, a mi őstelepre mutat. Ezek közül egyet dr. Rómer Fl. a N. Múzeumba hozott be. (Rég. N. 198/1870.)*

Az urnatemetők közül legkevesebbet tudunk a *Városligetiről.* Az Archæologiai Közlemények 1863-ik évfolyama (III. k. 173. l.) említi, de csak annyit jegyez meg, hogy a mikor a tavat ásták, találtak egy hamvvedret.

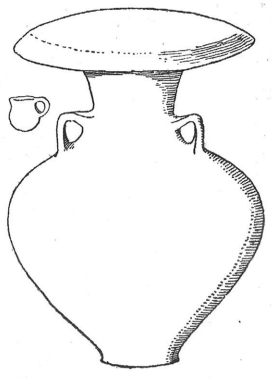

A *külső soroksári úti* urnatemetőre az összekötő vasuti híd felől levő oldalon az általános csatornázás központi szivattyútelepének készítésekor 1891 augusztus havában bukkantak. A fővárosi mérnöki hivatal azonnal értesitette a leletről a M. N. Múzeum igazgatóságát, mely még aznap, aug. 10-én délután e sorok íróját küldte ki a talált tárgyaknak a M. N. Múzeumba leendő beszállítására. Az ép urnák még eredeti helyükön voltak, csak a föld volt mellőlük eltakarítva; egyszerűen a földbe voltak helyezve s így mindenesetre más időszakból valók, mint a kelenföldiek, melyeket kövekkel körülrakva s lapos kővel letakarva találtak. Az urnát azonban nem hagyták

Kr. e. 2778—2565, Brugsch sz. 2466—2233, Lepsius sz. 2380—2136, Liblein sz. 2268—2108), Montelius: «*Die Chronologie der ältesten Bronzezeit*» cz. művében (V. ö. Archiv für Anthropologie 1900. XXVI. 636 s köv. ll.) ez alapon a Kr. e. III. évezredbe tette az ægei vagy præmykenæi bronzkultura keletkezését, melyen fölismerhető a XII. dinasztia idejebeli egyiptomi műveltség befo yása s ebből kiindulva, a Kr. e. 2000 évig, sőt korábbra is vitték az európai bronzkor kezdetét (V. ö. Reinecke P. *Tanulmányok a magyarországi bronzkor chronologiájáról.* Arch. Ért. XIX. 1899. 232. l.) Ma azonban már pontosan meg lehet állapítani a XII. dinasztia uralkodása idejét a kahuni papyruslelet azon adatából, a mely arról szól, hogy a Sziriusz hajnali fölkelése III. Uszurteszen király 7-ik évében, a Pharmuthi hónap 16-ik napára esett. (V. ö. Zeitschr. f. Ägypt. Sprache. XXXVII. k. 2. füz. 89. l. — Proceedings of the Society of Bibl. Archæology. 1899. XXI. k. 7. r. 263. l. — Revue Archéologique 1899. szept. füz. 338. l.) Dr. Mahler Ede számításai szerint ennek megfelel Kr. e. 1876 julius 19 s így a XII. dinasztia uralkodását vagy félezer évvel későbbre kell tenni, mint eddig hitték, tartott ugyanis Kr. e. 1995-től Kr. e. 1801-ig. (*Das mittlere Reich der ägyptischen Geschichte.* Zeitschr f. ägypt. Sprache. XL. köt. és *A régibb bronzkor chronologiájához.* Arch. Ért. XX. 1902. 293—296.). Minden további következtetésnél tehát, mely a XII. dinasztia idejéből indul ki, ezzel a datummal kell számolni.

* Arch. Ért. I. 1869. 302.

födetlenül, mint a tököli temetőnél jegyeztük meg, hanem tállal borították le. (L. a mellékelt rajzot.) Mintegy 1 1/2 méter mélyen voltak a földben, de akadt olyan is, mely egy jó ásónyomra már előbukkant. Összesen 11 urnafészek került ekkor napvilágra, északon sorjában egymás mellett négy, a déli oldalon pedig hét, de egészben csak négyet lehetett közülök kivenni, azok is megvannak csorbulva és repedezve, a többi pedig darabokra tört össze még a földben.

A legnagyobb urna 52·7 cm. magas, öble 53·8 cm., nyilása 21·5 cm., fületlen, öblén rovátkos domború szalagsáv fut körül. Benne volt egy 7 cm. magas, 6·8 m. széles kis bögre, melynek azonban hiányzik a felső része, fülének is csak az alja maradt meg. Egy másik, valamivel kisebb urna nélkülöz minden díszt, de két füllel volt ellátva, egyik azonban letört; mag. 48·6 cm.; öble 24, nyilása 19·5 cm. átmérőjű. A füle mellett volt egy két darabra tört bögre, melynek füle a nyilás pereméből nő ki, az előbbinél valamivel karcsúbb, de magasabb, nyilása ugyanis 6·5 cm., mag. 8 cm. Az urna egy széles lapos fülű tál részlettel volt letakarva, széles hornyolatú peremének tövét bemélyített rovátkák díszítik. A harmadik urna még a legépebb valamennyi között, nyakának nyiláspereme is csak kevéssé van megsérülve; mag. 48·6 cm., öble 42·8, cm., nyilása 25 cm. Fölötte volt egy másik urna, melynek középső része, miután a föld súlya alatt az urna összetört, amarra csúszott. A negyedik urna két kis lapos füllel van ellátva s öblén rovátkos domború szalagsáv fut körül; elég magas nyakának két harharmada hiányzik, úgy hogy magassága most csak 45·6 cm., öblének átmérője 42·8, nyilásáé 19·5 cm. Valamennyi edény finom szemcséjű agyagból készült s elég egyenletesen feketére van égetve, itt-ott van csak rajtuk sárgás folt. Mindegyik urna fenekén égett csont- és hamumaradvány volt, egyben azonban, a mely összetört, bronztárgyak is fordultak elő, nevezetesen: *a)* egy 8·4 cm. hosszú, 2·9 cm. széles tőrpenge, közepén domború gerinczczel s vizszintesen záródó tövén két kis szöggel, melylyel a csont- vagy famarkolatra erősítették; *b)* tölcséralakban összehajtott, oldalán két lyukkal ellátott, 2·9 cm. hosszú és 1·2 cm. széles csüngődísz; *c)* hengerded tekercstöredékek 3-féle változatban, 6 darabban.

1893 október havában a keleti oldalon levő homokdombban ismét találtak nehány edényt, melyek, valamint azon urnák és tálak, a melyek dr. Kuzsinszky Bálint 1894-iki ásatása alkalmával kerültek napvilágra, az aquincumi muzeum tulajdonában vannak. Ez alkalommal hét urnát találtak, melyek nagyobb tállal voltak betakarva s nehány urna nyilásában a fedő tál alatt még egy kisebb csésze is volt, míg az urna füle alatt egy kis bögre feküdt;

az urnák tele voltak égett apró csontszilánkokkal és hamuval, bronztárgy (egy tű) csak egyben fordult elő. Az I. számmal jelzett urna 46 cm. magas, hasbősége 44·5 cm., fül helyett a nyaka alatt két kis csücsökkel van ellátva; mint az ábrán látható, szétesett, de még sem annyira, hogy ne lehetett volna összeállítani. A fedőtál átmérője 42 cm. s szürke, itt-ott vöröses agyagból készült. Alatta volt egy 8·5 cm. átmérőjű vastagfalú urnafenék, 2 és 4 vonalból álló bekarczolt diszítéssel, az urna füle mellett pedig egy 8 cm. magas és nyilásán 10·5 cm. átmérőjű pohár durva, szürke agyagból. A II. sz. urna magassága 47 cm., hasbősége 40 cm., egy oldalon nagy füllel, öble alatt domború szalagsávban az V. és VII. urnához hasonló benyomott láncz-

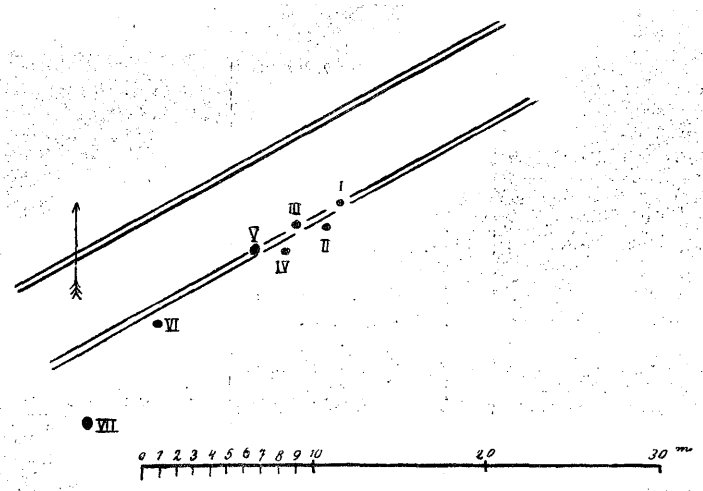

Térrajza a külső-soroksáriuti dunaági urnatemetőnek.

Bronztű.

diszítéssel ellátva. A III. urna 40 cm. magas, hasbősége 36, nyilása 17, alja 11 cm., oldalán két kis fül van, mely az öble alatti lánczdiszítéssel együtt egyezik a VII. urnáéval. A mellette talált 7 cm. magas bögre egyik oldalon füllel volt ellátva. A IV. urna hasonló a II. számúhoz, nagy füle, valamint diszítése ugyanolyan, mint ezé, de hasasabb, magassága ugyanis csak 44 cm., ellenben hasbősége 41·5 cm. Úgy az urna, mint fedő tála nagyon szétesett; ez utóbbi 23·5 cm. magas, nyilása 42 cm. átmérőjű, nyakán két füllel van ellátva. Alatta volt egy 9 cm. magas, 19·5 cm. átmérőjű füles csésze, melynek azonban letört mind a két füle. Az urna füle melletti 8 cm. magas s egyik oldalon füllel ellátott bögre rajzát alább adjuk. Ugyanezen urnában volt még egy bronztű, szára köré csavart sodronyrészekkel, mely már átmenetül szolgál a fibulához. Az V. sz. urna a legkisebb valamennyi között, magassága

csak 34·5 cm., hasbősége 29·5 cm., nyilásából kinövő nagy füle, valamint az öble alatti lánczdiszítés hasonló a II. és IV. sz. urnáéhoz. Aránylag épen maradt fenn, a fedőtál pedig, melynek átmérője a nyilásán 39 cm., magassága 19 cm., valamennyi közt a legépebb. A 7 cm. magas füles bögre hasonló a IV. sz. urna bögréjéhez, de épebb.

Legnagyobb az 1893-ban talált VI. sz. urna, magassága ugyanis 63 cm., hasbősége 56 cm., diszítése a szokott lánczdísz, letört füle megfelelt a II., IV. és V. urnáénak. Füle mellett volt egy 7 cm. magas és nyilásán 6·5 cm. átmérőjű füles bögre jól kiégetett sötétszínű agyagból. Fedőtála összeesett. A VII. sz. urna magassága 45·5 cm., hasbősége 44 cm. A vele talált oldalán rhombusos dísszel ellátott bütykös bögre rajzát alább közöljük.

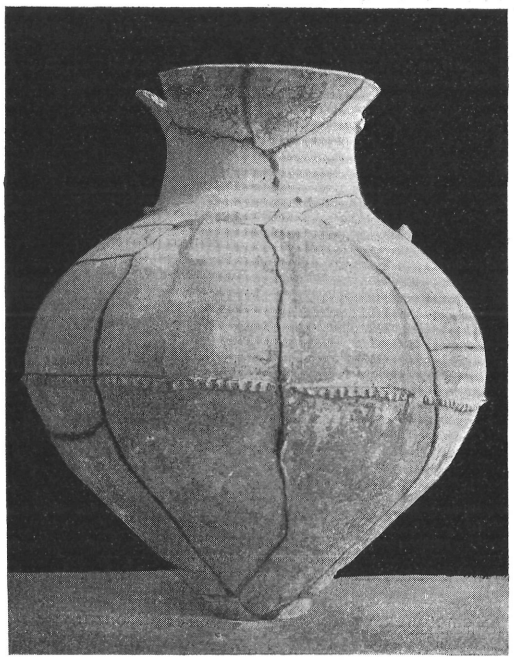

A VI. sz. urna a külső-soroksáriuti urnatemetőből. Az aquincumi múzeumban.

Nem annyira a lelt tárgyak jellegénél, mint inkább a temetkezési módnál fogva különbözik ettől a *kelenföldi* urnatemető,[1] melyre 1854 őszén, a fehérvári országút közelében, Hausner pesti kereskedő telkén, a Schleisz- és Ungerféle keserűgyógyforrás tőszomszédságában akadtak, hol aztán Érdy János ásatott szeptember 17—22-én. Összesen 12 sírt bontottak föl s mint Érdy J. leirásából tudjuk, itt már kavicscsal összegyúrt sárga agyagra voltak helyezve az urnák, melyeket ezenkívül kövekkel és kavicsokkal raktak körül s lapos kövekkel födtek be. Budapest környékén nem igen volt használatban ez a módja az urnatemetkezésnek; a kelenföldin kívül még csak a már föntebb említett csépi sirok közt volt egy pár ilyen, aztán az alább ismertetendő tinnyei temetőről írja Vásárhelyi Géza úr,[2] hogy az urnát itt is kővel letakarva, kövekkel körülvéve találták. Leginkább Magyarország északnyugoti

[1] Arch. Közl. II. k. 29—45. l. Képatlasz II. r. I—II. tábla és III. t. 1—7. sz.
[2] Arch. Ért. X. 1890. 430.

részében fordultak elő az effajta urnatemetők. Ilyen p. Nyitramegyében a nagylehotai,[1] hol az urnát egy nagy lapos kőre tették, egy másikkal letakarták s azonkívül köralakban fejnagyságú kövekkel vették körül, a sirfészek fölé aztán apró dombocskát emeltek, mely mai állapotában 20—25 cm.-nyire emelkedik a föld színvonala fölé. A barsmegyei Nyitraszegen,[2] emberfejnagyságú kövekből rakott s 2 méter átmérőjű körök közepére helyezték az urnákat, melyekben a rendes bronz mellékleteken kívül igen kis bronz nyilcsúcsokat is találtak. Igen gazdag ilyen temetőkben Nógrádmegye. A lapújtői Czinegehegyen[3] minden sirfészek fölött jelzőkő volt; egy-egy sirfészekbe, melyet kővel vettek körül, 8 hamvvedret is tettek, mindegyiket támkőre helyezve. Ide tartozik a pilini Borsóshegy őskori temetője is,[4] mely nagy terjedelmét, a temetkezés háromféle módját s a tárgyak vegyes, bronzkori, átmeneti és vaskori jellegét tekintve, századokon keresztül használatban volt; a halottakat részint kővel kirakott sírba, részint sírfészkekbe temették; több száz sírfészket ásatott fel br. Nyáry Jenő úr s az urnákat mindig kőrakás alatt, de gyakran födetlenül találta; a tárgyak közt feltünőek a jellemző szkitha csákányok, melyek az alsófehérmegyei paczalkai katlansirokra emlékeztető egyik pilini temetkezési móddal együtt arról tanuskodnak, hogy a szkitha áramlat egész Nógrádig hatolt s a La Tène jellegű kelta tárgyakkal együtt sejtetik azt az időt, a melyből származik a temető, a La Tène fegyverek időkora ugyanis aligha régibb a Kr. e. 200-ik évnél, a mikor a boiok Felső-Itáliából a mai Csehországba nyomultak s innen egész a Tiszáig terjeszkedtek, visszaszorítva az agathyrs-dák elemet, ha tehát valami félezred évvel Kr. e. 700-ik megyünk korábban vissza, nagyjában megkapjuk azt az időtartamot, a míg a pilini őstelep népe a Borsóshegyre temetkezett. Szintén Nógrádmegyében van az endrefalvi urnatemető, hol néhai Csetneki Elek birtokomban levő rajzai szerint az urnákat nagy kövek közé helyezték s

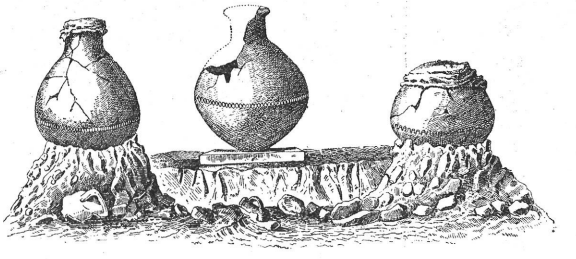

Hamvvedrek a kelenföldi urnatemetőből.
(Arch. Közl. után.)

[1] U. o. VIII. 1888. 327.
[2] U. o. X. 1890. 237.
[3] Arch. Közl. II. k. 102. Arch. Ért. III. 1870. 5. Csetneki J. Elek jegyzetei (birtokomban).
[4] Arch. Ért. III. 1870. 125. Arch. Közl. VIII. 73. Csetneki J. Elek jegyzetei (birtokomban).

föléjük 2—3 rétegből álló kőrakást emeltek, melyeknek súlya alatt az edények jobbára összetörtek.[1]

A liptómegyei andrásfalvi urnatemetőben[2] a sirfészkek körfallal voltak kerítve. Az árvamegyei felsőkubini temetőnél[3] az urnát két lapos homokkő közé helyezték s hasonló kővel födték be; ugyanitt megtalálták azt a helyet is, hol a halotti tort tartották, ez egy kövekkel körülkerített s 10 méter átmérőjű körből állt. Kelet felé a máramarosmegyei Urmező tartozik az urnatemetkezés ezen csoportjába,[4] melynek határában van 19 kis halom,

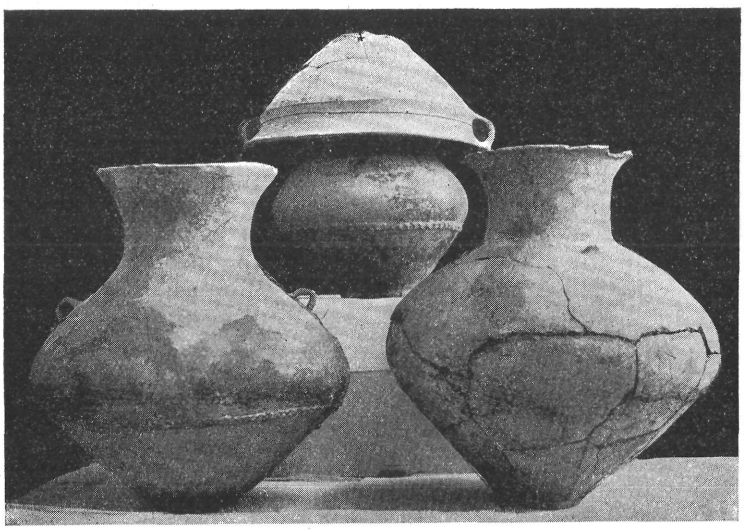

A VII., V. és I. sz. urnák a külsősoroksári uti őstemetőből.
Az aquincumi múzeumban.

magasságuk csekély, a legnagyobb is csak fél méter. Mindegyik sűrűn van megrakva kövekkel s közepükre nagyobb lapos kőre helyezték az urnákat, rendesen párosával, melyeket lapos kövekkel támogattak körül; nem mindegyik halomban van urna, az ilyenekben 15—20 cm. vastag hamu- és szénréteg található égett apró csontokkal és cserépdarabokkal, itt tehát a megégetett halott hamvai fölé emelték a halmot, a nélkül, hogy a hamvakat urnába gyűjtötték volna.

Reinecke P. a magyarországi bronzkor chronologiájáról írt tanulmányá-

[1] L. még Arch. Ért. XI. 1891. 354.
[2] Arch. Közl. VIII. 123.
[3] Arch. Ért. 1882. 274.
[4] U. o. 1892. 95. l. — 1895. 116.

ban [1] korábbinak tartja ezt a temetkezési módot, mint az urnák egyszerű földbetételét. Vagyis e szerint a kelenföldi temető régebbi volna, mint a külsőoroksári úti. Nekem úgy tetszik, mintha megfordítva volna igaz. Talán némi jelentőséget annak a körülménynek is tulajdoníthatunk, hogy a kővel körülrakott urnák bronzmellékletei gazdagabbak és változatosabbak, mint a puszta földbe tett urnák mellékletei; de ha figyelmen kívül hagyjuk is ezt a jelenséget, döntő fontosságúnak találom azt a körülményt, hogy több eset-

Bögre, bronztű, tekercs és csigák a kelenföldi, alul 3 bögre a külsőoroksári uti őstemetőből. Az utóbbiak az aquincumi múzeumban.

ben a vaskorba nyulnak át az ilyen urnatemetők. Föntebb a pilini Borsóshegynél már utaltam erre, de van több példa is. Tinnyén [2] a hamvvederben kis görbe vaskést is találtak. A zalamegyei csabrendeki temető pedig a pilinihez hasonlóan nemcsak a tárgyakban, hanem a temetkezés módjában is vegyes jelleget tüntet föl.[3] A tárgyak ugyanis nemcsak bronzékszerekből és fegyverekből, korongos fejű tűkből, hengeralakú tekercsekből, tekercses gyűrűkből, karpereczekből, kardpengetöredékekből sat., hanem La Tène

[1] Arch. Ért. XIX. 1899. 333.
[2] U. o. X. 1890. 430.
[3] Arch. Ért. IV. 1884. 227. VII. 1887. 174. VIII. 1888. 378. X. 1890. 167, 241. XI. 1891. 172.

jellegű kardokból és lándsákból is állnak s a lapos kövekkel körülvett hamvvedrek társaságában már égetetlen s nyugatról keletnek fektetett csontvázak is fordulnak elő, úgy hogy lehetetlen korábbra tenni az ilyen temetőket a bronzkor legvégső szakánál s mindenesetre föl kell vennünk, hogy a kétféle temetkezési módnak a népe is különbözött egymástól, föl kell vennünk, hogy másféle néptől ered a sík temetkezés és mástól a hamvvedrek kővel való körülrakásának a szokása.

A külsősoroksári úti és kelenföldi urnatemető között talán mégsem volt ethnikai, hanem csak időbeli különbség. Legalább a talált tárgyak jellege nem mutat ilyen eltérésre. A kelenföldi urnák és bögrék alakja ugyanolyan, mint a külsősoroksári úton találtaké, diszítésük is az urna öblén vagy öble alatt körülfutó rendes rovátkos, domború szalagsáv; az urnákban lelt bronztárgyak sem mutatnak semmi különlegességet, nem úgy, mint az északnyugoti urnatemetők: a szokott gömbösfejű bronztűkből, tekercsekből és kúpalakú boglárokból állnak, nevezetesen a második számú sírban volt egy tekercstöredék és egy gombostű, a hatodikban egy tekercs, a nyolczadikban egy gombostű és tekercstöredékek, a kilenczedikben tekercstöredékek és kúpalakú boglárok. Még az a kifúrt 4 tengeri csiga (columbella) is előfordul a sík temetkezési módnál, a mit egyik kelenföldi urnában találtak, Duna-Keszin p. Offenbach J. úr egy kosárra való gyűjtött össze.

A negyedik urnatemető *Budán*, a *pest-rákosi* országút készítése alkalmával az új főgymnasiumi épület helyén került napvilágra.* Az itt lelt urnák közül egyet Lei János a M. N. Múzeumnak ajándékozott (Rég. N. 97/1874). Hihetőleg néh. Havas Sándor birtokába is jutott közülük nehány s innen valók lehetnek azok a kétségtelenül bronzkori jellegü edények, melyek, mint Buda környékéről való leletek, az ő adományából az aquincumi muzeumban vannak. Ilyen pl. egy 8 cm. magas, nyilásán 7, alján 4·5 cm. átmérőjű, oldalának felső részén négy kis bütyökkel ellátott pohár durva barna agyagból; két végén behorpadt gömbszerű idoma többször előfordul a bronzkori leletekben, így pl. ismeretes a dunakeszi urnatemetőből is. Egy másik, 7 cm. magas, nyilásán 10 cm., alján 3·7 cm. átmérőjű, vékony falú, füles bögre mészbetétes diszítéssel van ellátva. Egy fényes, fekete fölületü, letört fülü bögre diszítése öblének felső részén négy csoportba osztott függélyes barázdákból áll (l. az

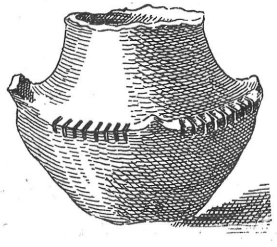

* Arch. Közl. X. 85.

ábrát), közben egy-egy, összesen pedig három kis dudorral, a bögre magassága 7·5 cm., nyilása 7·5, alja 4·5 cm. átmérőjű. Ezekhez járul egy 4·5 cm. magas, 7·5 cm. átmérőjü födő vörösre égetett, durva agyagból.

Őskori edényeket szórványosan egyebütt is találtak Budapest határában. Ilyen pl. az aquincumi múzeumban egy 14 cm. magas, nyilásán 14, alján 8·5 cm. átmérőjű fületlen csupor vastag falú durva fekete agyagból, falán vastag fekete koromréteggel, mely 1895-ben az *esztergomi vasuttöltés mellett a Dunánál* került napvilágra. Egy másik vastag durva falú csuprot, mely Kund Pál úr birtokában van, a *budai oldalon* leltek. *Kőbanyán* talált edényeket ú. m. egy kézzel formált egyfülü bögrét, fületlen mély csészét és korongon készült fületlen bögrécskét dr. Hazslinszky Hugó ajándékozott a M. N. Múzeumnak (Rég. N. 23/1896). Ezek azonban már nem tartoznak a bronzkorba. A korongon készült edények a vaskor «La Tène» névvel jelölt időszakában tünnek föl s benyúlnak a római uralom szakába, a mikor a fejlett fazekasság mellett a barbároknál igen durva és esetlen formájú edények is jelentkeznek, mint az említett kőbányai leletnél, melynek korát a velük lelt Vespasianus-féle ezüstdénár eléggé meghatározza.

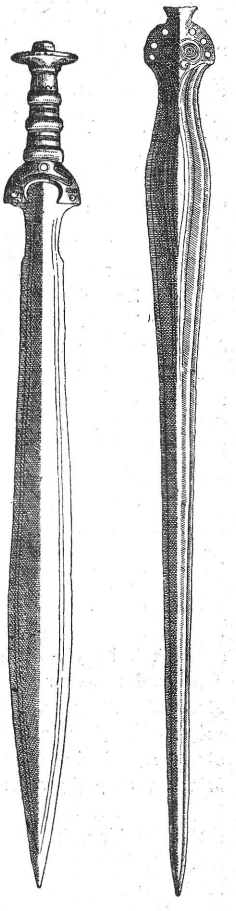

Az urnatememetőkön kívül szórványosan bronztárgyak is kerültek elő a főváros minden részéből, de különösen a *Dunából*. Így 1850-ben a pesti oldalon 12—25 bronzkardot halásztak ki, melyeket Fejérváry Gábor szerzett meg[1] s gyűjteményével külföldre kerültek. Két kardot (l. az ábrát), melyet szintén a Dunában leltek, 1891 junius havában az Egger testvérek régiségkereskedése bocsátott árverésre Londonban.[2] Az egyik (Hampel CLXXIX. 5) markolattal van ellátva s a Hampel felosztása szerinti *B)* tipushoz tartozik;[3] egészben véve mintegy 53½ cm. hosszú, ebből a liliomlevélhez közeledő formájú pengére 43½ cm. esik, a három gyűrűs markolat korongban végződik, melynek közepén gombszerű kiemelkedés van. A másik (Hampel CLXXX. 11.

[1] Hormayr: Archiv f. österr. Gesch. XXIX. 284. Hampel J.: A bronzkor. II. k. 112.

[2] Arch. Ért. 1902. XI. 325—327. l. III. t. 5., IV. t. 11. Hampel J.: A bronzkor. CLXXIX. t. 5. — CLXXX. t. 11. — CLXXXI. 11. a. L. még u. o. III. k. 82. l.

[3] Hampel id. m. III. k. 86. l.

CLXXXI. 11. a.), melyet a *budai* oldalon találtak, markolat nélküli penge s mintegy 55 cm. hosszú, éle hullámvonalas, csigavonalas díszítésű félköralakú tövén kétfelől három-három szögecscsel volt a markolathoz erősítve; idománál fogva különben nem tartozik a rendes magyarországi bronzkardtipusok közé [1] s a mennyiben Kossina G. a bronzkor első időszakából származtatja [2] — időrend tekintetében természetesen az övétől nagyon eltérő álláspontra helyezkedve — azon északnyugot és nyugot felől terjeszkedő s a magyarországi bronzkori lakosság zömétől különböző népelemmel hozható kapcsolatba, melytől valók a bronzkori csontvázas sirok (mosony-szolnoki, gátai, szomolányi, keszthelyi) s később a kővel körülrakott urnatemetők.[3]

Másik két kardot a *Margitsziget* táján a kotrógép emelt ki a Dunából [4] s kereskedőtől megvásárolva mindegyik a M. N. Múzeumba került

---

[1] Hampel id. m. III. k. 79 s köv. ll.

[2] Zeitschr. für Ethn. XXXIV. k. 5. füz. 1902. évf. 210.

[3] Kossina a magyarországi bronzkor egyes időszakainak egymásutáni sorrendjére egészen az északi bronzkor fejlődési szakait alkalmazza s ennek befolyása alól Reinecke P. sem tud egészen szabadulni (l. különösen a temetkezési módra nézve Arch. Ért. XIX. 1899. 330—334. l.) De míg északon ugyanazon népség fokozatos kulturális fejlődéséről van szó, nálunk különböző irányból jövő népáramlatokkal is számolni kell, úgy hogy ha ez időszerint még nem is ténynek, de valószinűnek vagy legalább is lehetőnek vehetjük fel, hogy a bronzkulturát valamely bevándorló nép honosította meg nálunk, akkor pedig eredete felől semmiesetre sem északnyugat felé, hanem talán keleten, esetleg Közép-Ázsiában kell kereskednünk. Ha igazolható Scheftelowitz (Die Sprache der Kossäer Zeitschr. f. vergleich. Sprachforschung. 38. k. 261 s köv. ll.) azon véleménye, hogy a Babyloniában Kr. e. 1700 felé dinasztiát alapító Kassiták nyelve közel rokonságban volt a Vedák nyelvével: megkaptuk a történelmi hátteret is az árjaság bronzkulturájának keletkezésére nézve. A hindu néptörzs kelet felé való terjeszkedése a mai Oroszország területéről csak az elamiták hatalmának (Kr. e. 2280—2090 körül) meggyöngülése után történhetett s így a Kr. e. 2100—1700 közti időszakot vehetjük fel olyannak, midőn az árják keleti ága, az indo-iránság közelebbi viszonyba jutott a szumir-elamita kulturával s megösmerkedett az érczczel, melyre úgy az ázsiai, mint az európai árjáknál van egy közös eredetű elnevezés (szanszkr. *ayas*, irán: *as*, *asin*, *ahen*, latin: *aes*, gót: *ais*, *eisarn*, ném.: *eisen* sat.). Ekkor tehát még nem szakadt meg köztük a területi összefüggés, mely csak a Kr. e. XVI. század körül, a szkitha elem terjeszkedésével következett be, midőn a hindu-irán törzsek dél felé szorultak, más rokon keleti árja törzsek pedig visszanyomattak nyugotra. Hogy aztán egy ilyen előretolt középázsiai népség már készen hozhatta Magyarországba a bronzkulturát: az ép olyan lehető volt, mint mikor sokkal később a magyarok a Szasszanida-kulturával lépnek föl mai hazájukban. Ilyen eshetőség mellett aztán megtörténhetett, hogy nálunk mindjárt azon a fokon kezdődik a bronz kultura, mely északnyugaton az ú. n. III. időszaknak felel meg s mindig a magyarországi viszonyokat tartva szem előtt, nincs lenne semmi képtelenség, hogy III. időszakból való bronztárgyak régebbiek, mint az I—II. időszakbeliek vagyis történelmi alapon tekintve a kérdést, az északnyugoti népáramlat a bronzkultura I. és II. fejlődési fokán volt akkor, mikor Magyarország területére hatolt s az itteni bronzkultura sajátságos formáit aztán nyugaton is elterjesztette, a mi aztán ott a III. fejlődési foknak felelt meg, holott nálunk már előbb is megvoltak. Korai volna azt állítani, hogy csakugyan így is történt a dolog; előbb még számos kérdést kell tisztába hozni, különösen pedig azt, hogy honnan és mikép eredt a magyarországi bronzkultura. De annyit már most is biztosan mondhatunk: az északi bronzkultura időszakainak egymásutánja nem alkalmazható Magyarországra.

[4] Arch. Ért. XIII. 1893. 168. l. 5—6, 178. l. Hampel J.: *A bronzkor.* CXCVII. t. 5—6. á. Egyiknek, a tömör markolatú görbe pengéjü kardnak a rajzát közölte Pósta B. is Zichy J. gr. *Kaukázusi és Középázsiai utazásaiban.* Bpest, 1897. II. k. 584. l. 82. ábra.

(Rég. N. 18/1893). Az egyik a nálunk nagyon elterjedt lemezes markolatú tipusok közé tartozik, a lemez vége a markolatrész karimáján túl is folytatódik, a penge nádlevél alakú; mint ritkaságot jegyzi meg róla Hampel J., hogy megmaradt a lemezben valamennyi szögecske, a mivel a markolat fa- vagy csontrészét odaerősítették. A másik kard tömör markolatú a Hampel által fölvett s nálunk csak szórványosan előforduló *E)* tipusból,* melynél a közepén erősen kidomborodó markolat egész teste függélyesen futó lánczszerű sorokkal van diszítve s végén koronggal ellátva; egészen szokatlan jelenség nádlevélalakú pengéjének görbesége.

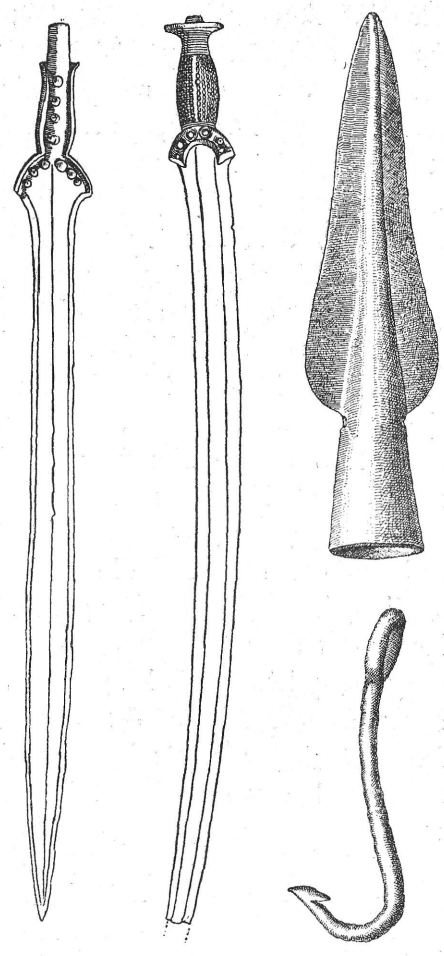

Szintén a *Margitsziget* körül a Duna mederben találtak egy 24 cm. hosszú bronzlándzsacsúcsot, melyet a találótól a M. N. Muzeum szerzett meg (Rég. N. 32/1900). A Stettina hajógyári igazgató által 1875-ben a M. N. Múzeumnak ajándékozott bronzkardpenge-töredéket és lándzsacsúcsot is hihetőleg a Dunából kotorták ki *Ó-Budán* (Rég. N. 102/1875. A.); a kardpengerész liliomlevélalakú, mindkét oldalán a gerincztől jobbra-balra párhuzamos vonaldíszszel, hossza 26 cm.; csonka a lándzsa is, csúcsa hiányzik, köpüje 9·5 cm.; alsó átmérője 2·3 cm.; a köpü vonal- és pontdíszszel van ellátva. A *Szent Gellért-hegy* alatt egy őskori bronz halászhorgot találtak a Dunában, Terbe Gerő ajándékából most a M. N. Múzeum birtokában van. (Rég. 7/1899.) Egy másik, 8·7 cm. hosszú és lapos bronzsodronyból kovácsolt halászhorgot pedig, valamint egy 14·1 cm. hosszú s köpüjén 2·4 cm. átmérőjü bronzlándzsát 1878 nyarán a *Kopaszzátonynál* emelt ki a Dunából a kotrógép, melyeket aztán Fischer Henrik mérnök úr a M. N. Múzeum-

* Hampel id. m. III. k. 99. l.

nak ajándékozott. (Rég. N. 18/1879.) Rajzukat Csetneki J. E. után itt adjuk.

De nemcsak a Duna medre, hanem a város területe is szolgáltatott bronz régiségeket. Igy a *pesti oldalon* egy ház újjáépítésekor 1850-ben egy 50 cm. hosszú, letört csúcsú, igen szép patinájú tömör markolatú kardot találtak.[1] A *Józsefvárosban* 1865 augusztus elején egy új malom helyén napvilágra került egy füllel ellátott, 12·5 cm. hosszú tokos véső,[2] mely Schieffner János gyűjteményébe, innen pedig 1876-ban a M. N. Múzeumba került (Rég. N. 67/1876.) Dr. Arányi Lajos egy a *Borz és Lipót* (ma Váczi) utcza szegletén még 1830-ban lelt, négy nagyobb s négy kisebb csúcscsal ellátott bronz buzogányfejet ajándékozott ugyancsak a N. Múzeumnak. (Rég. N. 11/1872.) A *Kerepesi-út és Nagy-diófa-utcza* sarkán, szemben a Rókussal, egy ház alapozásakor 5 méter mélységben találtak 3 kúpalakú bronzöntőmagot, melyeket aztán a M. N. Múzeum vásárolt meg. (Rég. N. 3/1899.)

A mester-utczai iskola kertjében lelt 10·2 cm. hosszú, párhuzamos lánczdíszszel, alább 2—2 félkörívvel ellátott füles tokos vésőt Benczur Gyula úr ajándékozta a M. N. Múzeumnak. (Rég. N. 57/1902.) Egy másik kis fülü, párhuzamos és csúcsba futóvonalakkal diszített 13.5 cm. hosszú tokos véső, melyet a M. N. Múzeum Müllner Józsefnétől szerzett (Rég. N. 40/1901.) a *Lehel-utczában* került napvilágra. A Lehel-utcza környékéről különben a bronzkort követő időknek is maradtak emlékei. Igy az *Angyalföldön*, a tébolyda tájékán, a Hungaria-út mentén istállóépítés közben 1892 decz. havában 1 méter mélyen a vaskor kezdetéről származó aranykincset találtak [3] melyet egy-két darab kivételével a M. N. Múzeum váltott meg Zimmermann Péter államvasuti fűtőtől; a lelet áll 6 drb aranylemezzel borított, 4 cm. átmérőjű bronz félgömbből, 3 darab 2—2·3 cm. átmérőjü aranyszalagtekercsből, egy csillagalakú 3·7 cm. átm. és két, kettős csonka kúpalakú, 1·5 cm. átm. aranygyöngyből. (Rég. N. 113/1892 és 6/1893.)

Szintén az Angyalföldről, a Reiszig-féle jégverem mellett, a Krausz örökösök területéről valók egy rómaikori barbarsir mellékletei, ú. m. 2 bronzkarperecztöredék, 1 csonka római bronzfibula, különböző színű (sárga, vérvörös, zöld, kék, fehér) üveggyöngyök s egy vastag falú, egyenetlenül kézzel formált agyagedény, melyeket szintén a N. Múzeum vett meg. (Rég. N. 55/1898.) *Rákosról* Schieffner János gyűjteményével egy 13·4 cm. hosszú bronztőrpenge került a N. Múzeumba (Rég. N. 67/1866. 15.); a penge

[1] Archiv für österr. Gesch. 1851. I. 233. Hampel J. : A bronzkor. II. k. 113.

[2] Arch. Közl. VI. 1866. 107.

[3] Leirását l. Arch. Ért. XIII. 1893. 87. l. V. ö. még u. o. 178. l.

háromszögalakú, közepén gerincz fut végig, tövén két lyukkal van ellátva, egyikben megmaradt a szögecske, melylyel a markolatra erősítették. Egy bronzvéső pedig és baltatöredék a debreczeni ref. kollégium birtokában van.[1] A Rákos azonban, az Angyalföldhöz hasonlóan, sokkal nevezetesebb, mint vaskori lelhely. Ide tartozik egy bronz szarvastehén, melyet 1868-ban a Rákos homokjában több mint 1½ méter (5 láb) mélyen találtak és Schmidt Henrik ajándékából a M. N. Múzeum tulajdonában van.[2] 1881-ben a vasuti töltés építése alkalmával több mindenféle régiségre akadtak. Ezek közül egy 4·2 cm. hosszú bronzfibulát és egy lapos élű, 12·5 cm. hosszú vaslándzsacsúcsot Schupp Ignácz X. kerületi előljáró hivatalosan küldött be a M. N. Múzeumnak. (Rég. N. 104/1881.), 4 rómaikori barbáredényt, részint kézzel idomított durva, részint finomabb vöröses agyagból, továbbá egy edénytöredéket, egy koponyát, koponyarészeket, kéz-, lábszár- és medenczecsontokat, bordákat s bölényszarv töredékét pedig dr. Tergina Gyula régiségtári segédőr vitte be ugyanoda. (Rég. N. 105/1881.) 1893-ban, a rendező pályaudvar környékén rómaikori barbár régiségekre akadtak, melyek közül egy aranylemezzel borított és vastűvel ellátott korongalakú ezüstfibulát, egy 4·9 cm. hosszú bronzfibulát, 5·4—7·4 cm. átmérőjü ezüstkarpereczet Wiesinger Mór régiségkereskedőtől szerzett meg a N. Múzeum (Rég. N. 28/1893.)[3] 1894 tavaszán újabb vaskori emlékeket találtak a vasuti állomás környékén, melyeket borosjenői Kádár Gusztáv mérnök úr hivatalosan küldött be a N. Múzeumnak; volt köztük 2 pár sodronynyal összefűzött kagyló, egy kettős és két egyszerű hengerded bronzedényke s töredékei, baboskarperecz, sodronykarperecztöredék vas maggal, korongos bronzfibula, 2 arany lemezke, csengetyűalakú bronzcsüngő, bronzgyűrű, durva cserépedény és borostyán, karneol, üveg- és pasztagyöngyök. (Rég. N. 37/1894.)[4] Az államvasuti mérnökség egy másik hivatalos küldeményében, melyet Lipták Ferencz és Gór Márton napszámosok egy fél méter magas dombban csontvázzal találtak, volt egy bütykös bronzkarika és 4 üveg gyöngy. (Rég. N. 57/1894.)

A *budai oldalon* a várépítésnél került napvilágra egy csonka bronzkard, keskeny nádlevél alakú pengével, közepén gerinczczel ellátva, melyet Rozsanovszky Frigyestől vett meg a M. N. Múzeum. (Rég. N. 22/1899.)

[1] Említi Csetneki Jelenik Elek *A bronzkor* cz. birtokomban levő kéziratos művében.

[2] Arch. Ért. III. 1870. 288. l. — *Képes Kalauz a M. N. Múzeum régiségtárában.* 2. kiad. 1873. 75. ábra. — Pulszky F. *Magyarország Archæologiája.* I. k. 202. l. 59. ábra. 4. sz. — Zichy J. gr. *Kaukázusi és Középázsiai Utazásai.* Budapest, 1897. II. k. 531. l. 57. ábra.

[3] Arch. Ért. XIII. 1893. 190.

[4] Arch. Ért. XIV. 1894. 262—265. l. I—III. tábla. Zichy J. gr. Kaukázusi és Középázsiai utazásai. II. k. 528—529. l.

A Promontor felé vezető úton a kavicsbányában lelt két őskori bögre (egyik 9.6, másik 8·8 cm. magas) Kubics Eliza ajándékából jutott ugyancsak a N. Múzeumba. (Rég. N. 33/1889.) A környékről Schieffner János szerzett nehány bronztárgyat, melyeket később a M. N. Múzeum vásárolt meg; ezek közé tartozik egy 12·2 cm. hosszú és 3 cm. átmérőjű keskeny köpüs véső, egy 7 cm. átmérőjű bronzbuzogányfej s egy másik, szintén 7 cm. átmérővel s négy nagy csúcscsal ellátva; ez utóbbit a *Svábhegyen* találták. (Rég. N. 67/1876 22, 32, 36.) Egy harmadik 8 cm. hosszú, 2·8 cm. átmérőjű gerezdes bronzbuzogányt, egy 11·5 cm. átmérőjű őskori agyagtálacskával együtt József m. kir. herczeg ő fensége ajándékozott a M. N. Múzeumnak, melyeket a *Margitszigeten,* az üvegház-telepen 2 méternyi mélységben találtak. (Rég. N. 104/1883.). *Buda-Ujlakról* való egy a gyárudvarban lelt s Benes igazgató ajándékából a M. N. Múzeum birtokában levő bronzkarika (Rég. N. 166/1869.); egy bronzvéső pedig a bécsi csász. gyűjteménybe került.

Az *Ó-Budán* lelt bronztárgyak közt első helyen említjük azt az erős huzalból készült, gyűrűben végződő korongalakú tekercset, mely a német régészek szerint a bronzkor II. időszakából való[1] s a M. N. Múzeum régebbi szerzeményei közé tartozik. Egy másik nehéz és feltünő nagyságú tekercs több tokos vésővel együtt Plank Ferencz gyűjteményébe került.[2] Id. Kubinyi Ferencz egy vörösrézcsákányon és buzogányon kívül ugyaninnen szerzett egy füllel ellátott tokos vésőt és egy 18 csúcsú bronzbuzogányfejet.[3] Volt aztán Schieffner János gyűjteményében is nehány ó-budai bronzkori régiség, mint egy hengeralakú, egész hosszában bordákkal ellátott buzogányfej s egy körülbelől 16 cm. (6 hüvely) hosszú és 2 cm. (10 vonal) széles bronzkés;[4] azok között, melyeket 1876-ban a M. N. Múzeum vásárolt meg tőle, ó-budai lelhelylyel előfordul egy csészés bronzkardmarkolat (Rég. N. 171/1874. 14.), aztán két babos karperecz, egyik 8·6, másik 9·2 cm. átmérőjű (Rég. N. 67/1876. 43—44.), ez utóbbbiak azonban már a vaskorból származnak. Két Ó-Budán talált bronzvésőt a bécsi csász. Naturhist.

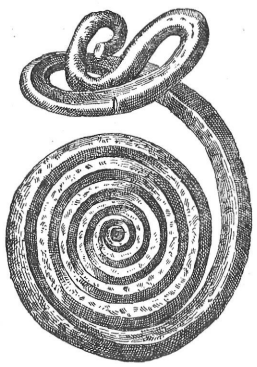

[1] Hampel J.: A bronzkor. XXXVI. t. 4. á. V. ö. Kossina id. t. Zeitschr. f. Ethn. 1902. XXXIV. 210. Reinecke P. Arch. Ért. 1899. 144.

[2] Arch. Közl. VII. 1867. 77.

[3] U. o. VI. 1866. 190.

[4] Arch. Közl. VI. 1866. 101.

Sammlungban láttam, mindakettő tokos és füllel van ellátva, az egyik, melyet csúcsba futó vonalak diszítenek, a Hampel felosztása szerinti első változathoz tartozik, az erősen kiszélesedő élű másik véső pedig az ötödik változathoz.[1] Az Egger testvérek által árverésre bocsátott régiségek közt is volt egy körülbelől 28·5 cm. hosszú bronzlándsahegy, melynek állítólag Ó-Buda volt a lelhelye.[2]

Egy Budapesten, de közelebbről meg nem jelölt helyen talált 21·5 cm. hosszú, köpüjén lyukkal ellátott bronz-lándsahegyet Kogler Adolf hajóskapitány ajándékozott a M. N. Múzeumnak. (Rég. N. 103/1885.)

Budapest szomszédságában észak felé, a Duna balpartján haladva, mindjárt *Új-Pesten* volt egy urnatemető, 1868-ban ugyanis, a Hecht-féle ház kertjében találtak egy hamvvedret, benne csontokat és kisebb bögrét, mely aztán Bakits János budai ügyvéd birtokába jutott.[3] Mint Kund Pál úr említette, *Káposztás-Megyeren* is kerültek elő urnák erdővágás alkalmával, gróf Károlyi Sándor földjén. Ugyaninnen való egy őskori cserépedény, melyet még 1857-ben ajándékozott Mihálky Mihály a M. N. Múzeumnak. (Rég. N. 71/1857.)

Mindebből azonban csak annyit látunk, hogy a bronzkori népnek itt is volt egy telepe, de semmi olyat nem nyújtanak e nagyon is sovány adatok, a miből további következtetéseket vonhatnánk ezen terület bronzkori lakosságának közelebbi életviszonyaira.

A hézagot sok tekintetben kitölti a *rákospalotai* bronzlelet, mely nyilván ugyanazon népnek a hagyatékához tartozik, a melytől valók az említett urnatemetők. A leletre Sinka János, rákospalotai földmíves 1878 április elején akadt faültetés alkalmával, csekély mélységben a föld szine alatt, miről Tóth István biró nemcsak azonnal értesítette a N. Múzeumot, hanem a találóval együtt személyesen megjelenve közvetítette a lelet megszerzését, mielőtt egyes darabjai elkallódtak volna. (Rég. N. 36/1878.) A lelet állt 38 darab különböző bronztárgyból,[4] melyek egy több darabra tört, de lényeges részeiben összeállítható középnagyságú bögrében voltak a földbe rejtve. Az ú. n. kincsleletek közé tartozik tehát a lelet, melynek az adja meg a

---

[1] Hampel id. m. III. k. 44, 46. l.

[2] Arch. Ért. XI. 1891. 328. Hampel J.: A bronzkor. CLXXXI. t. 7. à.

[3] Arch. Közl. VII. 1. f. 78.

[4] Leirását s rajzát l. Arch. Ért. XIV. 1880. 52—60. l. V—VI. t. Hampel J.: *Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie.* Budapest. 1886. 93. l. LXXXVI—LXXXVII. t. és *A bronzkor.* I. k. LXXXVI—LXXXVII. t. II. k. 122—125. l. — Zichy J. gr.: *Kaukázusi és középázsiai utazásai.* II. k. 510. l. V. ö. Kossina id. tan. Zeitschr. f. Ethn. 1902. XXXIV, 210. és Reinecke P. Arch. Ért. XIX. 1899. 241. l. VII., 246. és 335. l.

fontosságot, hogy ha nem is épen egy nemzedék, de mindenesetre egymáshoz közel eső időben élt nemzedékek fontosabb és féltettebb tárgyainak a gyűjtelékéből áll.

Úgy Kossina, mint Reinecke a bronzkor II. időszakából eredőnek mondja és pedig Reinecke szerint valamivel későbbi, mint az ó-budai tekercs, úgy hogy a Kr. e. 1800—1500 közti időnek szemben a felső-baloghi, rimaszombati, forrói stb. leletekkel egy újabb csoportjához tartozik a tőkési, ráksii és szigligeti leletekkel együtt. Már föntebb megjegyeztem, hogy ezen időszakok egymásutáni sorrendje bajosan alkalmazható a magyarországi bronzkorra; sokkal több a valószinüség abban, hogy ethnikai különbséget jeleznek s ez esetben egykorú lehet az úgynevezett I—II. időszak a III. időszakkal, sőt emez meg is előzheti amazokat s közvetlen kapcsolat lehet a II. és IV. időszak között. E tekintetben nagyon érdekes tanuságokat szolgáltat a rákospalotai lelet.

Ethnikai jellegét tekintve, az osztrák, cseh és délnémet csoporttal rokon tárgyakon kívül olyanokat is foglal magában, melyek az Odera vidékével való kapcsolatra utalnak. Ilyen különösen az egyik oldalon föl, másikon lefelé hajló tekercses végű karperecz, mely — mint Reinecke mondja — aránylag gyakori Sziléziában, Posenben és Keleti-Poroszországban. Ilyen karperecz van a baranyamegyei korosi leletben (Nemz. Múz. XLV. tábla, 60. 64. sz.), hasonló, de igen vastag huzalból készült tekercset találtak a torontálmegyei Sasüllésen, mely a szegedi múzeum birtokába került.[1] Szintén az Odera-Elba vidéken fordul elő a rákospalotaival egyező edényidom,[2] melyet a két nagy füllel ellátott hengeralakú magas nyak és a dudoros diszű kettős kúpszerű has jellemez. Egyik sajátossága a fül tetején alkalmazott félholdalakú mélyedés, a mi az olaszországi terramarék «ansa lunata»-nak nevezett edényfüleivel mutat közelebbi kapcsolatot; ilyen edényfülek ismeretesek a szelevényi és gerjeni terramare dombokból, a hatvani urnatemetőből és Vattináról,[3] de míg Reinecke a szelevényi és hatvani edényeket a bronzkor IV. időszakából eredőknek véli, Wosinszky, a ki a gerjeni Várdombon kő-, agancs-, csont- és agyagtárgyak tekintélyes halmaza mellett egyetlenegy bronztárgyat sem talált, e telep idejét a kőkor végére vagy a bronzkor kezdetére teszi; a vattinai homokgödörben is 722 tárgy közt csak

---

[1] Arch. Ért. XXIII. 1903. 44. l.

[2] L. Reinecke czikkét Arch. Ért. 1899. 335. l.

[3] Hampel J.: *A bronzkor.* LXXXVIII., CXXX. és CCI. t. — Arch. Ért. XIV. 1880. 58—60. l. Új foly. XI. 1891. 310. l. XIV. 1894. 8. XIX. 1899. 169. — Wosinszky M. *Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig.* I. k. 324, 409. s köv. ll.

5 volt bronz, köztük egy kétélű csákány abból a tipusból (Hampelnél XXXI. 5.), mely Reinecke szerint ugyancsak a II. időszakot jellemzi s Magyarországon kívül ritkán Csehország és Közép-Németország egyes vidékein fordul elő.

Más tipus a rákospalotai csákány; köpüje alacsonyabb s a kettős él helyett laposfejű gombához hasonló korongos fokkal van ellátva, mely a köpüvel együtt megkülönbözteti a Reinecke által egynek vett tüskés korongban végződő felső-baloghi csákánytipustól (Hampelnél XCIV. 7.). Vannak azonban egészen egyező idomok, minők az igen diszes alsó-némedi, szentkirályi, mezőberényi, gyapolyi és a kiálló köpű helyett egyszerű nyéllyukkal ellátott gaurai s az egyszerübb tőkési, nagyiklódi, zentai, hosszúháti és bikácsi csákányok,[1] melyek közül a mezőberényi és gaurai csákányokat Reinecke diszítésüknél fogva a IV. időszakba helyezi, hozzáteszi azonban, hogy a forma megvolt már a II. időszakban is, míg Kossina valamennyit a II. időszakból származtatja.[2] Nem kicsinyelhetjük a diszítésmód kronológiai jelentőségét s épen azért újolag hangsúlyozom, hogy a II. és IV. időszak közt nem lehet olyan nagy időbeli különbség, melyet egy külön fejlődési korszak (az ú. n. III. időszak) szakítana meg. Erre vall a rákospalotai lelet egy másik darabja, a korongidomú csücskös boglár is, mely ép úgy előfordul a II. (alsó-némedii, ráksii, vattinai), mint a IV. időszak leleteiben (bonyhád vidékiben és ráczegresiben).[3] Hasonlót tapasztalunk a tölcséralakú csüngődísznél, mely a II. időszakbeli rimaszombati meg az abaujszántói, kisterennei, magyar-csaholyi, tornyos-németi, simonfai leleteken kívül a IV. időszakba helyezett bozsoki, kurdi és kemecsei leletekben is feltalálható.[4] A korongos fejű és csavart végű rákospalotai, ráksii, sárbogárdi, sajó-gömöri, szobi, kistorbágyi stb. nagytű mása megvan a rácz-egresi leletben is,[5] mely Reinecke szerint átmenetül szolgál a IV. időszakba. Ugyancsak a rácz-egresi lelet szolláltatja a rákos-palotai karimásvégű vastag karperecz hasonmását, úgy hogy még diszítésük is egyezik; ugyanilyen a II. időszakbelinek mondott szegedröszkei lelet karperecze,[6] mely utóbbiban feltalálható ezenkívül az a szé-

---

[1] Hampel J.: *A bronzkor.* XXIX. 1. LXXXI. 4. LXXXII., LXXXIV. CCL. 1. — U. o. CXCIX. 4. — Arch. Ért. 1893. 261. l. 1897. 105. l. 57. à. 1878. 287. — *Wosinszky Tolna vm. az őskortól.* I. k. 303. l.

[2] Arch. Ért. 1899. 225—226, 322. Zeitschr. f. Ethn. 1902. 210.

[3] Hampel id. m. CLIII. 29. CLXI. 1—6. CCXXI. — Arch. Ért. XIV. 1880. 57. Új foly XXII. 1902. 49.

[4] Hampel id. m. CXIII. 14. CCII. 8. A bozsokit, mely egy edény széléről csüng le 3 kis kariká ból álló lánczon l. u. o. C. t. 11., a kurdit u. o. CCXIII. 3—10, a kemecseit CCXXXIV. t. 8. L. még Arch. Közl. II. k. Képatlasz,V. rész. XIX. t. 120. XXI. t. 131. XXII. t. 166. Arch. Ért. 1900. XX. k. 81. l.

[5] Hampel id. m. CGXXI. 3—4. CCXXIII. 7—8. CXIV. 13—20. CCXXV. 6. CLXI. 10—11. V. ö. Arch. Ert. XIV. 1880. 55.

[6] Hampel id. m. CLXI. 13. s még inkább 14. sz. U. o. CLXXXV. 1.

es lemezű, végei felé keskenyedő, külső felén hornyolt karperecz is, a mit Rákos-Palotán kívül ismerünk a lovasberényi urnatemetőből, Aszódról, Magyar-Csaholyról, továbbá aranyból készítve Izsáról.[1] Ezek a széles lemezű karpereczek, valamint a föntebb említett csavart végű korongos fejű tűk, a tölcséralakú hosszúkás csüngők és a csücskös végű korongok az osztrák, cseh és délnémetországi leletekben is gyakoriak.

A hengeralakú hosszukás sodronytekercseken és az eredeti idomukból kiforgatott tekercskorongokon kívül még megemlítjük azokat a gömbszeletalakú, vékonylemezű s két felől átlyukasztott bronzpikkelyeket, melyekből négy darab volt a rákospalotai leletben. Effajta pikkelyek gyakoriak nálunk a bronzkor egész tartama alatt; a tököli nagy temetőben, mely — mint láttuk — még a kőkorba nyúlik vissza, 26 darabot találtak; nagyobb számmal voltak az ercsii övrészlet mellett is, melyet Reinecke az I. és II. korszak közti átmeneti időbe tesz; a battai leletben hasonló övlemezek társaságában fordul elő; vannak aztán olyan leletekben, melyeket a II. korszakból származtatnak, ilyen pl. a rimaszombati; egyéb ilyen leletek még: a felsődobszai, kis-terennei, mohi-pusztai, új-szőnyi, sopron-nyéki, pilini, simontornyai, füzesabonyi, feketetóti (500-nál több), bánhídai, tomori, eszéki, kolgyárcsepini stb.; de azokból sem hiányoznak e pikkelyek, melyek Reinecke szerint a IV. korszakból származnak, vannak pl. az aszódiban, tisza-szentimreiben, kurdiban, bozsokiban, hol az átfurt pikkely egy három sodronygyűrűből álló lánczocska végső szeméhez erősítve tölcséralakú ékszerrel együtt edényszélének tartott bronzlemez darabról csüng le; a kis-apáti bronz kincsleletben is, melyet egy bögrében találtak, sarlók, vésők stb. mellett együtt volt az átfurt bronzpikkely a IV. korszakot jellemző fibulával és bronzedény részletekkel.[2]

Vannak vaskori régiségek is Rákos-Palotáról. Két babos és egy domború, belül vájt lemezű, nyilt végein gombbal ellátott bronz karpereczet, egy La Tène sarkantyú gombját bronzból és vékonysodronyból készült fibulát kereskedőtől szerzett a M. N. Múzeum. (Rég. N. 14/1883.) Ugyaninnen való egy közepe táján szélesebb, végein kifelé hajlított s vonal- és körives díszítéssel ellátott, szintén vásárlás útján szerzett nyilt bronz karperecz. (Rég. N. 45/1886.)

Rákos-Palota szomszédságában mindjárt a legközelebbi község, *Duna-*

---

[1] Arch. Ért. XIV. 1880. 54. Hampel id. m. CLXXXV. 4. Arch. Ért. Új foly. XVIII. 1898. 51, 329. lap.

[2] Hampel id. m. XCIII. 13, CXII. 17—22, CXXV. 50—51, CXCIV. 13—27. CCXIII. 27—28, C. 24. — Arch. Ért. 1897. 123. l. 9. és 1902. 425. l. — Arch. Közl. II. k. Képatlasz, XXII. t. 102.

Keszi területe volt egyik legnevezetesebb telepe a bronzkori népességnek. Tanyái azon a magasabban fekvő helyen lehettek, hol ma is fekszik a falu, eddigelé azonban még semmi olyan nyomról nincs tudomásom, melyről a telep helyét biztosabban meg lehetne állapítani. Nehány évtized óta azonban ismeretes egykori temetőjük, mely a községtől délnyugotra, a falu és a Duna közt, nem messze a vizvezetéki teleptől, a Kopolya nevű dülőben volt egy futóhomokból álló, körülbelől 3 holdnyi emelkedettebb helyen. Nagyobb részét az utóbbi 20—25. év alatt az innen nyert finom homok miatt széthordták, úgy hogy ma már csupán egyes szalagok jelzik a kis dombhát egykori területét. A homokhordás közben lépten-nyomon találtak a falu lakosai kisebb-nagyobb edényeket, de szokás szerint összetörték, kincset keresvén bennük. Egy-kettő mégis megmaradt s ez vezette rá az érdeklődőket a nyolczvanas évek dereka táján arra az urna-temetőre, mely nagy terjedelménél fogva bizonyára több századon át volt használatban, de mint annyi más helyen, itt sem történtek rendszeres tudományos ásatások; ismerünk tárgyakat, de az egyes urnafészkeket nem tudjuk oly módon csoportosítani, hogy azok nyomán bizonyos fejlődési fokokat állapíthatnánk meg s megjelölhetnénk az itt lelt és többfelé szétszóródott nagyszámú edény változatos idomában és díszítésmódjában az együttesen járó elemeket. S ma már alig van valami a temetőből; csaknem teljesen ki van aknázva.

Az ásatásokat ezelőtt valami 18 évvel Kund Pál úr kezdte meg, a kit Kiss János akkori községi jegyző tett figyelmessé a Kopolya-dülőben levő őskori temetőre. Utána Offenbach István dunakeszi kereskedő ásatott, a kitől aztán dr. Szabó Alajos, a Rákos-Palotán levő mostani Wagner-féle nevelőintézet előbbi tulajdonosa szerzett meg valami 40 darab edényt. Majd ismét Kund Pál és Révész István helybeli plebános urak rendeztek közös költséggel 1886—88 folyamán egy nagyobb ásatást, mely alkalommal körülbelől félezer sírfészket bontottak fel; az akkor napvilágra került tárgyak felerészben Kund Pál úrnak jutottak s ma is az ő tulajdonában vannak, míg Révész István úr a neki jutott tárgyakkal különböző intézetek, mint a váczi, kassai stb. múzeum gyűjteményeit gyarapította. 1889 tavaszán dr. Pósta Béla volt régiségtári segédőr jelenléte mellett a M. N. Múzeum részére történt ásatás, s ez alkalommal a töredékeken kívül 5 nagyobb, 10 középszerű és 8 kis urna, 6 urnafedő tál és 25 bögre került a régiségtár birtokába, melyeket a múzeum Offenbach Istvántól váltott meg; köztük a nagyobbak magassága 51·5, 50.7, 47, 43.6 és 41.5 cm.; a középszerűeké 39·5, 38, 33.5, 33, 31, 28·5, 27·5 és 25.2 cm.; a kis urnáké 18.9, 17, 14·5, 14, 13.8 és 13.5 cm.; az urnafedők közt volt két nagyobb (mag. 28 és 29, átm. 35.5 és 34·5 cm.)

s 4 kisebb (mag. 11, 9, 8.3 és 7 cm., átmérőjük 22, 20.5, 23.5 és 21 cm.); a bögrék közt a legmagasabb 7.6, a többi 7.4—6 cm. közt váltakozik, ennél kisebb csak kettő volt, egyik 5.8, másik 5 cm. magas, ez utóbbi füle tövén függélyesen, oldalán vízszintesen 3 körrel van diszítve; három bögrén bütykösdíszítés van, egyen krétabetétes pontvonal és czikk-czakk, egy töredéken, melynek nyaka tölcsérformán kiöblösödik, bütyök, gömbdudor és kördíszítés. (Rég. N. 25/1889.)

Ezekhez járulnak az Offenbach úr által 1889 folyamán három izben ajándékozott tárgyak. Nevezetesen junius 15-én adott 3 bronztűt és 4 tekercses hengerdarabot, melyeket urnákban leltek; a tűk közűl egyik 14.5 cm. hosszú, átlyukasztott kerek fejű, hegye felé meg van görbítve, a feje bemélyített vonalú háromszögekkel van díszítve; szintén kerek fejű a másik tű is, de díszítése, mely feje alatt a tű szárára is kiterjed, széles sávban bemélyített csigavonalakból áll, tűje meg van csavarva, hegye letört, hossza 9.2 cm.; a harmadiknak nincs feje, e helyett felső vége laposra van kalapálva s lehajtva, vége meggörbítve, hossza 11.6 cm. (Rég. N. 44/1889.) Július 4-én 5 nagyobb, 1 középszerű s 4 kis urnát és 5 bögrét ajándékozott. A legnagyobb urna magassága 56.8 cm. s négy kis kerek füllel van ellátva; a többi urna 50, 49.3, 46, 45, 40.5 és 30, a kisebbek 22.5, 21.5, 17 és 15 cm. magasak, köztük egyik a nyak tövén levő két kis kerek fülön kívül két bütyökkel is el van látva; a bögrék magassága 7.1—6.2 cm., egy pedig 5 cm. (Rég. N. 49/1889.) November 26-iki adományában ismét 2 bronztű s 1 tekercses hengerke volt, ezenkívül 22 finom ponczolt pontszegélylyel és vonaldíszszel ellátott bronztöredék; a tük szára csavaros, a fej közepét ponczczal bevert pontkör díszíti. (Rég. N. 94/1889.)

A múzeumba került régiségeket bemutatta Pósta B. az orsz. rég. társulat 1889 november 26-iki ülésén, míg Kund Pál úr gyűjteményéről dr. Borovszky Samu közölt egy rövid ismertetést az Archæologiai Értesítő 1893-iki évfolyamában, az egész temetőről pedig e sorok irója értekezett ugyancsak az orsz. rég. társulatban 1901 október 29-én, melyekhez járul még az Offenbach I. úr által ajándékozott bronztárgyak leirása az Archæologiai Értesítőben 1890-ben.*

A Kund Pál úr birtokában levő dunakeszi urnák s egyéb régiségek közűl a jellemzőbb darabokat hat táblán adjuk.

Az I. táblán látható egy másik vonaldíszes egyfülű urnával együtt a Duna-Keszin lelt legnagyobb (57 cm. magas) hamvveder, rajta a fedőtállal,

* V. ö. Arch. Ért. 1889. 375, 439. — 1890. 85. — 1893. 263. — Hampel J. A bronzkor. II. k. 26. l.

melylyel leborítva találták; a négy fülű urna a legöblösebb részén lánczdiszítéssel van ellátva. Az arányok feltüntetésére a két urna közt van egy kis bögre s egy másik, a legkisebb fajtákból.

A II. táblán egy kétfülű, lánczdiszű nagy urna mellett van egy kisebb, mely még nincs fölbontva, tetején a fedőcsészével, nyakán levő kis fülén kívül a hasán négy bütyökkel van ellátva; középen van egy föl nem bontott henger alakú edény, fölötte pedig egy kis bögre.

Dunakeszi urnatemető. I. tábla.

A III. táblán öt különböző edény rajzát adjuk. Szélről van egy csücskös díszű csupor pereméből kinövő s nyakát átölelő két nagy füllel (egyik azonban hiányzik); másik szélén egyfülű csésze rovátkos és hullámvonalas s apró konczentrikus körökből álló díszítéssel; ezek mellett van két kis bögre, egyik gömbölyded s dudoros díszű; a középső tálnál jellemzők a kisebb-nagyobb fülek.

A IV. táblán ismét öt külön fajta edény látható. Fölül a középső, nyakán csorba csupornál a krétabetétes konczentrikus körök vonaldíszítéssel vannak kombinálva, hasát egymás mellé sorakozó vesszőcskék osztják két részre; mellette van egy dudoros díszű szilke s egy sárgás színű, finomra iszapolt agyagból készült, csücskökkel s egymásba zárt körökkel ellátott

gömbölyded csupor; a tábla alsó részén levő két csésze közül egyiknek kétszer átfúrt füle, másiknak bemélyített háromszögekből álló peremdíszítése a jellemző.

Az V. táblán több apró edény és két szarvasagancsból készült lyukasztó ábráját közöljük. Alul-szélről van egy kettős kúpszerű, kihajló peremű, négy lábú és csücskös hasú csupor, krétabetétes pontozott vonaldíszítéssel, finomabb vöröses agyagból; hasonló pontozott vonaldíszítéssel s ezenkívül konczentrikus körrel van ellátva a tábla másik szélén levő egyfülű bögre; a középső csésze díszítése párhuzamos vonalakból és betüzdelt pontokból áll;

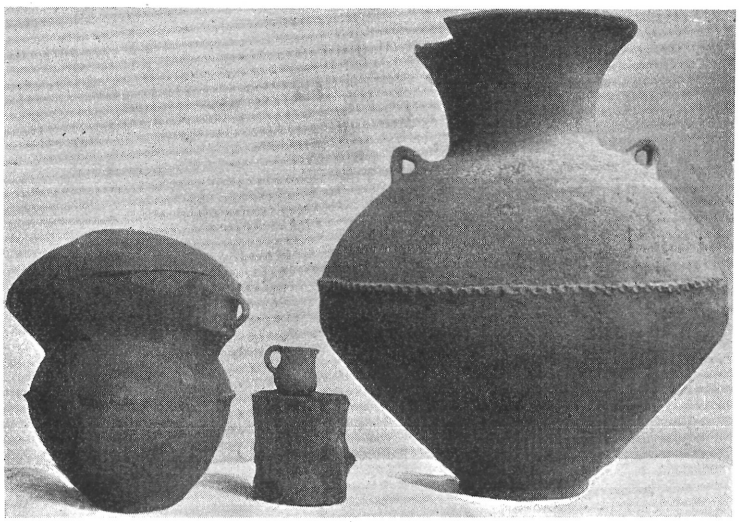

Dunakeszi urnatemető. II. tábla.

legalól van egy kis csésze, mely eredetileg egy bögrének az alját képezhette; a felső sorban látható egy csonka kúp alaku, oldalt kiálló nagy bütyökkel (fültöredék) ellátott 7.5 cm. magas, fenekén 2, nyilásán 5.2 cm. átmérőjű edényke, melyhez hasonlót a vattinai őstelepről ismerek;* a mellette levő bögre krétabetétes díszítésű, mely a többször ismétlődő konczentrikus körökből és pontozott vonalakból áll; e mellett van egy bizonytalan rendeltetésű agyagtárgy, mely talán simító volt; a szélső kis bögre a legkisebbek közé tartozik, melyet Duna-Keszin találtak (mag. 4 cm.), díszítése egyszerű és pontozott vonalakból áll.

* Arch. Közl. XX. k. 1897. 55. l. II. t. 17. ábra.

A VI. táblán vannak az urnamellékletek, úgymint gömbös fejű bronztűk, tekercses hengerkék s egy tűfej, levél idomú, begöngyölt véggel, nehány kova- és obszidiánszilánk, agyag orsófejek, ezenkívül egy az urnatemetőben lelt tokos véső és kagylóhéj.

A dunakeszi temető az urnatemetők azon nálunk nagyon elterjedt csoportjához tartozik, melyre már a külső soroksári úti temetőnél utaltunk s a minő e vidéken még a soroksári, ócsai, peregi, aszódi, hatvani, tétényi, ercsii, göböljárási, lovasberényi, nagylooki stb., a mikor a holttestet egy a temetőn kívül eső helyen elégették, hamvait és megszenesedett csontjait összeszedték, az elhunyt korának s talán tekintélyének és vagyoni helyzetének megfelelő nagyobb vagy kisebb hamvvederbe helyezték, melyet aztán

Dunakeszi urnatemető. III. tábla.

egy másik, rendesen tálalakú mélyebb edénynyel letakarva, nem valami mélyen a puszta földbe tettek, úgy hogy a földművelés alá vett területeken többnyire ki van téve az ekevas pusztításainak. A nagyobb urnák rendes magassága 43—52 cm. között váltakozik, a középszerűeké 30—38 cm. között, a gyermekurnáké 13—22 közt, a hasbőség többnyire nehány czentiméterrel kisebb, mint a magasság, a különbség ritkán terjed 10 cmig, még ritkább, a mikor a hasbőség nagyobb a magasságnál, a legnagyobb aránytalanságot eddigelé egy nagylooki urnánál tapasztaltam, melynek magassága csak 45 cm., ellenben a hasbősége 75 cm. Az 52 cm.-nél magasabb hamvvedrek minden urnatemetőben előfordulnak ugyan, de már csak helylyel-közzel. Így Lovas-Berényen volt két urna 55 és 55.5 cm. magassággal; a dunakesziek közt a legnagyobb Kund Pál úr birtokában van, magassága 57 cm.; megközelíti ezt 56.8 cm. magasságával egyik múzeumi hamvveder, melyet Offenbach úr ajándékozott; jóval nagyobb lehetett azonban ezeknél az az urna, melynek

nyakát Offenbach I. úrnál láttam, de ennek egészen hiányzik az alsó része; a külső soroksári úti urnák közt, mint láttuk, a legnagyobb 63 centiméternyi magasságot ér el; ennél is nagyobbak a rákóczi pusztai és bákóhalmi urnák, amaz 68, emez pedig 76 cm. magas, egy ismeretlen lelhelyű pedig mintegy 90 cm.* Az urnába rendesen még egy vagy két kisebb bögrét és csészét is tettek, melyek vagy hamut vagy elkorhadt ételmaradványokat foglalnak magukban, ezenkívül az urna mellett is részint a fülénél, részint az urnafödő

Dunakeszi urnatemető. IV. tábla.

csésze fölött, vagy mind a két helyen szokott még egy-két kisebb csuporforma edény előfordulni, melyek közt a legkisebbek könytartó edények voltak, többnyire igen csinosak és párhuzamos vonalakból, pontokból, kettős körökből stb. álló díszítményük krétaszerű fehér anyaggal van kitöltve. Néha a nagyobb urna mellett még egy vagy két kisebb hamvveder is található, úgy hogy lehetetlen föl nem ismerni az ilyen urnafészkekben az egy családhoz tartozóknak a sírjait. Ilyenformán van rá eset, hogy egy-egy sírfészekben tíz különböző alakú és nagyságú edényt is találhatni, de 3—4 mindegyikben van, melyek rendeltetésük szerint részint hamvvedrek, részint urna-

* L. ez utóbbiakat Hampelnél id. m. II. k. 6. l. CXXXIX—CXL. tábla.

födők, részint pedig étel- és könytartók voltak. Az urnák díszítése egyszerű, felső részük általában véve nélkülöz minden díszítést, csak a kiöblösödő részen szokott lenni egyszerű, kettős vagy pontozott vonal- vagy lánczdísz, mely két részre osztja az urnát, az alsó részen aztán találunk függőleges vagy harántos barázdákat s zeg-zugos, vagy egymást metsző bekarczolt vonalakat. Annál díszesebb szokott lenni a többi edény, leggyakoribb a pontozott és finoman bekarczolt czikk-czakkos és hullámvonalakból összeállított díszítés, kombinálva konczentrikus és egymásba zárt körökkel, melyek mélyedései kréta- és mész-

Dunakeszi urnatemető. V. tábla.

betéttel vannak kitöltve. A legszebb ilyen díszítésű edények igen változatos idomban Dél-Magyarországban fordulnak elő s mindenesetre a délvidéki műveltség köréből veszik eredetüket, észak és nyugat felé mindinkább ritkulnak, az edények idoma is egyszerűbbé válik s Magyarország területén túl már nagyon szórványosan találhatók. Reinecke az edények ezen csoportját a bronzkor IV. időszakába teszi.* Csészéken, csuprokon előfordul az edény öblén alkalmazott dudoros díszítés, nagyobb csuprokon nem ritka a köralakú mélyedésből kiemelkedő kúpalakú bütyök sem.

Ezek a rendes mellékletek, melyek minden urnasirban előfordulnak. Nem olyan általános, mikor az elhunyt hamvaival megszokott tárgyait is urnába tették. A puszta földbe tett hamvvedrekben inkább csak ékszerféle szokott

* Arch. Ért. 1899. 337. l.

lenni, legtöbbször egy gömb- vagy még inkább korongalakú fejjel ellátott s meggörbített nagy bronztű, melylyel minden valószínűség szerint a ruhát tűzték össze s a későbbi fibulát pótolta. A dunakeszi urnatemetőből 5 ilyen tűt ajándékozott Offenbach úr a nemzeti múzeumnak, melyről már említést tettünk; van egy pár Kund Pál úr birtokában is; ez utóbbiak rajza a VI. táblán látható. Gyakoriak ezenkívül a tekercses hengerkék, melyek szintén előfordulnak a dunakeszi temetőben s övhöz tartozhattak.[1]

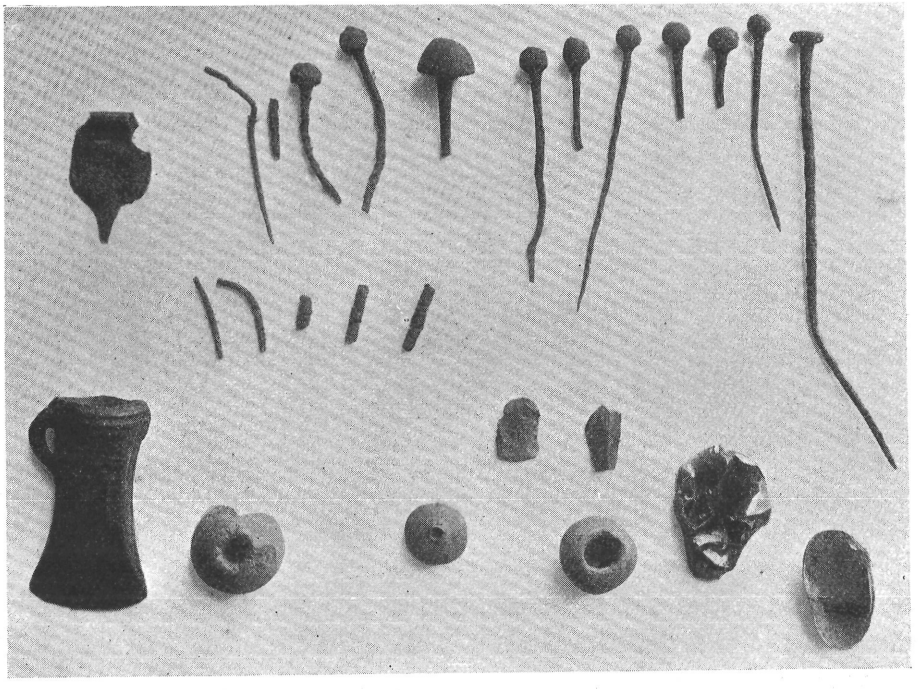

Dunakeszi urnatemető. VI. tábla.

Sokkal ritkábbak az övlemezek; Lovas-Berényen egy urnában 13 olyan, az ercsii övrészekhez hasonló pléhlemezt találtak, mely egy fecskefark-alakú csüngődíszszel és a gátaihoz hasonló korongos fejű tűvel együtt azon emlékcsoporttal mutat közelebbi kapcsolatot, a mit Reinecke az I. és II. korszak közti átmeneti időbe tesz;[2] míg ugyanott egy másik urnában lelt, pontozott vonalsorokból, körökből s körszelvényekből álló, ponczczal bevert díszítésű,

[1] Alkalmazásukat l. az ercsii övnél. (Hampel J. A bronzkor. XCIII. t.)
[2] Arch. Ért. 1898. 329. l. 11, 13, 15. k. V. ö. U. o. 149. l.

széles lemezű öv a IV. korszak öveivel (komjáthi, gyermeli, csabrendeki stb.) egyezik [1] s nyilván hasonló övnek a részei azok a ponczolt díszű lemeztöredékek is, melyeket a dunakeszi urnatemetőből ismerünk s Offenbach I. úr ajándékakép a nemzeti múzeumba kerültek. Szintén ritkák ezen urnatemetőkben a fegyverfélék. A külső soroksári úti temetőnél említettük, hogy egyik urnában tőrpengét találtak, Duna-Keszin azonban tudomásom szerint egyetlen egy fegyver sem fordult elő. Van ugyan Kund Pál úr birtokában egy nem is annyira fegyvernek, mint inkább használati tárgynak nevezhető tokos véső, de ezt sem urnában, bár az urnatemető területén, egyik hamvveder közelében lelték. Helylyel-közzel egy-egy tengeri csiga is akad az urnákban, mint például Kelenföldön, Duna-Keszin egy egész edénnyel találtak murex, canus és más — a Földközi-tengerben honos — kis csigákat, melyek Offenbach úr birtokába jutottak, de az edény nem hamvveder, a csigák inkább elrejtett kincsnek, mint sirmellékletnek tekinthetők.

Az urnába tett ételmaradék közűl megmaradt az őskori nép egyik főtáplálékának, az édesvízi kagylónak a héjja, az ismert békateknő, mely az őstelepeken a kőkortól kezdve a bronzkoron át gyakran nagy tömegekben található a konyhahulladékok között s elő szokott fordulni az urnatemetőkben is, így például Nagy-Loókon hamvvederben találták.[2] Duna-Keszin is szerteszét van békateknő a temető területén, két évvel ezelőtt a földszinén rövid idő alatt valami húsz darabot szedtem össze; mint Kund Pál úrtól értesültem, legtömegesebben az urnafészkektől keletre találhatók, hol egy lapos kövekkel kirakott helyen 3—4 ujjnyi vastag hamurétegben egész kosárra való kagylóhéj volt összehalmozva. Nyilván itt tartották a halotti tort.

A hamvvedrek elhelyezése bizonyos szabályszerűséggel történt. A nagyloóki temetőben nyugatról kelet felé húzódó urnasorokat találtak, melyek 2—3 méternyi közben következtek egymásra, míg a sorokban egy vagy két méter távolságra voltak egymástól az egyes sírfészkek. Minden sorban volt 6—7 sírfészek s ez a rend csak a temető közepe táján változott meg, hol két köralakba állított s öt vagy hat fészekből álló urnacsoport volt.[3]

A szomszédságból, a *nagyalagi* pusztáról egy 22 cm. hosszú, laposra csiszolt, egyik végén elmetszett s mindkét végén kilyukasztott lócsont, ú. n. «csontkorcsolya» került előbb Závodszky István s az ő ajándékából a M. N. Múzeum birtokába. (Rég. N. 278/1876. 6.) Herman Ottó, ki tüze-

[1] Arch. Ért. 1897. 304. l.

[2] A fejérmegyei és Székes-Fejérvár városi tört. és rég. egylet Évkönyve 1885-re. 92. l.

[3] Igen tanulságosan írja le a nagyloóki ásatásokat dr. Hattyuffy Dezső a föntebb idézett helyen 75—89. l.

tes vizsgálat alá vette az őskor ezen emlékeit, úgy találta, hogy az ú. n. csontkorcsolyák közt négy csoport különböztethető meg, a tulajdonképeni csontkorcsolyákon vagy magyarán irongacsontokon kívül vannak kecze- és hálócsontok, simító csontok s végül szántalpak. Ezen utóbbiak sorába tartozik az alagi kilyukasztott lócsont is, mely mint a hasonnemű csépai, ercsii és ispánlaki, a ló kézközép-csontjából (metacorpus) készült.[1] Ezen kívül még csak egy kis könnyfogó edényről tudok, a mit az alagi leletek közül az őskori emlékek csoportjába lehet sorolni; 1871-ben földásás közben találták a béresek s ez szintén Závodszky J. gyűjteményébe került.[2] Egy bronz leletnek a szomszéd *sikátori* pusztáról van nyoma,[3] melynek egy része Kenessey Kálmán birtokába jutott, de kétséges, hogy a bronztábla és 14 dombordad gömbölyű, 9 cm. átmérőjű boglár csakugyan a bronzkor emlékei közé tartozik-e?

Budapesttől keletre *Rákos-Keresztúron* találtak vasuti földmunkálatok közben egy 22·7 cm. magas, két felől füllel ellátott kisebbszerű urnát, melynek füle alatti rovátkos vonaldiszítése, az oldalán levő 3—3 bütyök s az ezekből lefelé menő pontsor a bronzkorra utal. Mint az előbbieket, ezt is Závodszky J. szerezte meg 1874-ben, (l. Naplóját u. e. év 11. sz. a.), az 1876-ki ősrég. kongresszus után pedig gyűjteményének más szebb darabjaival együtt a M. N. Múzeumnak ajándékozta. (Rég. N. 278/1876. 2.) A vaskorból való egy urnával, koponyával és két sima karpereczczel együtt lelt hólyagos bronzkarperecz, mely Fuchs Ármin ajándékaként került a M. N. Múzeumba. (Rég. 25/1895.) A *kispesti* határból is vaskori régiségek ismeretesek; egy La Tène fibulát ezüstből s egy babos karpereczet bronzból a Kis-Dunában találtak, ugyanezen időbeli edénytöredékekre pedig a homokbányában akadtak; amazok vétel útján, emezek Szabó Géza ajándékakép a M. N. Múzeumba jutottak. (Rég. N. 211/1874. és 73/1900.)

A *szentlőrinczi* határban a Cséry-féle szemétvasut építésekor, a Cséry-majortól észak-nyugatra talált kisebb fajta urnák és bögrék, melyek közül 7 darab 1893-ban részint Cséry Lajos ajándékából, részint dr. Pósta Béla akkori régiségtári segédőr ásatásából a N. Múzeumba került, diszítésüknél fogva nem lehetnek korábbiak a vaskornál. Különösen jellemző egyik égetett csontmaradványokkal telt kis csuporalakú hamvveder diszítése, melynek testén hét sáv

---

[1] Herman Ottó: *Ironga, szánkó, kecze.* Budapest. 1902. 7. l. I. tábla, 17. sz. és 23. l. (Különleny. a Term. Tud. Közl. 1902. XXXIV. köt. 389. füzetéből). — Hampel J.: *Antiquités préhistorique.* Esztergom. 1876. I. k. II. t. 30. sz. V. ö. Závodszky Napl. 1875. év 6. sz. a.

[2] Závodszky Naplója 1871. év 38. sz. a.

[3] Arch. Ért. XI. 1877. 163.

fut körül; az első, harmadik és ötödik sáv szaggatott párhuzamos vonalakból van alakítva; a második sima és rovátkos koczkákkal megszakított ágdíszből, a negyedik szintén ilyen zeg-zug vonalas díszből, a hatodik derékszögű meanderszalagból áll, a hetedik sáv dült rovátkolással van ellátva. Egy csészében szintén égetett csontok voltak, ennek testét négy lapú bütyöksorral szegélyzett háló borítja. Egy 10·6 cm. magas és 14·8 cm. átmérőjű csupor öblét három kettős csúcsú bütyök diszíti. A négy 7·5—8 cm. magas és 7·2—11 cm. átmérőjű bögrének teste kettős csonkakúp alakú s tölcséres nyilású hengerded nyakkal és kerek pántfüllel van ellátva. (Rég. N. 31/1893.)[1]

A *soroksári* határban ismét volt egy urnatemető, mely a budapest-zimonyi vasut munkálatai alkalmával egy a falutól északra eső dombos térség átvágásánál alig pár lábnyi mélységben került napvilágra s Kossina szerint a bronzkor III. időszakából való.[2] Az itt lelt edények közül Lehner kir. mérnök küldött a M. N. Múzeumnak egy 28 cm. magas urnát, egy 17·5 cm. átmérőjű vastag falú tálat, melylyel az urna be volt födve, egy az urnában lelt 5·4 cm. magas bögrét s 2 másik bögrét. (Rég. N. 164/1881.) Albusz Dénes vasuti vállalkozó ajándékozott egy két fülű, oldalán bütyökkel ellátott középszerű (29 cm. magas) és egy kisebb fajta (16 cm. magas) urnát, egy 24 cm. átmérőjű és 10 cm. magas fedőtálat, egy 7·5 cm. magas bögrét és egy bütykös edényt, magas 8·5 cm. (Rég. N. 5/1882.) Dr. Hampel József és dr. Tergina Gyula ásatott ki az országút átvágásánál egy 45 magas nagyobb fajta hamvvedret; fölötte volt egy 30 cm. átmérőjű, 15 cm. magas bütykös díszű tál, az urna nyakánál egy kisebb tál (mag. és átm. 7 cm.) s az urnában volt egy 5 cm. magas bögre.

Alább a Duna keleti oldalán a következő helyek ismeretesek, mint bronzkori lelhelyek, telepek és temetők:

Haraszti határában urnákat találtak, melyek, Vásárhelyi Géza úr szerint, alakjuk, anyaguk és készítésmódjuk szerint hasonlók a soroksári, ócsai és peregi urnákhoz[3] s ennyiben bronzkoriaknak vehetők fel. Egy szárított agyagból kézzel formált, kihajló peremű s 10 cm. magas, nyilásán 7·8 cm. átmérőjű bögrét Késő Béla egyetemi hallgató ajándékozott a N. Múzeumnak, ez azonban a római kori vagy épen a népvándorláskori barbárok hagyatékából való. (Rég. N. 51/1887.)

---

[1] Arch. Ért. XIII. 1893. 178.

[2] Arch. Ért. II. k. 1882. 308—310. Hampel.: *Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie.* Budapest. 1886. 33. l. LXXVII. t. *A bronzkor.* LXXVII. tábla. — Pulszky F. *Magyarország Archaeologiája.* Budapest. 1897. I. k. 170. l. LXVIII. tábla. — Kossina id. tan. Zeitschr. f. Ethn. 1902. XXXIV. 211.

[3] Arch. Ért. 1897. 258.

Ocsát már négy évtizeddel előbb úgy emlegették, mint a hol számos bronzrégiség kerül napvilágra,[1] ezenkívül urnatemető is van a határában, honnan egy ujjbenyomásos vonaldíszű 40 cm. magas és 48 cm. hasbőségű hamvvedret, meg egy 10·2 cm. magas, hasán 3 kiálló bordával ellátott füles bögrét Békey István min. tanácsostól kapott ajándékba a N. Múzeum. (Rég. N. 213/1876.); két urnát, három bögrét és két csészét pedig, melyeket 1896 őszén földforgatás alkalmáva találtak, Vásárhelyi Géza úr szerzett meg.[2] A Kozma János földmíves szöllejében 1896 április havában lelt két edényt és hét bronztű-töredéket a N. Múzeum vette meg. (Rég. N. 61/1896.), valamint az üveghegyi dülőn levő urnatemetőből 1902-ben napvilágra került régiségeket is (ez utóbbiakat Mészáros Jánostól); a lelet áll egy 34 cm. magas urnából és 78 darab kisebb bronztárgyból; az utóbbiakhoz tartozik 18 nagyobb és három változatban 19 kisebb övlemez és bronzpléh csövecske, minők az ercsii és battai leletben fordulnak elő, aztán 4 egész pápaszemalakú kettős korongú sodronytekercs s egynek a töredékei, hét gömbszelvényalakú két felől átfurt bronzpikkely, 24 hengerdedtekercs és 3 sodronytöredék. (Rég. N. 24/1902.)[3] Az ócsai bronzkori telep népétől alig lehet elválasztani az *alsó-némedii* bronzleletet, melyet 1870 szept. 12-én Bugyi Andrástól vásárolt a N. Múzeum. (Rég. N. 210/1870. M. N. Múzeum XLVII. 20—30. tábla.) Volt a leletben: egy sodrony tekercsek közé üzött 11 tagú melldísz, egy a rákospalotaival egyező, de diszesebb, bevésett ív- és háromszögalakú ékítményekkel ellátott csákány, egy karimás véső, 6 darab karika vésett vonalakkal diszítve, sarlótöredék, 2 tekercstöredék és a rákospalotaihoz hasonló korong, melynek alapján Kossina a bronzkor II. időszakából származtatja a leletet, jóllehet a csákány diszítése alapján lnkább a IV. időszakba tartoznék.[4]

A *sárii* urnatemető, melyet Rómer említ,[5] nyilván összefügg a *dabasi* feletekkel, a melyekből valók állítólag a N. Múzeum által 1883 folyamán kereskedőtől vásárolt s föntebb már említett réztárgyak. Volt ezek közt 2 bronzvéső is, egyik tokos, füllel van ellátva s 6 cm. hosszú, 3 cm. széles, a másik perimés, éle kiszélesedő, hossza 7·5 cm., szél. 3 cm. (Rég. N. 128/1883.) Ezenkívül még 3 őskori kis bögrét is kapott ajándékba a

---

[1] Arch. Ért. IV. k. 167.

[2] Leirásukat s rajzukat l. Arch. Ért. 1897. 258.

[3] Arch. Ért. 1902. 420, 421, 424. l.

[4] Hampel J.: *Trouvailles de l'age de Bronze.* 62. l. *A bronzkor.* XXIX. 1, LIX. 7. és II. k. 4. l. — V. ö. Zeitschr. f. Ethn. 1902. XXXIV. 5. füz. 210. l.

[5] Rómer Fl.: *Résultats Généraux Mouvement Archéologique en Hongrie.* Budapest. 1878. 186. l.

N. Múzeum Mády Gyulától, a legnagyobb 6·5 cm. magas, átmérője 4 cm., a középső 6 cm. magas, 5 cm. átmérőjű, a legkisebb egyuttal a leghasasabb, magassága csak 4 cm., míg átmérője 6 cm. s hét átfurt bütyökkel, a bütykök körül pont- és kördiszítéssel van ellátva, a mi mutatja, hogy a bronzkor virágzása idejéből való. (Rég. N. 147/1882.)

Ugyane csoportba tartoznak a *gyóni* leletek, melyekre a községtől délkeletnek, néhai Halász Boldizsár kertjében akadtak. Ezekből egy lapos fejű, 38 cm. hosszú, vonaldiszítésű bronztűt, egy másiknak 21 cm. hosszú töredékét, továbbá vonaldíszes karpereczet és sarlóvéget Halász Zoltán a M. N. Múzeumnak ajándékozott. (Rég. N. 126/1874.)[1] Ugyancsak tőle kapott a múzeum 1895-ben egy urnát és egy csillagos bronzbuzogányt, melyeket szintén Halász Boldizsár kertjében találtak. (Rég. N. 68/1895. 1. és 71/1895. 1.)

Nyugot felé, az Ócsa és Gyón közti vonalon *Bugyi* határában volt urnatemető, melyről már 1876-ban tudomása volt Rómernek.[2] Ugyanitt 1895 április 17—18-án, Stoics Ignácz és Gál Ambrus földjén, a községtől délnyugotra emelkedő malomkertben dr. Kuzsinszky Bálint ásatott a M. N. Múzeum részére. Napvilágra került egymástól hat lépés távolságban, 70 cm. mélyen két urna, három tál és egy bögre négy töredéke; a legnagyobb tál a nagyobbik hamvveder, a két kisebb pedig egymásba illesztve a kisebbiknek a födelét képezte. A hamvvederekben tárgy nem, csupán elégett csontszilánkok voltak. (Rég. N. 173/1895.)

A szomszédságban, Bugyitól délnyugotnak, a Duna mellett is volt egy másik urnatemető. Ez a *peregi*, melylyel összefügg a már 1864-ben említett *ráczkevei* urnatemető. Ez utóbbi ugyanis a ráczkevei határnak a Dunától keletre eső részében, a peregi oldalon, Peregtől egynegyed órára feküdt, hol 1864-ben Ludaics Miksa az időbeli szolgabiró földjén 18 urnát találtak egyszerűen a földbe téve.[3] 12 évvel később a peregi részben a Duna áradása mosott ki hamvvedereket s más edénynemüt, ezekből Késöy Lőrincz községi jegyző 1876 április 8-án 2 hamvvedret, 4 bögrét s egyik kis bögrében lelt 5 cm. hosszú bronz sodronytekercset küldött ajándékba a M. N. Múzeumnak (Rég. N. 63/1876.). Mind a két urnának hiányzik a nyaka; egyik 50 cm. magas, hasbősége 39 cm., hasán két kis füllel s alább vízszintes és harántos vonaldíszszel van ellátva; a másik urna magassága 31 cm., hasbősége 36 cm., körives, vizszintes és függélyes vonalakkal van diszítve.

---

[1] Hampel J.: *Trouvailles* 74. l. *A bronzkor.* II. k. 48.
[2] Rómer Fl. *Résultates Gén. Mouv. Arch.* 186. l.
[3] Arch. Közl. IV. 169.

A bögrék közt a legnagyobb 13·6 magas, nyaka jóval hosszabb, mint félgömb idomú hasa; egy másik 6·5 cm. magas és nyilásán 7 cm. átmérőjű bögrének a hasa majdnem gömbalakú, rövid nyaka tölcsér alakban kiszélesedik, alsó részén dudorokkal van ellátva; a két kis bögre közül egyik 7·8, másik 6 cm. magasságú. Az urnatemetőben aztán a N. Múzeum rendezett ásatást még ugyanazon évi április hóban, melyet dr. Rómer Flóris, dr. Hampel József és Zsigmondy Gusztáv kezdett meg Gránitz Imre földjén s folytatta Késöy L. jegyző és a két helybeli tanító. Találtak hat urnát és egy urnatöredéket, egy tálat és háromnak a töredékét, négy bögrét és kettőnek a töredékét s több kisebb edényrészt. Az urnák közt a legnagyobb 59 cm. magas, hasbősége 66 cm. Egy másik, mely két füllel, hat dudorral és karczdiszítéssel van ellátva, 52 cm. magas s 41·5 cm. átmérőjű. Egy harmadik négy dudoros és czikk-czakkos diszítésű urna magassága 43 cm., hasbősége 46 cm. A negyedik, mely teljesen épen maradt s egy füllel van ellátva, valamennyi közt a legkarcsúbb, magassága ugyanis 37·6 cm., hasbősége 30 cm. Az ötödik urna 36 cm. magas, 39·5 cm. átm.; a hatodik 34 cm. magas, 33 cm. átmérőjű. (Rég. N. 80/1876.)*

Csepel szigetén a bronzkori népesség a mai *Tököl* területén tömörült, melynek a kőkorba visszanyúló őskori nagy temetőjéről már föntebb beszéltünk a vele összefüggő *csépi* urnatemetővel együtt. Ezenkívül nehány szórványos leletről van csak tudomásunk. Egy karikaöntésre szolgáló, homokkőből készült 6 cm. hosszú és 3·2 cm. széles bronzkori öntőmintát s egy 7·5 cm. magas bögrét *Csepel-Ujfaluban* találtak s Knőbel Károly a N. Múzeumnak ajándékozta. (Rég. N. 107/1902.) *Sziget-Szent-Miklósról* egy magas nyakú, bütyökfüllel s testén pont- és vonaldiszítéssel ellátott 9·5 cm. magas bögrét kapott a N. Múzeum (Rég. N. 38/1891.), egy nagy, egy középszerű és egy kisebb hamvvedret pedig Vásárhelyi Géza úr szerzett égett kagylógyöngygyel és égett szarvval együtt. A *Csepel szigetről,* de közelebbről nem ismert helyről való egy csészésfejű bronzkard, melyet Kemény József múzeumi kapus ajándékozott a régiségtárnak. (Rég. N. 11/1892.)

A Duna nyugoti oldalán Budapest szomszédságában *Békás-Megyer* tartozik a bronzkori lelhelyek közé; legalább azon réztárgyak között, melyeket a N. Múzeum Krausz Jakabtól vásárolt a 80-as és 90-es években, mint Békás-Megyeren találtakat, volt nehány bronz is, ú. m. egy 12 cm. hosszú görbe kés, kettétörve (Rég. N. 17/1883. 3.), egy kihajló élű 12·5 cm. hosszú,

---

* Arch. Ért. X. 1876. 128, 158. l. — Rómer Fl. *Résultats Gen.* 19. — Hampel J. *Catal. expos. préhist.* 90. *Trouvailles* 38—39. *A bronzkor.* II. 171.

2·5 cm. széles perimés és 5 cm. hosszú, 2·7 cm. széles tokos véső (Rég. N. 31/1883.), egy kihajló élű nagyobb tokos véső, melynek hossza 7 cm., szél. 4·7 cm. (Rég. N. 34/1883.), ismét egy tokos véső és késtöredék (Rég. N. 133/1895.), egy markolatán rovátkos díszszel ellátott késtöredék, melynek pengéje és markolata egy darabból áll. (Rég. N. 41/1896.), karperecz, kartekercs és buzogány. (Rég. N. 62/1899.) Volt ezen állítólagos békásmegyeri tárgyak közt nehány vaskori is, úgy mint egy 10 cm. átmérőjű bronztorques, kerek pálczából, végein csavarmenetes diszítéssel; egy római kori ezüst fibula, félköralakúan felhajló nyakkal, keresztbe álló széllel, nyakán niellodiszítéssel s egyik oldalt OCRD betükkel és egy La Tène kori bronzsarkantyú. (Rég. N. 91/1887. 3, 65/1899. 4.)

Szent-Endre egyike a legrégibb ismert bronzkori lelhelyeknek. Már 1810-ben ajándékozott egy bronz kardmarkolatot a N. Múzeumnak tóthlipcsei Pajor Gáspár, melyet szentendrei szőllejében találtak.[1] A mult század dereka felé egy cserépedénybe rejtett kincslelet került napvilágra; volt benne két bronz kartekercs középbordával ellátott hullámvonalas díszű lemezből s mindkét végén korongalakú sodronytekercscsel (M. N. Múz. I. ter. XLV. 5.), minők Reinecke szerint a II. és III. időszakban fordulnak elő, egyiket Fejérváry Gábor († 1851) szerezte meg s gyűjteményével Angolországba, Riskes-Curie birtokába került, a másik Kubinyi Ferencz losonczi gyűjteményét gazdagította a kincslelet egyéb tárgyaival együtt, minők: a sajátos magyarországi formák közé tartozó s nagy tekercses koronggal ellátott karperecz, a II. időszaknak egyik jellemző ékszere (M. N. Múz. I. ter. XLIV. 2.), 2 korongos fejű tű (U. o. XLV. 52, 54.) és korongalakú boglár, közepén nagy tüskével. Kubinyi ezeket az oroszok által 1849-ben fölégetett többi losonczi régiségeinek maradványaival 1850- és 1851-ben a M. N. Múzeumnak ajándékozta. (Rég. N. 6/1850. A. 10—12. és 51/1851. 8—9.)[2]

Egy a patak medrében lelt díszített bronz lándzsahegyet vétel útján szerzett meg a nemzeti múzeum. (Rég. N. 47/1900.) A budapesti egyetem birtokában egy gyűrűöntésre szolgáló bronzkori agyagminta van.[3] A szentendrei bronzkori nép temetője a *Papszigeten* volt, hol a partban bolthajtásalakra vannak egymás fölé vagy oldalaikra rakva az urnák.[4] Az őstelep nyo-

---

[1] *Cimeliotheca Musei Nat. Hung.* Buda. 149. l. 17. sz.

[2] Arch. Közl. II. k. 90., 91., 98. l. Képatlasz. VI. tábla. 22. VIII. t. 34. XIX. t. 122. — Hampel J. Trouvailles 33—34. l. A bronzkor. XLIV. t. 2. és II. k. 142. l.

[3] Hampel J. *Catal. expos. préhist.* 136. l. 7. sz.

[4] Arch. Közl. IV. 169.

mait, konyhahulladékokat és cserepeket a sziget déli csúcsán, Újpest felé találhatni, de sok vastag cserép fordul elő a nyugati parton is Kalázzal szemben.[1] A telep maradványai közül Füredy László, volt tótfalusi jegyző egy kilyukasztott agyagkúpot (Rég. N. 30/1851), Császár Árpád tanár úr pedig egy a Pokol-csárdánál lelt 5·8 cm. átmérőjű orsófejet ajándékozott a M. N. Múzeumnak. (Rég. N. 42/1898.)

A sziget északi csúcsán, *Duna-Bogdányon* vannak emlékei a bronzkornak. A kőkorba visszanyúló őstelepéről már föntebb szóltunk. Bronztárgyakat, úgymint 5.5 cm. hosszú borotvát, karikát 3 belefoglalt sodronytekercscsel, 2 tűtöredéket és 2 késtöredéket 1880-ban kapott ajándékba Földváry László ref. lelkésztől a N. Múzeum. (Rég. N. 121/1880.)[2]

A szentendrei szigettől nyugatra eső területen *Páty* tartozik a nevezetesebb bronzkori lelhelyek közé. Innen már 1846 nyarán szerzett a N. Múzeumnak Mátray Gábor egy a szőlőhegyen napvilágra került leletet, mely állt egy kis cserépbögréből, csákányalakú «réz»-ből, 9 szívalakú «réz» ékességből, 36 nagyobb és 45 kisebb «réz» pikkelyből s 13 lemezből és sodrott «réz»-ből. (Rég. N. 12/1840.) A lelet tehát — a mint kivehető — egy az ercsiihez és battaihoz hasonló öv részeit foglalta magában s úgy látszik a földbe rejtett kincsleletek közé tartozott. Egy késtöredék és szárnyas véső egybefutó szárnyakkal Várady József gyűjteményében volt.[3] Az urnatemető a Sasfészkén, a Száraztó fölött volt, hol a hatvanas években 3 hamvvedret találtak.[4] 2 agyagcsésze Polgár Gábor ajándékából került a N. Múzeumba. (Rég. N. 47/1891.)

Egy másik nagyobb bronzleletre, öntőműhelynek a maradványaira, *Herczeghalmán*, özv. hg. Metternich Rikhárdné szül. gr. Sándor Paulina birtokán akadtak földmunkálatok alkalmával, a puszta földben, melynek egyrészét a herczegné a M. N. Múzeumnak engedte át. (Rég. N. 1/1894.)

A 197 darab tárgy közt voltak öntőrögök, bronzrudak, tokos vésők és töredékeik, kardpengetöredékek, karikák, sarlók és részeik, lándzsahegyek, csüngődíszek, csúcsos korongok, gyűrűk, gombostűtöredékek stb.[5]

A vidéken még egy pár szórványos lelet fordul elő. *Kis-Torbágyról* Funk Ferencz községi jegyző egy korongos fejű, csavart szárú bronztűt ajánt-

---

[1] U. o. VI. k. 2. r. 182. l.

[2] Hampel J. *Trouvailles.* 70. *A bronzkor.* II. 25.

[3] Említi Hampel J. Cat. expos. 88. l. A véső és kés rajza meg van birtokomban Csetneki J. E. kéziratai közt.

[4] Arch. Közl. VI. 107.

[5] Arch. Ért. XV. 1895. 97—98. — Hampel J. A bronzkor. CCIX. tábla.

dékozott a N. Múzeumnak. (Rég. N. 126/1869.) *Solymárról* egy 8.2 cm. hosszú, 3.3 cm. széles vonaldíszszel ellátott, tompa élű bronz vésőtöredék került Schieffner János gyüjteményébe s innen a M. N. Múzeumba. (Rég. N. 67/1876. 17.)

Tinnye vidékéről említ Hampel J. egy tekercskorongban végződő s oldalt is párosával tekercskorongokkal ellátott fibulát az aszódi tipusból, minők a bronzkor utolsó szakában, annak is a dereka táján tünnek föl.[1] Nyilván összefüggésben van tehát e fibula a tinnyei urnatemető egykori népével, mely temetőre 1890 őszén Vásárhelyi Géza úr birtokán, a faluból a hegyre vezető út mellett elterülő fensíkon, szemben a Kis-Várnak nevezett halommal, szántás közben akadtak. Az itt lelt urnák már korongon készültek, 7—8 darab kővel voltak körülrakva, mint a kelenföldi síroknál láttuk, fedőjük tál volt, de a tál fölé ismét egy nagyobb követ tettek.[2] Már az urnák készítésmódja, a korong használata is utal kései eredetükre, de még világosabban mutatja időkorukat egy görbe kis vaskés, mely egyik urna fenekén volt hamu között. Mint Vásárhelyi Géza úrtól értesültem, 1902-ben ismét találtak ugarszántás alkalmával 3 hamvvedret, volt bennük tokos véső, de nem bronzból, hanem vasból, 2 vas lándzsahegy s azután 2 kifúrt kőeszköz. Világosan kitűnik ebből, hogy a tinnyei urnatemető népe, melynek telepe az ott lelt hálósúlyok, cserépdarabok, orsók stb. szerint a Kis-Vár környékén volt, már a vaskor első időszakába tartozik, de ugyanez a vastárgyak mellett a kőeszközök használatával sem hagyott fel.

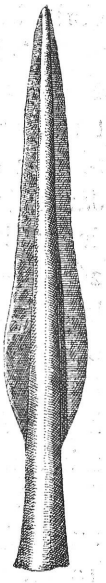

Dél felé Budapest mellett, *Albertfalva* határában fordulnak elő hamvvedrek.[3] *Promontorról* Károly János székesfejérvári kanonok (most prépost) ajándékozott a N. Muzeumnak 2 bronzkarikát és 3 sodronyból összecsavart nyakpereczet, a mi azonban semmiesetre sem tartozik a bronzkor emlékei közé. (Rég. N. 129/1885.) *Tétényben* a dombok lejtőjén urnákat találtak egyszerűen a földbe téve. Egy bronzkard, a markolatnál szegekkel ellátva, Schieffner J. gyüjteményébe került több réztárgygyal együtt. Egy állítólag Tétény vidékén lelt bronz lándzsacsúcs pedig az Egger testvérek által 1891 nyarán Londonban elárverezett régiségek közt volt.[4] Rajzát itt adjuk.

[1] Hampel J. A bronzkor. III. 136. V. ö. Arch. Ért. 1899. 326.

[2] Arch. Ért. X. 1890. 430—432.

[3] Arch. Ért. 1878. 314.

[4] Arch. Közl. IV. 170. VI. k. I. füz. 110. l. — Arch. Ért. XIII. 1879. 50. Új foly. XI. 1891. 328. — Hampel J. A bronzkor. CLXXXI. t. 3.

Az őskor egyik legnevezetesebb temetője az *érdi* és *battai* határban elterülő s a középkori magyar krónikákban is emlegetett Százhalom, mely alá a XIII. század első tizedeiben készült Hunn Krónika szerint a tárnokvölgyi csatában elesett hunnokat temették. Ez a hiedelem nagyon soká tartotta magát, sőt még ma is kisért itt-ott, bár kitűnt az 1847-iki és 1876-iki ásatásokból teljes alaptalansága. Egy sokkal régibb kornak az emléke a száz, vagy pontosan 122 halom; a vaskor elejéről valók s valamivel későbbiek lehetnek a tinnyei urnatemetőnél vagy — a mi még valószínűbb — más fajbeli néptől származnak; amaz a Kr. e. IV. század körül (vagy még korábban) bevándorló kelták temetője, emez pedig a régi bronzkori nép ivadékaié.*

A halmok közűl a Varsányi János által 1847-ben készített tervrajz szerint az 1—55, 57—65 és 119—122. az érdi, a 66—118. a battai határba tartozik, az 56. és 66. számú a határon van. Ezek közűl Luczenbacher János (a ki aztán épen ezen ásatás alkalmából az Érdy nevet vette föl), dr. Szabó János és Varsányi János, a Kubinyi Ágoston és Ferencz, dr. Szabó János és gr. Károlyi István által magukra vállalt költségen fölásatta 1847 május 26—28-ikán a 29, 30, 40 és 73., ugyanez év szept. 20-ikán hozzájuk csatlakozván még Tasner Antal, a 28, 41. és 122. számú halmokat. Az 1876-iki ősrégészeti kongresszus alkalmával néhai Csetneki Jelenik Elek dr. Tauscher Gyulával együtt feltárta a 12. és 119. sz. halmot s előkészitette a 3. és 10. sz. halom felbontását, a mi aztán a kongresszus tagjainak szept. 8-iki kirándulásakor történt meg.

A nagyobb halmok 2—3, a legnagyobbak pedig 5 öl ($9^1/_2$ méter) magasságúak, átmérőjük a föld színén a magasság szerint váltakozó, általában 10 öl, a legnagyobbé pedig csaknem 30 öl (57 méter). A halom tetején a hányt föld rétegei közt legelőbb is 3 egymás alá helyezett jelzőkő volt, ezek alatt következtek kitapasztott sárga agyagrétegen különböző nagyságú kövekkel körülrakva az égésfekvetek, félig elégett nagy fa- és széndarabok és sok hamu között megégett tetemek, bronz- és vastárgyak, vörhenyes és nagy mennyiségű barna cserépdarabok, itt-ott szarvascsont és kagylóhéjj. A holttesteket a halomban égették el, a tűz nyomait mutatják a rájuk hányt kövek és föld is. A mindenesetre több századra terjedő időszak alatt, a míg ide

---

* L. Luczenbacher János 1847. jul. 26-iki akad. értekezését (M. Akad. Ért. 1847. VII. 282—289. l. V—VIII. tábla.) — Az 1847 szept. 20-iki ásatásról már Érdy János név alatt irt «A kelenföldi pogánysirok» cz. értekezésében. (Arch. Közl. 1861. II. k. 33—35. l. Képatlasz. II. rész. III. tábla. 122, 41, 28. sz.) — Arch. Ért. III. k. 1870. 145. l. és X. k. 1876. 256—257. — Rómer Fl. Résultats gén. du Mouv. Arch. 127—128. l. — Néh. Csetneki J. E. rajzai és «Az érd-battai hunhalmok» cz. értekezésének kézirata birtokomban.

temetkeztek, a szokásokban is többféle változás történt. Az 1876-iki kongresszus kirándulásakor föltárt 3. sz. halomban fagerendákból összeállított, belől mészszel kitapasztott, délnyugottól északkeletnek fekvő hosszas négyszögű sírkamara volt, melynek tetejét csaknem méternyi vastagon kövekkel rakták meg s az egészet földdel borították be; a kamara padozatát lesúlykolták s itt helyezték el időközönként a hatvanihoz, pátkaihoz stb. hasonló urnákat, összesen 32-öt, bennük égett csontmaradványokkal; a kamara tetejét bezúzta a fölébe rakott kő, mindamellett épen maradt nehány edény. Egy halomban (120. sz.) ülő csontváz is fordult elő, szintén kőrakás alatt, grafitos vörös és fekete cserepekkel együtt.

A lelt tárgyak rajzát Érdy az Akad. Értesítő idézett 1847. évfolyamában a VII—VIII. táblán adja. Legtöbbet találtak a 73. sz. halomban, innen a hamu és szén közűl valók: 2 bütykös díszű urna s 2 csésze, a mit a tömérdek cserépből össze lehetett állítani, bronz fibulatöredék, babos karperecztöredék, bronzgyűrű, apró bronzpitykék, bronz sodronytöredék, ponczolt bronz lemezdarab, üveggyöngyök, csontkorong, körkörös díszű csontlemez és vasdarabok; a 40. sz. halomban vas- és bronztöredékeken kívül találtak egy vaskarikát és lemezes végű, szakállas lapos vasnyílhegyet; hasonlónak a töredéke került elő bronztöredékekkel a 30. sz. halomból; a 29-ikben a nagy lapos kővel leborított égésfekvetek közt díszített grafitos cserépdarabok voltak. Az 1876-iki ásatáskor a 10. sz. halomban találtak egy urnát, a 119-ikben bronzgyűrűt, a 3-ikból való egy görbe vaskés és bronz csüngődísz, minőt a nagysomlói és dobrai kunhalmokban is találtak s tulajdonképen nyaklánczнak a része, egy ilyen csüngőkkel díszített nyakláncz vagy melldísz a csabrendeki vaskori temetőből ismeretes;[1] a 12-ik halomból való egy görbe vaskés (hossza 9·5 cm.), egy hallstatti tipusú vasvéső (hossza 20·2 cm., éle 5 cm.), mely szintén előfordul a nagysomlyói kúnhalmok leletei közt, még jobban hasonlít az érdihez a szomolányi sánczokban talált vasvéső,[2] ezekhez járul két kis, 4·2 cm. átmérőjű gyűrű. (Rég. N. 205/1876 és 320/1876.)

Érd a kezdődő vaskor, míg a szomszédos *Batta* a bronzkor népének volt egyik jelentékenyebb helye. Nehány hengeralakú sodrony kartekercset mintegy 14 tekeredéssel, 6 pipafödél alakú csüngődíszt, egy «fölül csavaridomúlag kezdődő, alsó végén domború lappal» ellátott négyszögű sodronydarabot (tű?) s több fibulát 1864 decz. havában találtak, melyek Schieffner János gyűjteményébe kerültek.[3] 1902 folyamán pedig a M. N. Múzeum

[1] Arch. Ért. 1895. 317—324. l. III. t. 11. Arch. Közl. XXII. 26. k. 69—70. l.
[2] Arch. Ért. 1890. 70. l. III. t. 1.
[3] Arch. Közl. IV. 166.

szerzett több bronzkori régiséget Kovács Ivántól és özv. Fehérváry Jánosnétól, ú. m. nyakán s teste felső részén bütykös díszű hamvvedret (mag. 29 cm.), tálakat, bögréket, csuprot, lábast, cserépfödőt, kis csészét, agyaggulákat és kúpokat, egy svastikaszerű motivumokkal ellátott bélyegzőt, örlőköveket, kőbaltákat s egy gyűjtelékes bronzleletet, benne két csúcsba szögellő köpüvel ellátott csákányt, 1 lándzsát, hat gömbös és lapos fejű s laposra kalapált végű tűt és tűtöredéket, karpereczeket, 20 bronzövlemezt és bronz pléhcsövecskéket, minőket az ócsai leletnél említettünk, pápaszem alakú kettős korongú sodronytekercseket, hengeralakú sodronytekercseket, 2 horgonyalakú csüngődíszt és gömbszelet alakú átfúrt pikkelyeket. (Rég. N. 16/1902, 17/1902, 27/1902, 45/1902.)[1]

Alább a Duna mentén *Ercsi* tartozik a jelentékenyebb bronzkori lelhelyek közé. Találtak itt urnákat, melyeket Tauscher Gyula az erdélyi múzeumnak küldött.[2] Négy öntőminta homokkőből perimés és tokos véső és egy kerékalakú sallang előállítására 1879-ben a szántóföldön került napvilágra; kettőt Vlassics Nándor uradalmi tiszttartó a M. N. Múzeumnak ajándékozott (Rég. N. 85/1879 és 169/1879), a többi Kuliffay Adolf urad. számtartó birtokában maradt.[3] 1880 tavaszán a Duna árja által okozott partszakadáskor egy bronztárgyakkal megtöltött bögre hullt alá a part szélére, mely egy, Kossina és Reinecke szerint, a bronzkor I. időszakának végéről vagy a II-ikba való átmeneti időből származó övnek a részleteiből, az ócsaihoz és battaihoz hasonló lemezekből, hengeralakú sodronytekercsekből, szív- és félholdalakú csüngőkből, hengeralakú kartekercsekből, átfúrt gömbszelvény idomú pikkelyekből és nyakpereczekből álltak.

A lelet nagyobbrészét (417 darabot) Kuliffay A. a N. Múzeumnak ajándékozta, egyrészét pedig a székesfejérvári múzeumnak; tartott meg belőle a saját gyűjteménye számára is, de volt olyan is, a mi elkallódott. (Rég. N. 112/1880.)[4]

A *perkátai* homokdomb északnyugoti részén levő urnatemető a tinnyeihez hasonlóan már a vaskorba tartozik. Az edények, melyekben elszenesedett csontok voltak, korongon készültek s a nép, melytől valók, miként a csabrendeki urnatemetőnél, lassankint fölhagyott a holtak elégetésével, a domb délkeleti oldalán már csontvázak fordulnak elő La Tène korszakbeli vas-

[1] L. rajzukat Arch. Ért. 1902. 423—426. l.

[2] Arch. Ert. XIII. 1879. 50.

[3] Arch. Ért. XIV. 1880. 211—213. — Hampel J. A bronzkor. II. 27. Trouvailles 71.

[4] Arch. Ért. XIV. 1880. 212—214. Új f. XIX. 1899. 242. Hampel J. Trouvailles 71. A bronzkor. XCIII. t. és II. k. 28—29. Zeitschr. f. Ethn. XXXIV. 1902. 210.

tárgyakkal, kardokkal, ollóval, vaslánczczal stb.[1] Ezeket 3 bögrével és urnatöredékkel, továbbá egy 11·7 cm. hosszú kőtárgygyal együtt gr. Győry Teréz a M. N. Múzeumnak ajándékozta. (Rég. N. 46/1890. és 49/1891.) Ugyancsak Perkátáról való egy pár vaskori bronz karperecz, négy nagy tojásdad idomú tagból szerkesztve, melyek Récsei Viktor ajándékából szintén a M. N. Múzeumban vannak. (Rég. N. 49/1891.)

Alább a Duna mellett *Duna-Pentele* tartozik még a bronzkori telepek közé. Urnatemetőjéről annyit tudunk, hogy a hamvvedrek kőrakás nélkül voltak egyszerűen a földbe helyezve.[2] Egy innen való dudoros bögrét Fleischer Károly (Rég. N. 31/1877), két kézzel formált s alighanem jóval későbbi bögrét pedig Szumlitz János ajándékozott a M. N. Múzeumnak. (Rég. N. 94/1886.)

Bronztárgyakat már a hatvanas években szerzett innen Schieffner János, így pl. 1864-ben tekercseket, küllős lapot és vésőt, 1866-ban pedig egy bronz tőrpengét, tövén három lyukkal a markolat megerősítésére és öntőrögöt;[3] a M. N. Múzeum által 1876-ban megvásárolt gyűjteményében két dunapentelei tőrpenge volt, egyik 20·5, másik 15·4 cm. hosszú, de ezek közül egyik sem azonos amazzal, mert a csonkahegyű nagyobbiknak a töve 5, a kisebbiké 2 lyukkal van ellátva. (Rég. N. 67/1876. 12—13.) 1886-ban néhai Fröhlich Róbert ajándékozott a N. Múzeumnak nehány dunapentelei bronzkori régiséget, ú. m. 12 cm. hosszú s füllel ellátott tokos vésőt, 8·7 cm. hosszú lándsacsúcstöredéket és egy 6·1 cm. átm. karikát, melynek végei gyűrűszerüleg vannak egymás fölé helyezve. (Rég. N. 72/1886.)[4] Egy kúpalakú rovátkos fejű, szárán is rovátkos bronztű Fejér József ajándékából (Rég. N. 106/1896), egy 2·7 cm. átmérőjű bütykös zárt karika pedig egy 2 cm. átmérőjű szívidomú aranykarikával együtt vétel útján került a N. Múzeumba. (Rég. N. 14/1897.)

A Budapest vidékén megtelepedett bronzkori nép északkeleti csoportja leginkább a Csörszárok és Galga mentén tömörült.[5]

A Galga völgyében egyike a bronzkor legnevezetesebb lelhelyeinek *Aszód,* hol különösen a czukorgyár környékén a Galga folyóhoz közel fekvő hegy alatti térség szolgáltatta Varsányi János volt pestmegyei mérnök gyűj-

---

[1] Arch. Ért. 1890. 264. Pulszky F. Magyarorsz. Arch. 182. l. LXXVIII. t. 218. l. LXXIX. t. 220. l. LXXX. t.

[2] Arch. Ért. XIII. 1879. 50.

[3] Arch. Közl. IV. 165—166. VI. 102.

[4] Hampel J. : A bronzkor, II. 26.

[5] L. régészeti térképét Römer Fl. Résultats gen. 150. l. I. t.

teményének legkiválóbb darabjait, a melyeket aztán 1872-ben a M. N. Múzeum vásárolt meg. (Rég. N. 164/1872.)[1] Voltak e gyűjteményben hamvvedreken, különböző edényeken, egyéb agyagtárgyon és őrlőköveken kívül öntőminták homokkőből, továbbá gazdag sorozata a bronztárgyaknak, melyek közül a szebb és jellemző darabok eléggé ismeretesek az irodalomban. Megemlítjük közülük a hét fibulát, mint a melyek közelebbről utalnak az aszódi telep idejére (Hampelnél XLI. 3—4.); a fibula a bronzkor nagyon előhaladt szakában tünik csak fel, az aszódi négy változatból, melyek közt kettő az egyszerű, három a páros tekercsű tipusból való, egy a tekercskorongos pápaszemalakú, egy pedig az italiai eredetű kengyeles fibulák csoportjához tartozik, azt látjuk, hogy itt egy a bronzkor vége felé s a vaskorba való átmenet idején szereplő nép emlékeiről van szó.[2] Ugyanezen korszakra utal az üstalakú bronzcsésze (Hampel LXV. 5.), mely — mint a kengyeles fibula — az ó-italiai vagy etruszk behozatali czikkek közé tartozik a villanovai temető által jellemzett időszakból; ideje a Kr. e. utolsó évezred régebbi fele. Ezzel a bronzkor nagyon kései szakát jellemző emlékcsoporttal az is összevág, hogy az aszódi lelethez egy bronzzabla is tartozik (M. N. Múz. XLV. 35.), a mi a szorosabb értelemben vett bronzkorban nem fordul elő, csak az átmeneti időszakban, a mikor feltünnek azok a háromélű kis bronz nyílcsúcsok is, minőkből négy volt az aszódi leletben, melyek hallstatti befolyásra mutatnak.[3]

Egyes bronztárgyak Schieffner J. gyűjteményébe is kerültek; így 1864-ben egy szép bronzvéső,[4] egy bronz kardmarkolatot pedig, midőn gyűjteményén kezdett túladni, a M. N. Múzeum szerzett meg tőle. (Rég. N. 78/1875.) Mikulás Dániel lelkész földjén urnákat találtak az ötvenes évek elején, melyeket aztán ú. m. 3 hamvvedret, 3 csészét, 2 korsót, 1 edényt, 5 bögrét s aztán egy agyagkarikát a M. N. Múzeumnak ajándékozott. (Rég. N. 14/1853.)[5]

---

[1] Varsányi gyűjt. leirását l. Arch. Ért. V. 1871. 38—39, 63, 67—69, 137. l. — Römer Fl. Résultats gen. 107. l. — Hampel J. Trouvailles 2—3. A bronzkor, I. k. IV. k. 6. V. 1—4. XVII. 9. XXVIII. 12—13. XXXIV. 4. XLI. 3. XLV. 5. és LXXXIII. 3. II. k. 6. l. (a XXXVIII. 2. sz. a. diadema és a LXV. 2. sz. a. bronzedény váczszentlászlói. A diadémát Pulszky is 192. l. 51. á. 1. sz. a. mint aszódit közli.) — U. a. Antiquités préhist. XIV. t. 3, 6, 9, 10, 12, 13. és Catal. de l'exp. 137. l. 15, 16, 18, 19, 27, 28. sz. — Pulszky F. Magyarorsz. Arch. I. k. 132. lap. XXX. t. 5. sz. 155. lap. LII. t. 9—10. 161. l. LVIII. t. 4. sz. 162. l. LIX. t. 3—4. sz. 169. l. LXVI. t. 3. — Az egyes tárgyak korára nézve l. Arch. Ért. 1897. 24. és 1899. 318, 323—326. l.

[2] V. ö. a fibulára Pulszkynál Magyarorsz. Arch. I. k. 163. s köv. ll. mondottakat. L még Reinecke Arch. Ért. 1899. 323, 326. l.

[3] Pulszky F. Magy. Arch. I. 224. Reinecke P. Arch. Ért. 1897. 24. l.

[4] Arch. Közl. IV. 163.

[5] L. az urnatemetőről Érdy János ertesítését. M. Akad. Ért. 1854. évf.

Aszódtól északkeletre a *varsányi* pusztán b. Podmaniczky János örököseinek birtokán találtak hamvvedereket, bronztárgyakat, parittyaköveket s gyöngyöket, melyekből 4 perimés és tokos véső Gorove Károly ajándékából s edénytöredékek, agyagkanál, orsófejek, agyaggula, őrlőkő, szarvas- és őzszarvak, 1 csúcsos bronzboglár, 1 bronzcsat és üveggyöngyök Kubinyi Ferencz ajándékából a M. N. Múzeum birtokába jutottak. (Rég. N. 14/1851. és 53/1861.)[1]

Alább a Csörszárok felé egymást követik a lelhelyek. Ilyen mindjárt *Héviz*, hol 1864-ben szemközt a községgel a Galga keleti oldalán tavaszi ásatáskor több hamvvedret, bronztűt, sarlót, tokosvésőt és lándsahegyet találtak[2] 1879-ben báró Nyáry Jenő a Szent-Andráshegyen ásatott s föltárta az őstelep maradványait; a lelt tárgyakat, ú. m. egy kőbaltatöredéket, csiszolt hegyű szarvasagancsokat, édesvízi kagylóhéjakat, feketére és vörösre égetett vonaldíszes, dudoros és grafitos cserépdarabokat a M. N. Múzeumnak ajándékozta. (Rég. N. 83/1879.)[3]

A szomszédságban levő *Turán* a vasuti bevágásban a hatvanas években sok bronzbalta, kis sarló és hamvvedrek jöttek napvilágra.[4] Egy 18 cm. magas, két kis füles és öblén három dudorral ellátott edényt pedig Ruehietl Miklós postamester ajándékozott a N. Múzeumnak. (Rég. N. 294/1871.)

A Csörszárka déli oldalán *Szent-László* volt a legnevezetesebb bronzkori lelhely.[5] Itt találták azt az érdekes bronz diadémát, körüle függélyesen földbe szúrt gombostűkkel, mely az irodalomban, mint aszódi diadema említtetik. Szintén az aszódi telepről származtatják a két etruszk (villanovai) eredetű bronzedényt, egyik azonban (Hampel LXV. 2.) a szentlászlói lelethoz tartozik s mint ilyen, korhatározó, a mennyiben a szentlászlói leletek idejét a bronzkor végső szakába helyezi. Mindkét darab Varsányi János gyűjteményével került a M. N. Múzeumba több más Sz.-Lászlón lelt bronztárgygyal együtt, melyek közt volt 6 véső (karimás, szárnyas és tokos), 2 sarló, 1 kés, 1 fürész, tűk, csüngődíszek stb. (Rég. N. 164/1872. M. N. Múzeum XLVIII. 1—14.) A szomszédos *Valkót* már a kőkori lelhelyek közt említettük, de találtak bronzokat is. Így a Kása-dülőn, Sziráki Mihály földjén

---

[1] Arch. Közl. 1861. II. k. 293. Arch. Ért. IV. 1870. 22. VII. 1872. 43—45. Hampel J.: A bronzkor, II. k. 121. és 169. A tokos vésőt l. M. N. Múz. l. ter. LI. t. 20. sz. a.

[2] Arch. Közl. IV. 167.

[3] Arch. Ért. XI. 1877. 162.

[4] Arch. Közl. IV. 170.

[5] Hampel J.: Trouvailles 101, 106, A bronzkor, I. k. XXXVIII. t. 2. (= Pulszky F. Magyarorsz. Arch. 192. l. 51. á. 1. sz. tévesen aszódinak mondja) és LXV. t. 2. a—c. (tévesen az aszódi telepről származtatva) II. k. 121, 168. — L. még Arch. Ért. IV. 1871. 196. és XIX. 1899. 318.

1876-ban cserépedényben a következő bronztárgyak kerültek napvilágra: 3 reczés és vonaldíszes karperecz, 7 gyűrű, 1 kapocs, 1 hajtű és 1 töredék; 1878-ban leltek egy 9·5 cm. hosszú s élén 4·5 cm. széles füles tokos vésőt s a Kása tetőn, Lukács József földjén egy 8 cm. hosszú lándsahegyet, melyek Závodszky István gyűjteményébe kerültek; közülök egy karpereczet s egyik tekercs gyűrűt 1876-ban a N. Múzeumnak ajándékozta (Rég. N. 278/1876.), a többi pedig gyűjteményének 1896 elején történt megvásárlásakor került a N. Múzeumba. (Rég. N. 2/1896.)[1] Egy Valkón lelt bronzlándsát szintén 1876-ban kapott a múzeum 4 obszidián szilánkkal együtt (Rég. N. 321/1876.), 2 szárnyas véső a gödöllői múzeumba került.[2] A Csörszárka által kettévágott halmok leletei a vaskorba tartoznak. Már a hetvenes évek elején ásatott itt Huber Béla, gödöllői urad. főerdész s a talált tárgyakat, bronzkarpereczeket, vaskarikát, durva fületlen edényt, borostyán és különböző szinű üveggyöngyöket a N. Múzeumnak ajándékozta. (Rég. N. 281/1872.) Az őstörténelmi kongresszus 1876 szept. 6-ki hatvani kirándulásán is föltártak két halmot, de csupán rendetlenül fekvő köveket s pár csontot találtak, ellenben a völgyben útépítés közben napvilágra került két sírban fehér, zöld, kék és vörösszínű üveggyöngyök voltak. Zöld üveggyöngyöket kapott még a N. Múzeum Jeney Szabó Árpádtól is. (Rég. N. 58/1891. 3—7.)[3]

Szent-Királyon gödörásás közben találtak különböző bronztárgyakat, ú. m. 3 hengerded kartekercset s egynek a darabját, egy tekercses korongban végződő karpereczet, 4 nyilt karpereczet és egy a rákospalotaihoz hasonló, de gazdagon diszített csákányt, melyet diszítése után Reinecke a bronzkor IV. időszakába helyez, míg Kossina szerint — nyilván a tekercses karperecz alapján — a II. időszakból való. A leletet Tannert Ingolf a M. N. Múzeumnak ajándékozta. (Rég. N. 82/1876.)[4] M. N. Múz. XLVIII. 15—25.

Isaszegről egy 14·5 cm. hosszú szárnyas vésőt, egy 12·8 cm. hosszú keskeny vésőt és egy bronzsarlót vásárolt a N. Múzeúm. (Rég. N. 107/1897.)

Gödöllő vidékéről a gödöllői múzeumba került bronztárgyakat részletesen felsorolja Hampel József, de csak egy korongos fejü tű van köztük, melyet Gödöllőn leltek.[5] A közelebbi évek alatt a kincstári erdőben árok

---

[1] L. Závodszky Naplóját 1876-ik év 3, 1878-ik év 3. és 15. sz. a.

[2] Hampel J.: A bronzkor, II. 47.

[3] Arch. Ért. 1873. VII. 12. — 1876. X. 248. — Römer Fl. Résultats gén. 150. lap. II. t. és 166—167. l.

[4] Hampel J.: Catal. exp. 82. — Ant. préhist. X. 1—5. (tévesen szentlászlói leletnek mondva). — Trouvailles, 100—101. A bronzkor, I. k. LXXXI. 4. II. k. 121. — Arch. Közl. 1880. XIII. 2. f. 63. — Arch. Ért. 1899. 225. — Zeitschr. für Ethn. XXXIV. 1902. 210. l.

[5] Hampel J.: A bronzkor, II. k. 46—48.

ásás közben, 40 cm. mélyen akadtak egy 18·6 cm. hosszú szárnyas vésőre, melyet Császár Árpád tanár a M. N. Múzeumnak ajándékozott. (Rég. N. 119/1898.) A várostól délkeletnek fekvő gazdasági legelő homokbuczkái közt, a két patakmalom tájékán vaskori régiségek fordulnak elő, melyekből a nyolczvanas években Závodszky István 16 háromélü s közönséges köpüs bronz nyilcsúcsot, 6 gombos és stilusalakú bronztűt (hossz. 7½, 8, 9·4, 11 cm.), egy domború bronzlemezt (edényrészt?) és spirális sodronyból fél karpereczet szedett össze régészeti sétái alatt vasfibulával, nyílcsúcsokkal, vasvésővel, kova- és obszidián szilánkokkal együtt. Gyűjteményének megvételével a M. N. Múzeumba kerültek. (Rég. N. 2/1896.)[1]

A Csörszárok mentén Gödöllőtől Dunakeszig *Mogyoród* a közbeeső hely. Itt is maradt nyoma a bronzkori népnek. Egy 21·2 hosszú bronzcsákányt Schieffner János gyűjteményéből szerzett a M. Nemz. Múzeum. (Rég. N. 67/1876. 26.) A csákány a rákospalotainak a változata, a korongos fok tüskéje azonban erősebb. Egy finomabb agyagból, de nem korongon készült, 3 bütykös füllel ellátott s pontdiszítésü csésze Závodszky István gyűjteményébe került. (L. Naplóját 1871. év 43. sz. a.)

Délnyugotra az ócsai, alsónémedi, peregi stb. csoporthoz egy pár szórványos lelet szolgál összekötő kapcsul. *Péczelen* 1864 szept. havában a vaspályai átfurásokban tömegesen találtak jobbára eltört hamvvedreket s egy egyenesen fekvő csontvázat, a mi azt sejteti, hogy — a mennyiben csakugyan hamvvedrek voltak ezek — csak a vaskorból valók, a mikor már tömegesebbek az emlékek.[2] Mint fönnebb említettük, a kő- és vaskor közti időre, a bronzkorra, a leletek közül egy sem utal teljes határozottsággal. *Monorról* egy 16½ cm. magas, 24½ cm. átmérőjű, oldalán rézsutos rovatdiszítéssel ellátott két kisfülű, feketére égetett urnafedő tálat, egy öblén három domború párhuzamos vonaldiszítésü, kétfülű kisebb hamvvedret (mag. és hasbősége 15½ cm.) s egy 6½ cm. magas bögrét ajándékozott a N Múzeumnak Burján János. (Rég. N. 85/1866.) Délfelé a legkeletibb őstelep volt *Gomba*, mely még a kőkorba nyúlik vissza. Erről már előzőleg részletesebben szóltunk.

Északon Vácz felé ismét nehány szórványos lelet fordul elő. *Ikladrót* egy edény került néh. Kubinyi Ferencz gyűjteményébe s innen a M. N. Múzeumba.[3] *Domony* határából, egy kis vízmosásban, Bernáth Gyula földjén

[1] Závodszky Naplója. 1880. év 5, 7, 12, 18. — 1881. év 3, 8. — 1882. év 1, 5, 6. — 1883. év 1, 2, 6, 7. — 1884. év 8. — 1885. év 2. — 1887. év 9, 12. — 1888. év 2, 14, 18, 19, 23. — 1889. év 2, 6, 10. — 1890. év 4. sz. (Rég. Lev. 60/1896.)

[2] Arch. Közl. IV. 168.

[3] Arch. Közl. II. k. 93. l. LI. tábla, 51. sz.

a hetvenes évek elején lelt 13·8 cm. hosszú, tömör markolatú bronztőrt szerzett Závodszky István volt kisszentmiklósi jegyző, melyet 1876-ban a M. N. Múzeumnak ajándékozott. (Rég. N. 278/1876. 26.)[1]

Kis-Szent-Miklóson Závodszky naplójegyzetei után több nyoma állapítható meg a bronzkori népnek. A Vermes-parton, a Tecze nevű mocsaras rét mellett egy emelkedettebb dombon 1870-ben egy urnafészekre akadtak, melyben volt földdel s alján kevés égettcsonttal és hamuval telt, hasán párhuzamos vonaldíszű, 19 cm. magas két kisfülű hamvveder, tetején fedő, mely azonban darabokra tört, jobb felől vöröses csésze, balra kétfülű s völgyeletes díszű finomabb bögre, tetején s mögötte egy vörös cseréptál darabjai. A hamvvedret Závodszky 1876-ban a M. N. Múzeumnak ajándékozta. (Rég. N. 278/1876. 1.)

A ref. temetőben sírásás közben mintegy méternyi mélységben találtak egy kör- és vonaldíszes kis bögrét hasonló cseréppel. Egy másik, hasán egyenletes körvonásokkal diszített bögrére árokásás közben akadtak. A tavon túl, a nyárasontúli buczkában s Ó-Teczéken agyag orsófejek jöttek napvilágra. Nehány bronztárgy is fordult elő, így az új szőllőkben egy véső, továbbá karperecz, a major alatti régi temetőben sodronydarab, a major alatti buczkában tűtöredék és kis tekercsgyűrű. Már a vaskorba tartoznak a major alatti, őrhegy melletti és a nyíresen levő buczkákban lelt két- és háromélű vagy szárnyas köpüs bronznyílcsúcsok (összesen 9 drb), valamint egy szintén a nyíresen talált négyszögű, közepén nyolczszögű bronztű is. Ezekből egy 3·6 cm. hosszú, 2·2 cm. széles köpüs nyílcsúcsot már 1876-ban a N. Múzeumnak ajándékozott Závodszky, (Rég. N. 278/1876. 19.) a többi tárgy pedig 1896-ban vétel utján került ugyanoda. (Rég. N. 2/1896.)[2]

Még nagyobb számmal gyűjtött össze Závodszky hasonló bronznyílcsúcsokat kova- és obszidián nyílcsúcsokkal együtt a *veresegyházi* buczkákból; nevezetesen a nyíresen, a Vaskapun, az Eresztvény melletti s a Mogyorós erdő északi részén s az erdő alatti buczkákban és Rudnyánszky Ferencz birtokán, összesen 17 darabot talált a föld szinén ú. n. régészeti sétái közben. Ezekhez járul egy a Vaskapun lelt bronzkapocs és kis bronzpikkely; egy közepén átlyukasztott szívalakú bronzpikkelyre pedig a nyíresen, a nagy topolyaültetés és a bottyáni földek közti nagy buczkán tett szert. Két ezüst fibulát is talált a buczkákban, egyiket a Revet mellett, másikat a Mogyorós nevű

[1] Zádovszky naplója 1872. év 14. sz.

[2] Závodszky Naplója 1870. év 28, 46. — 1872. év 9. — 1870. év 39. — 1871. év 11. — 1874. év 27. — 1868. év 6, 7. — 1870. év 44, 58. — 1871. év 2, 8, 10, 14. — 1872. év 18. — 1874. év 13 28, 38. — 1875. év 9. — 1880. év 12.

erdő alatt. Mindezek 1896-ban a M. N. Múzeumba kerültek, egy szárnyas köpüs nyílcsúcsot és az egyik ezüstfibulát pedig már 1876-ban odaajándékozta. (Rég. N. 278/1876. és 2/1896.)[1] Egy háromélű bronz nyílcsúcs dr. Arányi Lajos ajándékából is van ugyaninnen a M. Nemz. Múzeumban. (Rég. N. 113/1871.)[2]

A homokbuczkák azon részéből, mely a szomszédos községek határába nyúlik át, *Rátótról* való egy tojásalakú bronzpikkely, a *bottyáni* nyiresről pedig egy tölcséralakú fejjel s a fő alatt gömbbel ellátott hajtű, mindegyik Závodszkyhoz került.[3]

Ezen részint háromélű, részint szárnyas nyílcsúcsok, melyekből Závodszky gyűjteményének megvásárlásakor összesen 41 jutott a N. Múzeumba. (Rég. N. 2/1896.) Aszódtól kezdve a Csörszároktól északra, Gödöllőn, Kis-Szent-Miklóson és Veresegyházon át egész *Tó-Györkig* előfordulnak, hol Szontágh Gusztáv volt csendbiztos földjén csontváz mellett egy marokra valót találtak. Ezekből Závodszky megszerzett kettőt (l. Naplóját 1870. év 45. és 56. sz.), egy háromélűt pedig (hossza 2·4 cm.) Schulcz József ajándékából a M. N. Múzeum. (Rég. N. 114/1870.)[4]

Ugyancsak Szontágh G. földjén jött napvilágra egy ezüst fülbevaló és csontváz, fejénél kis agyagedénynyel, mely az eperjesi kollégium birtokába került.[5] E vidék vaskori leleteihez tartozik még egy ezüstfibula, melyet *Mácsán* csontváz nyakán találtak s Ivánka Imre a M. N. Múzeumnak ajándékozott. (Rég. N. 40/1866.) A Vácz melletti *Szent-Márk* puszta ismét bronz nyílcsúcsok lelhelye, honnan két 4 és 4·2 cm. hosszú szárnyas köpüs és három- 2·5, 2·6 és 3·1 cm. hosszú háromélű nyílcsúcsot Mayer Ferencz váczi gazdasági ispántól kapott ajándékba a N. Múzeum. (Rég. N. 109/1877. 4—8.)

A vaskori emlékek e csoportja után, melyek oly sűrűn ismétlődnek Pestmegye északnyugoti szögletében, míg a bronzkor hagyatéka sokkal szórványosabb, Aszódtól nyugotfelé *Vácz* lehetett egyik jelentékenyebb bronzkori telep, hol már a hatvanas évek közepe felé találtak 10 drb hármastekercsű bronzkarpereczet; ugyanezen időtájban Plank gyűjteményébe került több bronzkori metsző eszköz, egy öntvény-varrányokkal ellátott idomtalan

[1] Závodszky Naplója 1871. év 3, 26, 27, 44. — 1872. év 12, 22. — 1873. év 8, 32. — 1874. év 15, 18, 35, 36, 37. — 1875. év 8, 19 és 24. — 1888. év 1. sz. — 1872. év 16. s 1881. év 7.

[2] Hampel J.: A bronzkor, II. 171.

[3] L. Naplóját 1872. év 8. — 1875. év 12. sz.

[4] Hampel J.: A bronzkor II. 164.

[5] Arch. Közl. VI. t. 111.

penge s egy bronzedény; ugyanitt találtak egy háromszögű díszítéssel ellátott tőrpengét.[1]

Szerzett aztán a M. N. Múzeum is nehány váczi bronztárgyat, mint egy tőrpengét, lándzsacsúcsot, sarlót, tokos vésőt és patkóidomú vastag nyilt karpereczet. (Rég. N. 285/1871.). Schieffner gyűjteményébe s innen a M. N. Múzeumba került egy Vácz vidékén lelt, 7·4 cm. átm. hengeralakú bronzbuzogányfej (Rég. N. 67/1876.); szintén Vácz vidékéről való a Lemberger Miksától vásárolt csillagalakú s 5 cm. átm. bronzbuzogány és kiszélesedő élű peremes véső, hossza 15 cm., éle 6 cm. (Rég. N. 122/1882.)[2]

*

Ezzel véget ért hosszúra nyúlt ismertetésünk Budapest környékének őskori régiségeiről. Miféle és hány nép lakta e vidéket az ősidők messzeeső századai és ezredei alatt, nem tudjuk, még a bronzkori népség felől is homályban vagyunk s legfölebb annyit koczkáztathatunk meg, hogy legalább is háromféle elemből állt: az őslakosságból, melynek megtelepedése még a kőkorba nyúlik vissza és kulturális tekintetben, meg talán ethnikailag is összefüggött a trójai I. város népével, hihetőleg a pelaszg-etruszk népséggel; egy keletről bevándorolt elemből, mely alighanem ázsiai árja és turán keverék volt s babylon-elamita hatás alatt kifejlett bronzkulturát hozhatott magával; végül a baltvidéki szőke raszszal kapcsolatban levő s északnyugot elől behatoló, a bronzkulturának még kezdetleges fokán álló árjákból.

Ezek a vándorlások a Kr. e. XIV—XII. század körül történhettek, a mikor a «tenger széléről való északi népek», mint a dardok (dardan), môszuk (mysiai), javanok (ion), akaivašok (achai), šakalšák (siculus), šardok vagy sairdanák (sardin), II. Ramses (Kr. e. 1347—1281) 5-ik évében, Merenptah (Kr. e. 1280—1260) alatt és III. Ramses 8-ik évében (Kr. e. 1232) Egyiptomot is háborgatják; a mikor elpusztult a görögök életében annyira emlékezetes trójai VI. város, a Kr. e. XIII. században vagy Eratosthenes számítása szerint Kr. e. 1183-ban; a mikor a görögök, phrygek, illyrek és italicusok benyomultak a Balkánra, Hellasba, Kis-Ázsiába és Italiába; s a mikor a dórok a Kr. e. XII. század dereka táján véget vetettek a mykenæi kulturának. Ezen időtájban nyomulhatott Magyarország területére az a két népelem, melyet a történelem hajnalán is itt találunk. Kelet felől az ázsiai árjasággal közelebbi rokonságban levő thrák, közte szkitha-masszageta-

[1] Arch. Közl. 1866. VI. t. III. — 1868. VII. t. 78.
[2] Hampel J.: A bronzkor, I. 168.

féle turánokkal, kik Kr. e. 1500 körül kezdtek nagyobb hatalomra szert tenni, Herodotus szerint Darius szkitha hadjárata előtt ezer esztendővel alapítván első királyuk Targitaos a csakhamar háromfelé oszlott szkitha államot (Herod. IV. 7.); míg északnyugotról a lett és græco-ital csoport közelebbi rokonsága, az illyr elem terjeszkedett, behatolva a Balkán nyugoti részébe és Itáliába is.

Mindez azonban ma még csak hozzávetés. Biztosabb történeti és ethnikai ismereteink csak abból az időből kezdődnek, a mikor a keleti szkithák vagyis az ú. n. szkolotok Kr. e. 700 körül megindult mozgalmainak hullámai Közép-Ázsiából a mai Dél-Oroszországon át egész Magyarországig hatoltak s feltünnek nálunk a szkitha jellegü legrégibb vastárgyak; majd a Kr. e. IV. század felé a kelták ú. m. szkordiszkok, araviszkok, tauriszkok és boiok hódításaival elterjed nálunk is a La Tène névvel nevezett vaskori kultura.

RÓMAI FELIRATOK
AZ AQUINCUMI MUZEUMBAN

KÖZZÉTESZI

Dr. KUZSINSZKY BÁLINT

Az aquincumi múzeumban levő római kőemlékek közül ezúttal csak a feliratosokat foglaltam össze, melyek a Budapest Régiségeiben még kiadatlanok. Van köztük sok jelentéktelen töredék, melyek régen a múzeumba jutottak s az előző publicatiókból* kimaradtak. Ezeket most aztán már csak a sorozat teljessége kedvéért is tárgyalom.

Az értékesebb darabok újabb szerzemények s különböző lelhelyekről származnak. A Papföldről, hol az utolsó három évben nagyobb méretű rendszeres ásatás nem történt, nincs egy darab sem. A Dunaparton, Schlosser telkén 1903 évben felásott temetőből több faragott kő került ugyan elő, de felirattal csak egy (7) van ellátva. A többit leginkább a véletlennek köszönhetjük. Kettőre (4. 6) a pesti oldalon akadtak, a hová minden valószínűség szerint Aquincumból czipelték át. Hasonlókép a várban talált két feliratos kő (1. 8) sem állhatott ott eredetileg.

Az aquincumi múzeumnak ezeken kivül sikerült megszerezni azt a nevezetes kőtáblát (3), melynek felirata a *legio II adiutrix* területén álló balneumról emlékezik meg. Ezen felirat az egyetlen, melyet már a *Corpus Inscriptionum Latinarum* czimű gyüjteményből ismerünk.

Az épebb darabok: egy oltárkő (1), három emléktábla (3. 4. 5) s egy mérföldjelző oszlop (6); ezeknek feliratai tartalmilag is a legjelentékenyebbek. A sírfeliratok (mint pld. 7. 8. 9) csonkák s legkevésbbé tanulságosak.

Ezen sorozattal a Budapest Régiségeiben publicált aquincumi múzeumi kőemlékek száma 212-re rúg.

*

1. Oltárkő, derékban kettétörve, felső jobb sarka csonka, hasonlókép alul mind a két sarok, tetejéről az abacus hiányzik, de azt minden bizonynyal lefaragták, ép úgy, mint a felső párkánynak a bal oldallapra eső részét. Magassága 107 cm, szélessége derékban 45 cm, vastagsága 42 cm. A budai várban, 1901 nov. 31-én, az új pénzügyministeri palota alapásása alkalmával került napfényre.

---

* Budapest Régiségei V 104—164. ll. VII 5—66. ll.

A Laktanya-utczában talált 11 oltárkő [1] párkányai is le vannak faragva, mert így azon falba, melyet belőlük már a késő római korban építettek, könnyebben illeszthették be. Ezért valószínű, hogy ezen oltárkövet is, bár nem tapadt rajta semmi vakolatmaradék, a várba építőanyag gyanánt vitték fel. Lehetséges ugyan, hogy a várhegyen római őrtorony állott, de tudtommal még ott semminemű római épületnyomokra nem akadtak.

Már ismertettünk a várból származó két római feliratos követ,[2] de ezek a várfalba voltak beillesztve s az alább következő 18. sz. csonka feliratos kő is a Mátyás-korabeli királyi palota romjaiból való.

A felirat következőképen szól:

Silvano | silvestri | L. Naevius Cam | panus praef(ectus) | kast(rorum) leg(ionis) IIII Fl(aviae) pro salute sua et | suorum v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

A betűk nagyságáról, jellegéről az oltár mellékelt képe tájékoztat.

E szerint az oltárt *L. Naevius Campanus* az erdei *Silvanus* tiszteletére állította a maga és övéinek jólétéért. Egy másik oltárt, melynek feliratát a CIL III 3468 sz. alatt találjuk, Aquincumban ugyanezen L. Nævius Campanus *Maioribus sanctis* dedicált volt. Ezen is a *praefectus castrorum legionis IV Flaviae* czímet viseli, csakhogy a præfectus szó a kőfaragó elnézéséből kimaradt.

Tudvalevőleg a *legio IV Flavia* állandóan Felső-Moesiában tartózkodott. Dessau (n. 2292) azt hiszi, hogy mindjárt odajutott, a mint Vespasianus Kr. u. 71-ben szervezte. De hogy legalább ideiglenesen meg kellett fordulnia Aquincumban, azt nemcsak ezen két, egyébként csakis az istenségek dolgában különböző felirat bizonyítja, hanem ezeken kivül az Aquincumban talált CIL III 3463 oltárfelirat, melyben *M. Caecilius Rufinus Marianus, tr(ibunus) lat(iclavius) leg(ionis) IV [F(laviae)]* fordul elő, továbbá az ugyanoda való CIL III 10518 sírfelirat is, mely ugyanezen legio egyik

[1] Budapest Régiségei V 37—47. sz.
[2] Budapest Régiségei V 137. l. 58. sz. VII 21. l. 16. sz.

katonájáról emlékezik meg. Nem hiányzanak ezen legio bélyegével ellátott téglák sem Aquincumban. A CIL III 10663*a. b* egyike a Filatori-gátról, a másik Transaquincumból való, sőt a CIL III 3753 tégla a nemzeti múzeumban ismeretlen lelhelyről, mint Mommsen hiszi, szintén alighanem Aquincumban találtatott.

Az időt, melyben a legio IV Flavia megfordulhatott Aquincumban, nagyjában meghatározza Nævius Campanus állásának címe.

Wilmanns, a ki összeállította a *praefecti castrorum* feliratait, arra a következtetésre jutott, hogy ilyenek csak a Kr. u. két első századból ismeretesek.[1] Legkésőbben Domaszewski kimutatása szerint egy *praefectus castrorum legionis I Minerviae* a Brambach által közölt 481 feliratban fordul elő 201-ből.[2] Domitianus óta szokássá vált, hogy minden legiónak külön tábora s külön térparancsnoka van, miért is a *praefectus castrorum*, mint ez a mi oltárfeliratunkban is az eset, a címébe az illető legio nevét is belefoglalta.[3]

Legkevésbbé valószínű, hogy a legio IV Flavia azon későbbi időben látogatott el hozzánk, midőn már Moesiában állandóan megtelepedett. Mindenesetre rendkivüli körülmények forogtak fenn, melyek ide szólitották. Ezeket nálunk a régibb időkben csakis a svév-sarmata háborúban találhatjuk, mely Domitianust nemcsak arra indította, hogy a Duna jobb partját Aquincumtól északra megszállja, hanem hogy a táborok rendes helyőrségén kivül más legiókat is hívjon segítségül. Hogy pedig a legio IV Flavia tényleg résztvett Domitianus svév-sarmata háborújában, igazolja az Orelli gyüjteményében közölt 3049 felirat, mely a legio XI Claudia egyik centuriójáról említi, a ki azonban előzőleg a legio IV Flavia centuriója volt *et a prioribus principibus eiusdem donis donatus ob bellum Germanicum et Sarmaticum*. A Domitianus által viselt svév-sarmata háború hivatalos neve, mint tudva van, bellum Germanicum et Sarmaticum volt (Henzen 6766). Azon időtájban a legio II adiutrix minden valószínűség szerint már Aquincumban állomásozott,[4] de Domitianus Decebalus ellen küldötte (CIL III 10224) s lehetséges, hogy távolléte alatt foglalta el a legio IV Flavia az aquincumi tábort, a mi aztán érthetővé tenné, hogy miért lehetett a legio IV Flavia egyik tisztje az aquincumi tábor térparancsnoka. Később nem találok időt s vele összeegyeztethető adatot, melyek a legio IV Flavia aquincumi tartózkodását valószínűvé teszik.

[1] Ephemeris Epigraphica I p. 88.
[2] Die Religion des römischen Heeres S. 59.
[3] Marquardt, Römische Staatsverwaltung II S. 458.
[4] Budapest Régiségei VII 20. l.

Kérdés még csak, hogy a legio IV Flavia nálunk talált feliratai csakugyan oly régiek, hogy Domitianus idejéből származhatnak. A téglákról nem állíthatom, sőt a Transaquincumban talált tégla nem lehet elmélet szerint régibb, mint Transaquincum felépítése, a mely pedig Idatius Fasti consulares szerint 294-ban történt. De a mi a kőfeliratainkat illeti, ezek nemcsak egykorúaknak látszanak, hanem az irás jellege nem zárja ki, hogy már az I. század végéről lehetnek. Az idézett CIL III 10518 sírkövön ugyan *D(is) M(anibus)* áll, mely bekezdés csak a II. század folyamán vált általánossá, de máskülönben a felirat szövegezése megegyezik az Aquincumból s máshonnan is ismert I. századvégi feliratokéval.*

2. Egy oltárkő alsó fele. Magassága 42 cm, szélessége derékban 31 cm, vastagsága pedig 24 cm. Találták 1901 julius havában, a Homok-dülőben, Kren György földjén.

Kevéssé kiálló lába széles és ellapított tagozással van ellátva. A feliratból, melynek betűi cursivjellegűek, aligha hiányzik több, mint az istenség neve, kinek az oltárkő szentelve volt, továbbá a dedicáló nevének egy része: az előnév s a nomen első fele. A megmaradt *cius* sokféleképp egészíthető ki, lehetett Accius stb. A görög *Euphrosinus* cognomen eredetileg egy rabszolga neve volt, ki felszabadítása után a római polgárjogot megkapta. Különben pannoniai feliratokban először találkozunk vele. A végső egyes betűk az oltárköveken szokásos záróformulát: *v(otum) s(olvit) l(ibeus) [m]erito* alakban jelentik.

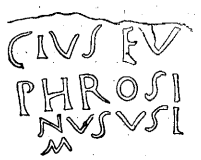

3. Négyszögű kőtábla felirattal. Magassága 60 cm, szélessége 74 cm, vastagsága 10 cm. A feliratos mező hornyolt keretbe van foglalva.

Régebben Ujlakon, a Lujza gőzmalommal szemben álló Milacher-féle ház (ma Kolos-tér 5. sz.) külső falában, a vakolat alatt lappangott. Elsőnek a feliratot Römer az Arch. Közlemények X. k. 39. lapján, majd az Ephemeris Epigraphica II. kötet, 696. sz. alatt publicálta s ezen a réven aztán a CIL III pótkötetében 10489 sz. alatt találjuk. Mikor a Milacher-féle ház 1890 körül gazdát cserélt, átalakítása alkalmával a követ Wagner János műépítész felvitette rózsadombi villájába, de kérésemre 1901 április havában a legnagyobb készséggel átengedte az aquincumi múzeumnak.

A felirat betűi kopottak, de még megőrizték a vörös festék halovány nyomait.

---

* V. ö. Budapest Régiségei VII 27. l.

Olvasása a következő:

Imp(erator) Caesar|M(arcus) Aur(elius) Severus|Alexander p(ius) f(elix) Aug(ustus)|balneum a solo territorio (!) leg(ionis)|II ad(iutricis) p(iae) f(idelis) S(everianae) fecit|curante Fl(avio)|Marciano co(n)s(ule).

A kőlemez formája s a felirat tartalma egyaránt amellett szólanak, hogy egy épületbe illesztett emléktáblával van dolgunk. Ezen épület egy *balneum* volt, melyet M. Aurelius Severus Alexander császár (Kr. u. 222—235) építtetett, *curante Flavio Marciano consule*. Ismerjük Alexander Severus uralkodása alatt minden év consuljait, de Flavius Marcianusét nem találjuk köztük, a miből az következik, hogy *consul suffectus* volt. A mint az Alexander Severus feliratainál általában megtörtént, úgy itt is az Alexandert magában foglaló 3. sor ki van vakarva.

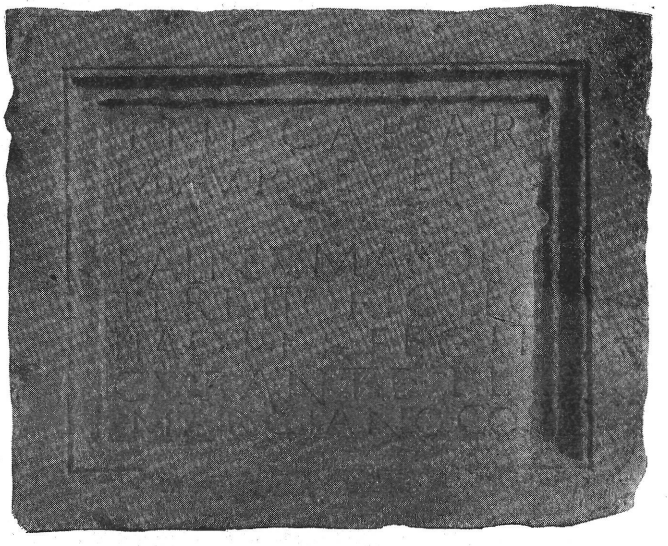

A *balneum* alatt a rómaiak közönségesen a magán s a kisebb fajta közfürdőket értették. A CIL III 10492=3525 felirata nagyobb thermákról emlékezik meg, úgy hogy Aquincumban a kisebb thermák neve alatt ismert fürdőépületnek is kellett lenni, de a legtöbb aquincumi fürdőt s ilyenek többnyire azok, melyeknek romjait ismerjük, a balneum elnevezés illette meg. Örökké kár, hogy táblánk lelhelyét nem tudjuk, nemcsak azért, mert így az illető fürdőt, melyre vonatkozott, nem kereshetjük meg, hanem még inkább azért, mert a felirat lelhelyéből következtethetnénk a *legio II adiutrix territoriumának* fekvésére, melyen a felirat szerint a balneum épült. De még így is ezen felirat megbecsülhetetlen, az első lévén, melyben a territorium legionis előfordul, kétségkivül az a terület a castrum bástyái alatt, melyen a *canabae* épültek s melyhez a CIL II 2916 hispaniai feliratból ismert *prata* is tartoztak.

4. Négyszögű feliratos kőtábla egy épületről. Ketté van törve. Magassága 45 cm, szélessége 73 cm, vastagsága 13 cm.

1900 május havában a pesti oldalon, a királyi bérház alapásása alkalmával került napfényre, a hová minden valószínűség szerint a budai oldalról hozták még akkor, midőn a lebontott Curiaépületet építették. Ajándékozta «a felséges uralkodóház magán és családi alapítványainak bécsi cs. és kir. vezérigazgatósága». A felirat a hornyolt keretbe foglalt mezőn túl a keret alsó és bal oldali részére is átterjed. Olvasása:

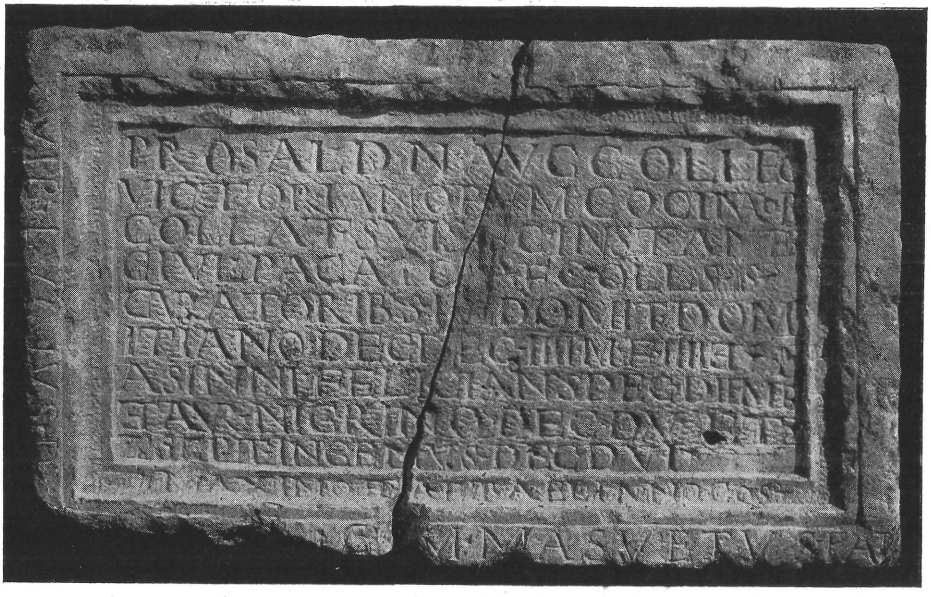

Pro sal(ute) d(omini) n(ostri) Aug(usti) colleg(ium) | *Victorianorum cocinator(ium)* | *collat(ionibus) suis [a]c instante* | *C. Jul(io) Pacato [m(agistro)] F(ani) colleg(ii) s(upra) s(ripti)* | *curatoribus L...? Domit(io) Dom* | *itiano dec(urione) dec(uriae) (quartae) m(agistro) F(ani) (quartum) et Ti(berio)* | *Asinni(o) Felicianus* (sic!) *dec(urione) d(ecuriae) (secundae) m(agistro) F(ani)* | *et Aur(elio) Nigrino dec(urione) d(ecuriae) (quintae) et* | *T. Sept(imio) Ingenus* (sic!) *dec(urione) d(ecuriae) (sextae).*

Maximo ite[r](um) et Aeliano co(n)s(ulibus).

Cn. M. Masvetus pat(ronus).

Vib(ius) Lucius d(ecurio).

Hibás a felirat különösen két helyen (a 7. és 9. sorban), hol a cognomen nominativus alakú, míg a személynév első fele helyesen ablativusban áll.

Ezen tábla is, mint azt már alakja mutatja, egy épületen állott, melyet a császár üdvéért a *collegium Victorianorum* építtetett. Magának az épületnek neve a feliratban *cocinator(ium)*, melyről Domaszewski (egy hozzá intézett kérdésemre válaszolva) azt hiszi, hogy egyértelmű volt a konyhával *(culina)*. A pénzt hozzá a tagok adták járulékok (tagdíjak) alakjában *(collationes)* s a felirat részletesen felsorolja a collegium azon közegeit, kik annak megbizásából az építkezést vezették és ellenőrizték.

Első helyen áll C. Julius Pacatus, mint az építés vezetője *(instante)*, ő egyszersmind a collegium templomának *(fanum)* magistere. Kivüle még két magistert nevez meg a felirat, Domitius Domitianust, ki ezt a tisztséget negyedizben töltötte be és Tiberius Asinnius Felicianust. Ezen három magister alkothatta a collegium elöljáróságát.

Említve vannak továbbá a *decuriones*, részben ugyanazok, kik magisterek: Domitius Domitianus, Tib. Asinnius Felicianus, továbbá Aurelius Nigrinus, T. Septimius Ingenus és végén Vibius Lucius. Ezek közül a decuriákra osztott collegiumban Asinnius a II., Domitianus a III., Nigrinus az V. és Ingenus a VI. decuriát képviselik. Vibius Lucius kivételével egyszersmind *curatores* s mint ilyenek felügyelnek az épitkezésre, annak vezetőjét, az említett C. Julius Pacatust támogatva s mindenekfölött a pénzek hováfordítását ellenőrzik *(curatores arcae)*. Még meg van nevezve a collegium védnöke *(patronus)*: Cn. M. Masvetus.

A *fanum*, melynek toldaléképületét a *cocinatorium* képezte, idegen, nem római istenség templomát jelentette[1] s ez esetben lehetett Magna materé, a kinek cultusáról Aquincumban a Gellérthegyen talált CIL 3471 felirat tanuskodik. Hogy a collegium neve miért *collegium Victorianorum*, nehéz volna megmondani. Lehetett helyi vagy sacralis oka, melyet közelebbről nem ismerünk. De talán az is, hogy a császár mindig *victor* volt.

Végre a consulok neveivel meghatározott 223. évszámból[2] kitünik, hogy a *d(ominus) n(oster) Aug(ustus)*, a kinek üdvével az építkezés kapcsolatba hozatott, Alexander Severus volt.

5. Csonka kőtábla szürkésfehér márványból. Hiányzik felső része s jobb oldalából körülbelül egy harmada. Magassága 64 cm, szélessége 40 cm, vastagsága 6 cm. Wodiczka Lajos, a dunagőzhajózási társulat műszaki felügyelője ajándékozta, a kinek kijelentése szerint Ó-Budán az ú. n. Hatház helyén 1900 évben, mikor két új házat építettek, találták.

---

[1] Wissowa, Religion und Kultus der Römer S. 400.
[2] Klein, Fasti consulares p. 96.

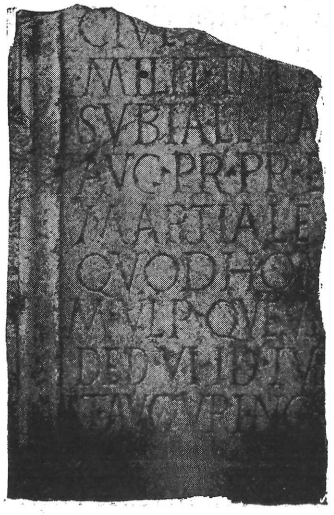

A feliratot keskeny hornyolt keret szegélyezte. Kiegészítve körülbelül így szólt:

cives R[(omani) et veterani qui]
milit(averunt) in le[g(ione II adi(utrice)]
sub Jall(io) Ba[sso leg(ato)]
Aug(usti) pr(o)pr(aetore) e[t . . . . .]
Martiale [leg(ato) leg(ionis) s(upra) s(riptae)]
quod hon[(esta) miss(ione) m(issi) s(unt).]
M. Ulp(uis) Quietus et [. . . . .]
ded(icaverunt) VI Id(us) Ju[n(ias)? Silvano]
et Augurino [co(n)s(ulibus.]

Semmi kétség, hogy az első helyen említett *cives* azon római polgárok voltak, kik a közéjök letelepedett kiszolgált katonákkal együtt a tábor mellett álló *canabae* lakosságát alkották. A *R(omani)* kezdőbetüjéből a függélyes szár alsó vége látszik. De szokás ellenére (V. ö. CIL III 5505), ha ugyan a kiegészítés helyes, feliratunkban előbb vannak említve a cives, mint a *veterani,* kikről a felirat további része elmondja, hogy egy legióban, nyilván a II. segédlegióban Jallius Bassus helytartósága alatt szolgáltak, míg a közelebbről meg nem határozható Martialis a legio legatusa lehetett. A tábla annak emlékére készült, hogy ezek a veterani becsülettel *(honesta missio)* bocsáttattak el a katonaságtól, mi a legiónál 20 évi szolgálat után következett be.

A mennyiben a canabae hozzátartozóiról van szó, M. Ulpius Quietus s a tábla hiányzó részén megnevezett alighanem a *magistri* (V. ö. CIL III 5505) voltak, kik a canabae élén állottak. Ők voltak tulajdonképpen a dedicálók.

Meg nem állapítható, hogy az utolsó előtti sor végén Junius vagy Julius hónap neve állott; első esetben junius 6., az utóbbi esetben pedig julius 10. napjára esett a dedicátio. Az év meghatározása szokás szerint a consulok nevei által történt; az egyik hiányzik ugyan, de bizonyos, hogy Augurinusnak collegája Silvanus volt s ezek szerint a Kr. u. 156. évről van szó.[1]

Jallius Bassust nehány feliratból eddig is ismertük.[2] Teljes neve

[1] Klein, Fasti consulares p. 73.

[2] Prosopographia imperii Romani II p. 150. — Liebenam, Forschungen zur Verwaltungsgeschichte des röm. Kaiserreichs I S. 281.

M. Jallius Bassus Fabius Valerianus volt. Kr. u. 161-ben a *curator operum publicorum* tisztségét (CIL VI 1119) látta el, azután Marcus Aureliust és Lucius Verust kisérte a parthus hadjáratban, a melyhez Verus 162-ben elindult (CIL XII 2718). Azt is tudtuk, hogy megelőzőleg Pannonia inferior helytartója volt (CIL XII 2718), de csak ezen feliratból tünik ki tudtommal először, hogy mint ilyen a Kr. u. 156. évben tartózkodott Aquincumban.

Nem kevésbé fontos e felirat azért is, mert e szerint Aquincumban a canabae még azután is, hogy Hadrianus császár (Kr. u. 117—138) Aquincumot megtette municipiummá, fennállottak s így a municipium csak a bennszülöttek telepére vonatkozó városjogot jelenthette, míg a canabae ehhez később Septimius Severus (Kr. u. 193—211) által jutottak, a mikor Aquincum a colonia rangot nyerte el.[1]

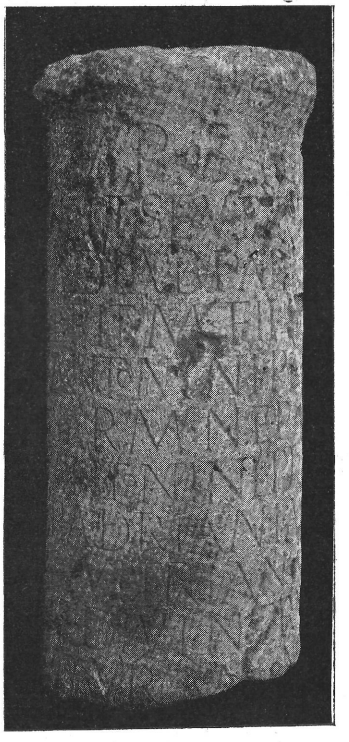

Lelhelye továbbá újabb bizonyíték arra, hogy a mennyiben a canabae a táborhely szomszédságában feküdtek, az aquincumi castrum csak a hajógyárszigeten, illetve a részben vele szemben fekvő ó-budai partrészen keresendő.[2]

A tábla rendeltetésétől függ, hogy hiányzó felső részén mi volt a felirat bekezdése. Ha szobor talapzatán állott, úgy az istenség nevét tartalmazta s akkor a végén talán a *v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito)* sem hiányzott. Mint építészeti feliratban pedig valószinüleg annak az épületnek neve fordult elő, a melynek falába be volt illesztve.

6. Kerek oszlop, hiányzik alsó része. Magassága 95 cm, szélessége felül, hol kiugró peremmel van ellátva 42 cm, magának az oszlopnak átmérője alul 40 cm.

Felfedezte dr. Finály Gábor tanár 1903-ban Budapest VI. kerületében, a Lőportár-dülőn, a Hungária-körúti Vilmos tüzérlaktanya délnyugoti kapuja előtt mintegy 30 lépésnyire, azon a tájon, a hol a Fóthi-út és a Klapka-utcza még szabályozatlan vonalai kereszteződnek.[3]

---

[1] Kuzsinszky, A magyar nemzet története I. kötetében CLXXXVI. l.

[2] V. ö. Kuzsinszky, Az aquincumi castra kérdése. Arch. Ért. 1897. 395—405. ll.

[3] Finály, Két római feliratról a Duna balpartjáról. Arch. Ért. 1903. 404. l.

Ezen telek most a fővárosé, de hiába kérdezősködtem illetékes helyen arról, hogy ezen oszlop honnan került oda. Mivel más faragott kövek még mindig hevernek ottan (vörös márványdarabok), bizonyos, hogy valamennyi t különböző helyekről hordták össze.

A feliratból megvan az első 11 sor. A kezdő sor betüi $8^1/_2$, a többiben 6 cm magasak. A hézagok a sorokban onnan vannak, mert a kő felülete már eredetileg lyukacsos volt. Hibás csak a 4. sorban FII e helyett FIL. Feltünő a betük összevonása a 7. sorban álló pronep(oti) végén. Egyes sorokban, mint a 7. és 10-ben, az utolsó egy-két betü kisebb, mint a többi. Különben a felirat olvasása semmi nehézséggel nem jár.

Imp(eratori) Caes(ari), divi | *Sept(imii) Severi pii Arab(ici)* | *Adiab(enici) Part(h)i(ci) Max(imi)* | *Brit(annici) Max(imi) fil(io), divi Marc(i)* | *Antonini pii Germ(anici)* | *Sarm(atici) nep(oti), divi* | *Antonini pii pronep(oti), divi* | *Hadriani abnep(oti), divi Traiani Parth(ici)* | *et divi Nervae adnep(oti)* | *M. Aur(elio) Antonino pio* . . . . .

Az utolsó sor Caracalla (Kr. u. 198—217) nevét *(M. Aurelius Antoninus)* tartalmazza dativusban, jeléül annak, hogy a kő neki volt dedicálva. Az előző sorokban hivatalos genealogiája olvasható, mely visszanyul Nerva (Kr. u. 96—98) császárig. A sorrend apján, Septimius Severuson kezdődik, úgy hogy Nerva neve után közvetlenül áll magáé Caracalláé. Marcus Aureliusnál (Kr. u. 161—180), ki ilyenformán először visszavezeti törzsfáját Nerváig (Pannoniában pl. CIL III 4620. 10615. 10632. 10638=64703. 10653=6740,1), legalább az adoptio révén meg volt a kapcsolat közte és elődei között. De Caracallának erre hiányzott minden jogczíme s csak azt akarhatta vele, hogy ezen látszólagos leszármaztatással trónját a legitimitás varázsával körülövezze.*

* V. ö. Kuzsinszky, Budapest Régiségei VII. 8. l.

Hasonló feliratok máshonnan is ismeretesek, így a Wilmanns által közölt 749 felirat (Theveste) egészen analog s annyiban még teljesebb, hogy Caracalla neve után a császárnak nálunk hiányzó hivatalos czímei következnek, a melyek szerint aztán a mi feliratunk csonka része kiegészíthető.

Egy másik analog felirat CIL III 202, mely egy mérföldmutató-oszlopon áll, még pedig egy olyanon, melyet Heliopolis állított, a miből az következik, hogy községi s nem állami hadi útra vonatkozott. Az ugyan több mint valószinű, hogy a mi feliratos oszlopunk is mérföldkövül szolgált, de mindenesetre az első volna, melyet Aquincum városa emelt.

Az különben tudva van Caracalláról, hogy számos hadjáratai következtében gondoskodott a hadi utakról, mint arról a Pannonia területéről ismert CIL III 4617. 4628. 4639=11343 és 15203 mérföldmutatók is tanuskodnak.

7. Négyszögű sírtábla felső része. Magassága 57 cm, szélessége 112 cm, vastagsága 14 cm. A feliratos mező szélessége 59 cm. Három ép oldalán nagyolva kidolgozott széles keret határolja.

Azon temetőhelyről való, melyet Schlosser József dunaparti földjén az aquincumi múzeummal szemben 1903 szeptember havában ásattam fel. Az egyik sírhoz fedőlapnak használták volt.

A fenmaradt három soros felirat nemcsak hiányos, hanem részben érthetetlen is. Mindjárt az első sor végén megakadunk. Kétségtelen *Aurelius Mucianus;* a többi Domaszewski szerint, a kinek a felirat pacskolatát megküldtem, legvalószínűbben *ob(itus) fil(ius)*. Azután következni kellene: *mil(es) leg(ionis) II adi(utricis) ann....*, mert csak így állhat a második sor elején olvasható: *st]ip(endiorum) XVIIII.*

AR MVCIANVS OB FII/
IPXVIIII E AR FIRMILLE
CONIVCIS·FNR·ΓirM/

A második sor további részében már világos: *et Aur(eliae) Firmill(a)e*, a harmadik sorban *coniugis* s a végén *et Aur(eliae) F[ir]m[ae]*. Feltünő még, hogy a *D(is) M(anibus)* szokásos bekezdés hiányzik, a mennyiben legalább a felirat betűinek jellegét tekintve, úgy látszik, hogy a későbbi korból való felirattal van dolgunk.

8. Feliratos kőlap, felül s bal oldalán csonka. Magassága 57 cm, szélessége 39 cm, vastagsága 19 cm. A királyi várpalota helyéről származik (1901). A vakolatnyomok az alsó részén még mutatják, hogy épületkőnek volt befalazva.

A felirat a mező felső jobb sarkán lekopott. Tartalma sírfeliratra vall, mely rendszerint keretbe foglalt mezőn áll, de ezen sírkövön hiányzott a keret, sőt a felirat egészen a kőlap ép jobb oldali széléig terjed.

A legelől olvasható *leg. II* előtt álló egyszerű, merőleges betűszár szerint az elhúnyt, kinek neve a felirat elejével együtt elveszett, *vet(eranus)* volt. A második sor elején mintha a P betű része maradt volna fenn s e szerint *stip(endiorum) XXIII* következett. Az utána álló A betű nyilván *ann(orum)* szóvá egészítendő s a harmadik sorban levő XLII szám fejezte ki az életkort. De ezen szám előtt közvetlenül egészen kétségtelen az M betű, melynek értelme csak úgy lehet, ha fölteszszük, hogy az ezen esetben mindenesetre idegenszerű *p(lus) m(inus)* szavak előzték meg az évszámot. A felirat többi része, melyben leghiányosabb az elhunyt katona feleségének neve, következőkép szólt:

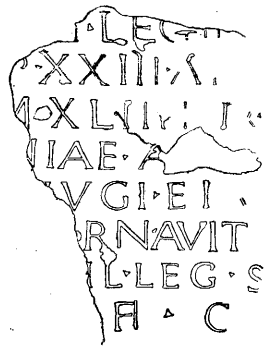

e]t|....niae A...|con]iugi ei[us|...C]orn(elius) Avit[us|...m]il(es) leg(ionis) [s(upra)] s(criptae)|[h(eres)?] f(aciendum) c(uravit).

A 7. sorban ha ugyan ki nem kopott, csak a kőfaragó elnézéséből hiányzik az első *s* a *leg(ionis)* szó után.

9. Feliratos kőtöredék, melynek magassága 44 cm, szélessége 48 cm, vastagsága 28 cm. Az ó-budai rakpart 32. sz. ház alapásása alkalmával 1901-ben került elő és Schödl és Bell építőmesterek ajándéka.

A felirat egy sírkövön állott, keret nélkül; fenmaradt felső bal sarokrésze.

T. Fla(vius) Va..., az elhunyt csonka neve után következett *domo* s utána a szülőhely megjelölése. Ez, úgy látszik, B-vel kezdődött, további feltevésekbe azonban nem mernék bocsátkozni. A 4. sorban még kétségtelen *an(norum)*.

10. Feliratos kőtábla darabja, bal szélén kerettel ellátva, a másik három oldalon csonka. Magassága 48 cm, szélessége 30 cm, vastagsága 12 cm. Schuster Györgytől 1892-ben szereztem, a ki meg a Victoria téglagyár telkén jutott hozzá.

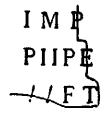

A felirat fenmaradt négy csonka sora közül az elsőben és negyedikben törlések történtek, a minőkkel bizonyos császárokról szóló feliratokban találkozunk. Ezek, meg a sértetlenül hagyott nehány szó a címből azután az analogiák segítségével lehetővé teszik a felirat helyreállítását. A teljes szöveg, legalább addig, a míg az a császárokra vonatkozott, következőkép szólhatott:

P. Septimio Getae Caesari | imp(eratoris) [Caes(aris) L. Sept. Severi] | Pii P[ertinacis Aug(usti)] | fil(io) et [M. Aur(elii) Antonini Pii Aug(usti) fratri]....

Caracalla császárról (Kr. u. 198—217) tudvalevő, hogy miután öcscsét, Getát, 212-ben meggyilkolta, annak nevét az összes feliratokból kiirtotta.

11. Oltárkő, a kisebb fajtából, hiányzik feje s lába; a törzs is csonka, leginkább felül, bal oldali részén. Magassága 23 cm, szélessége 18 cm, vastagsága 9 cm. Találták 1897-ben Ó-Budán, Gebhardt Józsefnek Főtér 4. sz. alatt álló kétemeletes háza alapásásánál.

A feliratból a legfelső sorban fenmaradt nehány betűnyom talán az istenség nevéhez tartozott, a kinek tiszteletére az oltár készült. A dedicáló, ha figyelembe veszszük a pontozásokat s a feliratot betű szerint olvassuk: *T. Repellius Commodus* volt. Az utolsó sorban a szokásos záróformula: *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* foglaltatik.

12. Feliratos kőtöredék, a csonka lábazat tagozása folytatódik az épen maradt bal oldallapon. A felső rész és jobb oldal hiányzik. Magassága 30 cm, ebből a feliratos mezőre esik 19 cm; szélessége 33 cm, vastagsága 12 cm. Gebhardt József ajándéka, kinek Ó-Budán a Főtér 4. sz. alatt levő háztelkén találták, midőn 1897-ben a mai kétemeletes ház alapjait ásták.

Legfelül a feliratból nehány betűnyom látszik, a második sorban a kőfaragó — úgy látszik — hibázott, mert a *ploara* csonka szó kiegészítése legalább nekem nem sikerült. A többi csak a szokásos comminatiót tartalmazhatta, ilyen formán: *si quis su[pra ea corpora aliud ponere volue]rit, quod....* A *passus* az utolsó sorban a sírhely méreteit állapította meg. Megiegyzem, hogy legvégül az *S* betü egészben bizonyos.

13. Oltárkő alsó fele, legalább alakja miatt annak látszik. Magassága 17 cm, szélessége derékban 14 cm s vastagsága 10 cm. Ó-Budán, a Fő-tér 4. számú házhelyén találták, midőn azon Gebhardt József 1897-ben a mai kétemeletes házhoz az alapot ásatta.

A cursiv jellegű feliratból fenmaradt két utolsó sor olvasása:

...us Titi | Ocisiu(s).

14. Oltárkő alsó része a szokásos tagozású lábazattal. Magassága 27 cm, szélessége derékban 24 cm, vastagsága

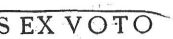

ugyanott 19 cm. A papföldi ásatások területéről való, a hol még 1890 előtt találták.

Csak a felirat utolsó sora maradt fenn, a dedicáló nevéből az utolsó *s* betűvel, melyre *ex voto* következik.

15. Csonka, feliratos kőlemez, nyilván egy oltárkőhöz tartozó darab. Magassága 12 cm, szélessége 19 cm, vastagsága 4.5 cm. Még a papföldi ásatások első leletei közül való.

A fenmaradt nehány betű legvalószínűbb kiegészítése:

... *Vic]tori aram pos(uit).*

16. Egy feliratos kőtábla alsó bal sarka, mely minden tagozat nélküli kiálló kerettel van ellátva. Lelhelye ismeretlen, de valószinűleg a Papföldön még 1890 előtt találták.

A felirat csonka sorait, melyek közül az utolsó az alsó keretre jutott, lehetetlen kiegészíteni. A sajátszerű betűformák között legfeltünőbb a fekvő *s* betű a második sorban.

17. Feliratos kőtöredékek, melyekre a Victoria téglagyár helyén akadtak, midőn 1894-ben a kazánházat építették. Az ott levő középkori falmaradványokba építőkövek gyanánt voltak befalazva és Surányi József úr szívességéből kerültek az aquincumi múzeumba:

A) magassága 40 cm, szélessége 34 cm, vastagsága 23 cm. Bal oldalán széles lapos kerettel van ellátva; egy sírkő bal oldali részéből való; az első sorban fenmaradt betűnyom a *D(is) M(anibus)* maradéka, a következő sorban kezdődött az elhunyt tulajdonneve, a hová tartozott a harmadik sorban olvasható *P(ubli) fil(ius),* végül a 4. sorban a *leg(ionis)* szó arra mutat, hogy az illető alighanem a legio II adiutrix valamiféle katonája volt;

B) magassága 57 cm, szélessége 35 cm, vastagsága 14 cm; a 3 betűt, melyek a feliratból reánk maradtak, jobbra egy széles vályutagozattal ellátott keret szegélyezi; az első sor két betűje alighanem az istenség nevének végső szótagját képezi s a név lehetett *(Conserval)ori, (Victo)ri* vagy más e fajta;

C) magassága 45 cm, szélessége 24 cm, vastagsága 20 cm; a feliratból a két utolsó sornak csak nehány betűi maradtak fenn;

D) magassága 50 cm, szélessége 50 cm, vastagsága 20 cm; a kőtábla alsó jobb sarka széles kerettel bír, melyet virágfüzér diszít elől s oldalt is; a felirat két utolsó sorából valók a fenmaradt betűk: az utolsóelőtti sorban az *s* valamely tulajdonnév végbetűje, míg az utolsóban talán *[fr]atres* állhatott;

E) magassága 50 cm, szélessége 45 cm, vastagsága 15 cm; a felirat

fenmaradt részét, mely a kőtábla felső jobb sarkára esett, szőlőindával diszített keret határolja; az első sorban olvasható *Victor* a személynévhez tartozhatott, a második sor végén *mil(es)* áll;

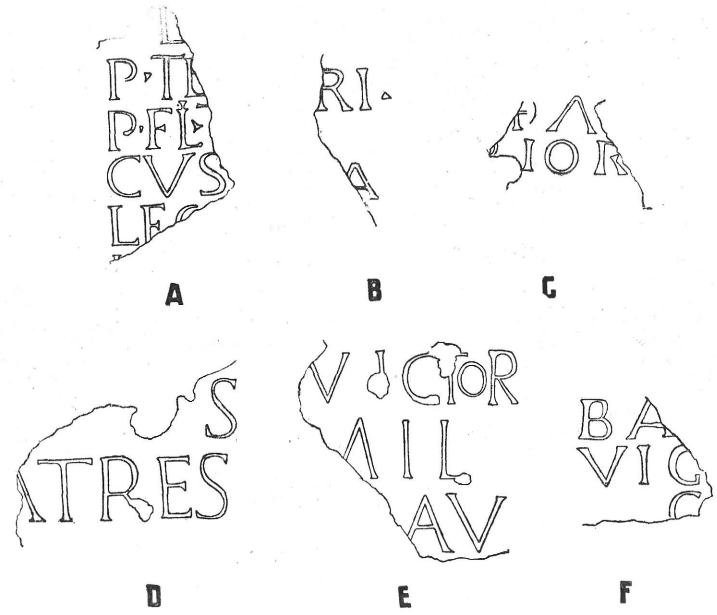

F) magassága 35 cm, szélessége 55 cm, vastagsága 18 cm. Az ép bal oldal kiugró sima kerettel van ellátva.

A fenmaradt nehány betűből bajos valamit kiolvasni.

18. Feliratos kőtöredékek, melyek régebbi időkből származnak s ezért lelhelyüket közelebbről nem lehet megállapítani:

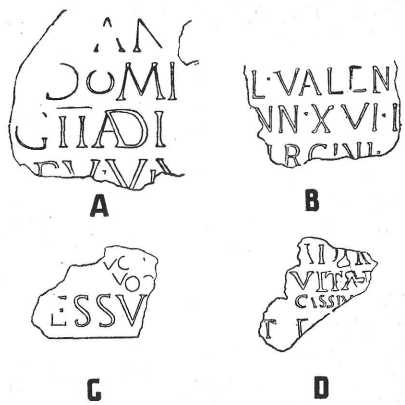

A) csonka kőhasáb, jobb széle ép; magassága 28 cm, szélessége 26 cm, vastagsága 26 cm; a feliratból négy hiányos sor maradt fenn; az első sorból csak a két utolsó betű nyomai látszanak; a másodikban olvasható *Domi* a személynév *(Domitius?)* részét képezhette, melyre a harmadik sorban talán *miles* és *[le]g(ionis) II adi(utricis)* következett; az utolsó sor betűi még egyenkint sem állapíthatók meg;

B) egy sírkő darabja, magassága 16 cm, szélessége 20 cm, vastagsága 16 cm; a felül kiálló keretrész alatt a felirat első három sorából való egyes szavak és betűk maradtak fenn; az első sorban állott az elhunyt neve, melyből kétségtelen *Valen(s)*, a második sorból bizonyos *ann(orum) XVI*, ellenben a harmadik egyes csonka betűkből áll;

C) magassága 23 cm, szélessége 20 cm, vastagsága 6 cm; alul keret szegélyezi; az utolsó sorból származó betűk felett nehány kis betű nyomai láthatók, melyek utólag kerültek a kivakart eredeti betűk helyére;

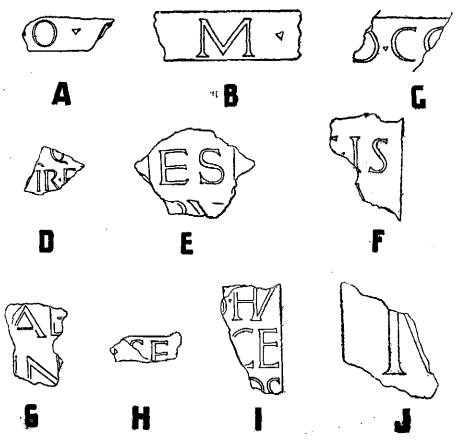

D) magassága 16 cm, szélessége 15 cm, vastagsága 4 cm.

A minden oldalán csonka feliratból legfölebb a második sorban álló *Vital(is)* név valószínű.

19. Jelentéktelen felirattöredékek, különböző ismeretlen lelhelyekről. 1 : 10 léptékben, mint az előzők mind:

A), B) felső oltárpárkányokon: *J(ovi) o(ptimo) m(aximo)* részei;

C) alsó oltárpárkányon: *co[(n)s(ulibus)]* s előtte az egyik consul nevének végbetűje;

D), E), F), G), H) és *I* sehogysem kiegészíthető szótöredékek;

J) egyetlen N betű része, mely betű lehetett 10 cm magas.

ÉRTESITŐ.

Jelentés a III. ker. régészeti ásatásokról, az aquincumi és főv. múzeumok állapotáról.

Tekintetes Tanács!

Mint már két utolsó jelentésemben hangsúlyoztam, az ásatások a Papföldnek a kaparóházig terjedő részén, a hol eddig a kutatások 1882 óta folytak, többé jelentékeny eredményekre nem igen vezethetnek. A mi kevés terület még parlagon hever, azon a kutatóárkok segítségével meg lehetett állapítani, hogy legfölebb lakóházak részei s azok is csonkán kerülhetnek napfényre. A mit tavaly a régészeti szakbizottságnak 1900 május 10-én történt megállapodásához képest még tehettünk abban állott, hogy a szentendrei országút tövében menő római utczát a boltokkal délfelé folytatólag felfedjük. Előkerült a 8 m. széles utcza 40 m. hosszúságban, nagy polygon mészkőlapokból álló kövezetével, mely különösen alsó végén jókarban maradt fenn, s érdekes, mert a kocsikerekek nyomai láthatók benne. Az utczát mindkét szélén csatornák szegélyezik, felül, a kövezet niveaujában szintén nagy kőlapokkal lefödve, melyekből több darab in situ feküdt. A két oszlopos tornáczból, melyek az utcza két oldalán emelkedtek, csak a homlokzatot képező pillérek falazott alépítményei tüntek elő. Az országút felé eső porticus egy boltsor előtt állott, csakhogy ennek maradványai dél felé eltüntek. A másik oldalon egy 3 m. hosszú lekopott kőhasáb a csatorna fölött küszöbül szolgált. Mindjárt e mögött a falak ugyan már hiányoznak, de kétségtelen, hogy a macellum nyugati oldalához tartoztak s így a küszöbkő is szükségkép abba vezetett. Ez az a kevés tanulság, melyekre e helyen jutottunk. Megpróbáltuk tehát még a szerencsét ott, hol az elmult években ásattunk: a Duna felé vezető kocsiút mentén fekvő épületcsoporttól délre. Itt 468□ méterre terjedt ki a kutatás s több négyszögü helyiség falaira bukkantunk, melyek ott, hol megmaradtak, 1 méternél magasabbak s a rajtok tapadó vakolatot is megőrizték.

Az ásatások junius 5-étől julius 21-éig, hét héten át folytak s napszám fejében 1034 korona 90 fillért fizettünk ki. A leletek között volt 25 réz- és 18 ezüstpénz, továbbá 11 bronz-, 11 csont s 1 ólomrégiség, aztán 3 terrasigillata-töredék, köztük egy bélyeges, 1 agyagmécs, 1 vasdárdavég, 1 üveggyűrű, 1 oltárkő felirat nélkül, s 1 malomkő, összesen 74 darab. Szerzett azonban a múzeum még 4 darab elsőrangú római emléket, melyeket nem az ásatásoknak köszönhet, nevezetesen Wagner építésztől megkapta azt a nevezetes és ismert kőtáblát, melyen Alexander Severus nevével kapcsolatban említve van a balneum in territorio legionis II. adiutricis, aztán a Margitszigetről egy új helytartó, L. Flavius Aper oltárkövét, egy másikat Reisz Mór orvostól a Polgár-utcza 12. sz. ház helyéről, Gordianus császárnak, mint consulnak nevével 240-ből s egy ügyvéd (advocatus) oltárkövét Sitz Gézától a Polgár-utcza 3. sz. ház helyéről. 1900 végén a kiállított régiségek száma 4884 darabra rúgott.

A mi a jövő programmot illeti, a kaparóháztól délre még messze elnyulik a főváros tulajdona, hol mindenütt római épületmaradványok vannak s így elvégre a további kutatásoknak semmi sem állaná útját. De ha tekintetbe veszszük, hogy a kaparóház, ha csak le nem bontják, már maga jelentékeny megszakítást jelent a kiásott s kiásandó romok között s mivel egyébként sem valószinü, hogy ha ott ásunk, másra, mint lakóházak többé-kevésbbé hiányos falazataira akadjunk, melyek ismereteinket nem igen bővítik, tanácsosabbnak tartom, hogy jövőben a kutatásokat a Papföldön szüntessük be.

Ez azonban még nem jelenti azt, hogy Aquincum területén általában már nincs mit keresnünk. Aquincumnak igen csekély része s nem is a legjelentékenyebb esett a Papföldre. Az ott felásott romok mindenesetre tanulságosak és a római provinciális, nyilvános és magán életbe oly mély bepillantást tettek lehetővé, mint az Alpeseken innen kevés más helyen. De Aquincum topografiáját csak részben tisztázták. Ellen-

kezőleg az erre vonatkozó kérdések hosszú sora még mindig megoldásra vár és pedig annál sürgősebben, mert a legszorosabb összefüggésben van a pannoniai limesszel, melynek tisztázása pedig haladéktalanul megkezdendő. Mint Ausztriában Carnuntum, úgy nálunk Aquincum szolgálna kiinduló pontul. Mindenekelőtt a tábor kérdése volna véglegesen eldöntendő s e végből legalább a Gyárszigeten kellene még ásni. Aztán nem ismerjük még pontosan a táborból kiinduló utak egyikét sem. Végre igen sok dolgot adnak a temetőhelyek, melyek egyedül állapíthatják meg a város belterületének határait. Nyilvánvaló, hogy ezen kérdések tisztázása, legalább a mennyire a főváros területe terjed, a főváros közönségének feladata. Különben azzal a csekély áldozattal, melyet a főváros ezen czélra a jövőben hozna, nemcsak a tudománynak tesz szolgálatot, hanem maga az aquincumi múzeum is nyerne vele, a mennyiben leletekben kétségtelenül nagyobb mértékben gazdagodnék, mint a mennyit a papföldi ásatásoknak köszönhetett. Az eljárás mindenesetre nehezebb volna a jövőben, mint eddig volt és pedig első sorban azért, mert a kutatások főkép magánterületeken folynának, hol előbb azokra nézve az engedélyt kell megszerezni, esetleg a földeket ideiglenesen bérbe venni. Javaslom, hogy ezen irányban a munkálatok már az iden megkezdessenek s e czélra legalább 1000 korona állapíttassék meg. Az idő még nem késő, mert a földek legnagyobb részt csak őszszel hozzáférhetők. Már eddig ismerek több oly pontot, hol a kutatás feltétlenül eredménynyel járna. Csakhogy míg felhatalmazásom nincs, a tárgyalást senkivel sem akartam megkezdeni.

Mint más években, úgy tavaly is kétszer volt az ásatások területén nagy tisztogatás. Tavaszszal két héten s őszszel három héten át történt a gaz kiirtása, mely a falakban s a falak között felburjánzott. E czélra 643 korona 45 fillért költöttünk. A romok fenmaradásának biztosítása, nevezetesen azok mészhabarcscsal való bevonása az ásatásokkal kapcsolatban történt s a meszet és kavicsot beleszámítva 550 korona 75 fillérbe került. Továbbá jelentenem kell, hogy öntözésre 87 koronát fordítottunk, a keritések, bódék javítására s az amphitheatrum bejáratául egy új kapunak felállítására pedig 295 korona 70 fillért. Fuvarra s régiségek vásárlására 327 korona kellett, a vásárolt régiségek között van 3 kőemlék s 6 ép üvegedény. A vegyes kiadások, melyek között a kisegítő szolgák napidíja, a tüzelőanyag ára stb. szerepel, 164 korona 14 fillért tettek ki. Új szerszámok vásárlása, illetve a régiek javítása 47 korona 60 fillért igényelt. A könyvtár gyarapítására csak 15 korona 58 fillért adtunk ki. Végül felemlítem, hogy Róth Miksa mozaikgyárost megbíztam az athletákat ábrázoló mozaik kijavításával, de ez csak az idén készült el s így költségei is már az idei dotációból fedeztettek.

A múzeum berendezésében nem sok változás történhetett. Legfölebb az apróbb régiségeknek szoríthattam helyet a szekrényekben. A kőemlékeket egyelőre egy bódéban helyeztem el, míg a tervezett porticus a múzeum körül felépül. A Tek. Tanács a t. régészeti szakbizottság tavalyi javaslatához képest 60,673/1900. sz. határozatával már kimondta, hogy a porticus felépüljön s most a mérnöki hivatalon múlik, hogy a tervet a költségvetéssel együtt bemutassa.

A látogatók száma, kik tavaly a múzeumot megnézték, 14,597 volt.

A «Budapest Régiségei» czímü kiadványból megjelent a VII. kötet, 21½ ívnyi terjedelemben. Öt nagyobb, összefoglaló czikket tartalmaz, melyek a régészet és történet köréből valók, továbbá az Értesítőben először közli a fővárosi múzeumra vonatkozó jelentéseket s a hatóság határozatait.

*

Áttérve a fővárosi múzeumra, erre nézve *tavalyi jelentésemben az előmunkálatokat ismertettem 1900 márczius 1-éig.* Ezúttal arról kivánok beszámolni, *hogy azóta 1901 junius 15-éig mi történt.*

Mindenekelőtt jelentenem kell, hogy a t. múzeumi és könyvtári bizottság tavalyi megállapodásához képest a Tek. Tanács a Központi városházban a templomrész II. emeletét átengedte a minták elhelyezésére s hogy ott ma már a Budapest területét ábrázoló Marchenke-féle dombormü, a csatornatelep famintája, továbbá a királyi várpalota modellje, melyet a várpalota épitési bizottsága engedett át s a Mátyás templom föszmintája, melyet meg a koro-

názó templom építő bizottsága adott a fővárosnak, fel vannak állítva. Mindezek szállítási és felállítási költségeit a múzeumi dotációból fedeztük s nem kevesebb, mint 1700 koronát költöttünk. A még ott elhelyezendő kisebb minták felállítása már nem kerülhet oly sokba s a múzeumi dotáció terhére történhetik, úgy, hogy a fővárosi múzeumnak ezen új osztálya rövid idő mulva készen lehet. Azonban mindenképen kivánatos, hogy az új országház nagy mintája se hiányozzék onnan. A kormány, mint hiteles helyen értesültem, kész azt a fővárosnak átadni, ha elszállításáról és felállításáról gondoskodik. Körülbelül 5000 korona kellene hozzá. A főváros külön áldozatkészségére van szükség, hogy ezen összeg valahonnan folyósíttassék, mert a fővárosi múzeum dotációja el nem birja.

A mi a fővárosi múzeum azon főrészét illeti, mely a városligeti volt kiállítási műcsarnokban nyert helyet, sajnálattal kell jelentenem, hogy még máig sem juthattam el odáig, hogy legalább 2—3 helyiséget berendezhettem volna. Az olajfestmények elhelyezését leginkább az akadályozta, hogy az épület nem fűthető s így attól lehet tartani, hogy a hideg megrongálja a képeket. Csak a napokban intézkedett végre a Tek. Tanács, hogy meidlingeni kályhák állíttassanak fel, de hogy ez megtörténhessék, bele kellett nyugodni, hogy egyéb fedezet hiányában e czélra a múzeumi dotációból 450 korona elvonassék. Most már csak az volna kivánatos, hogy a mérnöki hivatal a kályhákat haladéktanul fel is állítsa.

A másik nehézséget, mely miatt, különösen a város régi képét illusztráló osztály nem volt berendezhető, a Lanfranconi-féle gyűjtemény sorsa okozta. A tek. Tanács a gyűjteményt ugyan rendelkezésemre bocsátotta, de függőben hagyta azon kérdés eldöntését, hogy a gyűjtemény muzeális czélokra is felhasználható. Mint idővel kiderült, Lanfranconi semmi olyan kikötést nem tett, hogy a képek örökre tokokba legyenek zárva. Azokat a képeket, melyeket Lanfranconi Pozsonynak adott, még életében egyenként keretekbe foglalták s úgy függenek ma is a falon. Kétségkívül ugyanez történik a budapestiekkel is, ha van Budapestnek múzeuma, a mikor Lanfranconi az ajándékot tette. Az, hogy legalább 50—60 kép a Lanfranconi gyűjteményből keretekbe foglalható legyen, annyira életkérdés múzeumunk berendezésében, hogy ha az nem lehetséges, szó sem lehet múzeumról. Különben egyéb szempontok is a mellett szólanak, hogy a gyűjtemény abban az alakjában, melyben van, fenn nem tartható. Nem hiszem ugyanis, hogy valahol másutt még a metszeteket, kőnyomatokat úgy szorosan egymás mellé, úgyszólván egyetlen kartonra ragasztották volna, mint a hogy a Lanfranconi-féle képek vannak. Az eljárás, mely egyedül helyes, csak az lehet, ha minden egyes kép külön kartonra kerül s akkor sem szabad a képeket a kartonokra egészen ráragasztani. A Lanfranconi gyűjtemény csak ez esetben nyerne tudományos becset és pedig nemcsak azért, mert a képek tetszés szerint csoportosíthatók volnának, hanem mivel akkor a gyűjteményt, s ez a fő, kiegészíteni is lehetne, a mi most ki van zárva. Egy pillanatra sem kételkedem, hogy a t. múzeumi és könyvtári bizottság ne ugyanezen álláspontra helyezkedjék és hogy aztán a tek. Tanács is ne ilyen értelemben döntsön.

Jelentésem további része a múzeum gyarapodásáról szól. Hogy Budapest régi képét, melyet a Lanfranconi-gyűjtemény már föl nem tüntet, minél hivebben s minél teljesebben bemutathassuk, főfigyelmemet újabb aquarellek beszerzésére fordítottam. Összesen 59 db képet festettem, még pedig Cserna Károly, Háry Gyula, Dörre Tivadar, Sándor Béla, Prenoszil Sándor, Gerednich Claudine s egy-egyet Belony és Csányi Károly műépítész által. Az utóbbi a Károly-kaszárnya homlokzatáról készített egy építészeti rajzot. Az ezen képekre kiadott összeg 2844 koronára rúgott. A lebontott Belváros és Ujépület főszmintáihoz hozzájárult a régi városház modellje, melyet Hahn J. szobrász 600 koronáért készített el. Aztán még a nemzeti múzeumban őrzött, Mátyás király palotájából származó 11 darab építészeti kőrészletről készíttettem másolatokat, melyek 320 koronába kerültek. Egyéb vételek voltak: a budai kádár czéh önkannája 1707-ből 100 koronáért, a Ferencz József-tér egykorú aquarellje az 50-es évekből 60 koronáért, Hunfalvy János «Budapest és környéke» czímü könyve 10 koronáért, egy selyemre nyomott metszet 20 koronáért, egy budai timárinonczlevél 1768-ból 22 koronárt, Wasques gróf

«Buda és Pest» díszműve 240 koronáért, Budapest látképe tollrajzban 1842-ből 20 koronáért s végül Ráth Károly választási selyemzászlója 1867-ből s egy tanonczlevél 1802-ből, a kettő együtt 56 koronáért. Ha hozzászámítjuk a beszerzett 81 képkeret árát, 480 korona 9 fillért és a régi városház mintájához való állványét, 24 koronát, a múzeum gyarapítására fordított költségek összesen 4796 korona 9 fillérre rúgtak. Előleg czímén apróbb, előre nem látott kiadásokra 210 korona 18 fillért számoltam el.

Örömmel jelenthetem azonban, hogy a fővárosi hatóság kész volt más alapok terhére is a múzeumot gazdagítani. Így az «Előre nem látott különféle kiadások» rovására megvette Barabásnak 10 darab aquarelljét és 2 kőnyomatát 2300 koronáért, a képzőművészeti czélokra szánt dotációból pedig Madarassy Erzsi Kalvária olajfestményét 800 koronáért, Schickedanznak a Ferenczieek-terét az Athenaeummal ábrázoló olajfestményét 1200 koronáért, Kárpáthy Rezső Budapest látképét olajfestményben 800 koronáért, 3 Brodszky-féle képet 270 koronáért s 5 db Háry-féle aquarellt 500 koronáért. Aztán hivatalos úton is nagyszámú tárgyhoz jutott a múzeum. Így a VII. ügyosztálytól kapott 1 Nadler-féle aquarellt, 5 olajfestményt, 22 db Klösz-féle fényképét és II. Vilmos német császár felköszöntőjét Breymann Gusztáv másolatában; a III. ügyosztálytól 28 db fényképet; a mérnöki hivataltól 229 db eredeti régi épülettervet és 6 fényképet, dr. Toldy László úrtól azokat a czímereket, melyeket a Mátyás-templomban III. Béla és neje csontjainak elhelyezése alkalmával 1898 október 22-én diszitésül használtak, 1 olajfestményt, 2 bélyegzőt, 2 tanonczlevelet, 10 tervrajzot, 1 fényképet és 1 czeruzarajzot; a fővárosi nyomdától 2 fényképet s az aquincumi múzeumtól áttétetett egy XIII. századbeli aquamanile. Végül mint ajándékok kerültek a múzeumba: Roth Miksától Astrik mozaikképe, Gonda Bélától a régi Budára vonatkozó 6 db rajz, a királyi várpalota építési bizottságától a palota mintáján kivül 2 gothikus építészeti kőrészlet, 2 kőczímer s 1 tégla, a Császárfürdő igazgatóságától 2 fénykép s 1 kőnyomat, a királyi alapítványi bérház építési vezetőségétől 1 feliratos kőtábla, Hauszmann Alajos műépitész-tanártól 4 építészeti aquarell, Szemlér Mihálytól 1 czeruzarajz, melyet Szemlér a leégett királyi palotáról 1849 májusban a helyszinén készitett, Háry Gyulától 1 czeruzarajz a Városliget egy részéről, Gohl Ödöntől Szent Florián kőszobra egy Magyar-utczai házról s 1 térkép, a kereskedelmi miniszterium hídépítési osztályától 2 felvétel az Eskü-téri hídoszlopfő helyén talált falazatokról, dr. Réthy Lászlótól 1 kőnyomat, Hofhauser Antal építésztanártól a Grassalkovich-palota fényképe és Király Dezsőnétől 1 szines metszet. Mindent összevéve, a Lanfranconi-gyűjtemény 332 képével együtt a fővárosi múzeum 697 darabbal gyarapodott.

*

A tek. Tanács 60,673. sz. s aztán a közgyűlés is 1227. sz. határozataikkal már a mult évben átruházási jogot (virement) engedélyeztek az ásatásokra s a fővárosi múzeumra külön fölvett két tételre nézve s egyúttal kimondták, hogy a két intézmény a fővárosi múzeum czíme alatt egyesitendő. 1901 január 1. óta tehát nincs már két tétel, hanem csak egy, LXXX. sz. alatt a költségvetésben, a fővárosi múzeum és régészeti ásatások elnevezéssel. Ehhez képest aztán a rendelkezésre álló hitel január 1-én következőkép alakult:

A Budapest Régiségei VII. kötetének költségeire fentartatott	2,034 K 86 fill.
Ugyancsak fentartatott a Tek. Tanács 5112/901. számú határozatával, mint a Budapest Régiségeinél elért megtakaritás	2,400 K
Nemkülönben ugyanazon határozattal még	1,383 K 76 fill.
Hozzászámítva az 1901. évi hitelt, még pedig a régészeti ásatások czímén	9,000 K-nát
s a főv. múzeum czímén	6,800 «
a január 1-én rendelkezésre állott összeg	21,618 K 62 fillérre rúgott.

Ezzel szemben január 1-étől junius 15-kéig a kiadások a következők voltak:

1. Aquincumban:	
A kerítések, útak, park javítására	264 K 82 fill.

Tisztogatásra	456 K
Öntözésre	13 «
Vegyes kiadás czímén ovábbá fuvarra	21 « 32 fill.
Faanyagra	93 «
Könyvekre	68 « 80 fill.
Az athletákat ábrázoló mozaik kijavítására	44 « 10 «
s a bódékra alkalmazott vasrácsok beszerzésére	578 K 82 fill.
	128 K 60 fill.
a mi összesen kitesz	1,668 K 46 fillért.
2. A Budapest Régiségei VII. kötetének költségeire kifizettek	2,669 K 55 fillért.
3. A főv. múzeum gyarapítására fordítottunk	3,251 K 77 fillért.
4. A személyi kiadások kitesznek az egész évre	4,816 K-nát.
5. Az aquincumi őr ruházata került	141 K 49 fillérbe.
6. A városligeti múzeumban felállítandó kályhák ára	450 K
Szóval összesen a kiadás	13,067 K 27 fill.
Ha ezt az összeget most már a január 1-én rendelkezésre állott hitelből levonjuk, marad még az az év hátralevő részére elkölteni	8,451 K 35 fill.
Számítsunk ebből le a régészeti kutatásokra Aquincumban	1,000 K-nát,
a Budapest Régiségei VII. kötetének előmunkálataira	800 K-nát
s a mennyi még az aquincumi romok tisztántartására s egyéb mellékes kiadásokra kell	700 K-nát
a mi együtt véve	2,500 K
tisztán a fővárosi múzeum gyarapítására marad még	6,051 K 35 fill

A jövő 1902. évre csak azon külön kívánságom volna, hogy Aquincumban a porticusnak legalább egy része építtessék fel, s hogy az új országház nagy mintája a városházán felállíttassék.

Egyébként ugyanaz maradhat a dotáczió, a mennyi az idei évre megszavaztatott (15,800 korona).

De tekintve, hogy immár az egy tétel alatt szerepel, az indokolásban a következő részletezést ajánlom a régi helyett:

1. A fővárosi múzeum (Városliget és Központi városház) gyarapítására	5,714 K
2. Az aquincumi régészeti kiadásokra	1,000 K
3. Az aquincumi romok konzerválására, tisztántartására, a park öntözésére	1,200 K
4. Fuvarra, régiségek bevásárlására az aquincumi múzeum számára	200 K
5. A Budapest Régiségei VIII. kötetére	2,400 K
6. Könyvek beszerzésére	200 K
7. Személyi kiadásokra (a vezető tiszteletdíja 2200, az aquincumi őr fizetése 1080, a fővárosi múzeumi felügyelő napidíjai 730, a fővárosi múzeumi szolga napidíjai 876 kor.)	4,886 K
8. Az aquincumi szolga ruházatára	200 K
Összesen:	15,800 K

Budapest, 1901 junius 15.

Dr. Kuzsinszky Bálint.

Eraviszkus pénzek a Lágymányoson. 1901 szeptember havában a Ferencz József-híd budai fejétől délnek fekvő, Gellért-tér 3. sz. nagy bérház építése alkalmával mintegy 6 m. mélységben egy bögre ezüstpénzt találtak a munkások. Mintegy 500 éremdarab volt benne, köztük 123 római köztársasági és Augustus-féle denár a Kr. e. 200—10 évekből, a többi pedig római denároknak az eraviszkusok által gyártott, többé-kevésbbé átalakított, 3—3·50 gramm közt ingadozó súlyú utánzata volt. Ezt a leletet pár darab kivételével a nemz. múzeum szerezte meg és Gohl Ödön muzeumi őr írt róla kimerítő tanulmányt az általa szerkesztett Numizmatikai Közlöny 1902. évi I. évfolyamába. E czikkben nemcsak ezzel a lelettel, hanem az összes eddig ismert eraviszkus pénzleletekkel és általában véve az eraviszkus nép pénzverésével foglalkozik, és kimutatja, hogy azon, a lágymányosi leletben is nagyrészt képviselt pénzek, melyeket a Num. Zeitschrift III. és XII. kötetében, és az Archæol. Értesítő 1883-iki évfolyamában Neudeck Gyula kvád pénzek gyanánt ismertetett, nem kvád pénzek, hanem az eraviszkusok pén-

zei. Ezeknek mintegy negyven válfaja van, melyek nagyrészt római köztársasági denároknak, ú. m. L. Papius, Cn. Corn. Lent., M. F. Marcellinus, Roscius Fabatus és C. Postumius At.-féle denárok utánzatai. Az elsőnek említett két faj utánzatainak egy része RAVIS, RAVIZ, IRAVISCI, IRAVSCI alakban viseli az eraviszkus, vagy iraviszkus nép nevét és ezek vezérfonálul szolgálnak a többi feliratlan vagy más feliratú pénzek megfejtéséhez, a mennyiben feliratos hátlapjaik különböző olyan előlapi tipusokkal vannak hybrid módon kombinálva, a melyek a többi homályos eredetű fajok nagy részén szintén előfordulnak.

Ily módon a közös, (és legtöbb esetben ugyanazon bélyegből is eredő) elő- vagy hátlapok révén az ezen eraviszkus pénzkincsben képviselt mintegy 40 species a legszorosabb és legbonyolultabb numizmatikai vérrokonságban áll egymással. — Hasonló éremleletek az egyetlen trsztennai («zsolnai») lelet kivételével mind az eraviszkusok által lakott területen kerültek napvilágra, még pedig Budapesten a Lipót-körúton, Fejérmegyében Bián (2 lelet) és Battán, Esztergommegyében Süttőn és egyebütt is szórványosan elszórt darabok, úgymint Franczia országban, de hazánkban az eraviszkusok szomszédságában is, Batinán (Baranya megye) végül pedig Bezdánban is. — Az eraviszkusok valószínűleg a Kr. e. 1. század közepén, a bevándorolt Cotini nevű nép által szorongatott Osi nevű törzstől délfelé nyomva Nógrádmegyéből vándoroltak át a Dunántúlba, Esztergom-, Pest- és Fehérmegyék területére, sőt talán még messzebbre is délnek a Duna mentén. Pénzt verni — úgy látszik — csak a Kr. e. 1. század második felében kezdtek, még pedig az ekkortájban beözönlő római denárok mintájára. A régibb, tetradrachmon-féle hazai barbárpénzek közül egy fajtát sem tekinthetünk az eraviszkusok régiebb pénzeinek. Minthogy az összes eraviszkus pénzleletekben legföllebb Augustus van képviselve a római császárok közül, és egyedül az első biai leletben találtak még pár Tiberius és egyetlen Caligula-féle denárt, majdnem bizonyos, hogy Augustuson vagy Tiberiuson túl nem is vertek már pénzt, hanem azután is egy ideig elegyesen a római denárokkal használták a belső forgalomban saját veretű, régibb pénzeiket, Caliguláig vagy tán tovább is, míg a készlet tartott, később pedig kizárólag római pénzzel éltek mint a rómaiak alattvalói. Hogy a legio II. adiutrix Vespasianus által történt alakítása után legelső alkalommal vagy legföllebb Pannonia délibb részeiben való tartózkodása után mindjárt Aquincumban kapott első állandó táborhelyet, éppen arra mutat, hogy Aquincum hadászati fontosságát a kvádság és a jazygek elleni esetleges háborúk esetére már azelőtt is fölismerték. Nagyon kevés államférfiúi előrelátást kellene föltételeznünk Augustusban és Tiberiusban, ha annyi fölkelés, lázadás, határsértés illetve betörés után ezt a fontos helyet, és vele együtt az eraviszkus nép hűségét is nem biztosították volna már igen jókor egy ide helyezett csapattal, talán az auxiliá-ból, minthogy egyelőre nem volt rendelkezésre álló kész legiójuk, melyre máshol is ne lett volna égető szükség. Azt pedig szintén jól tudjuk, hogy a mily liberálisak voltak a helyi forgalomra szánt régibb keletű pénzekkel szemben, ép oly féltékenyen őrizték a császár jogkörébe vágó kizárólagos arany- és ezüstpénzverési jogot. Ha tehát a biai Caligula-denár a legutolsó dátum az eraviszkus pénzek tényleges forgalmára, helyesebben: elásására nézve, annál kevésbbé gondolhatjuk, hogy Nero alatt verettek a pénzek, mint a hogy Neudeck hiszi, mert soha sehol Claudius vagy Nero pénzeivel, annál kevésbbé a későbbi császárok denáraival nem találtak együtt eraviszkus pénzeket, másrészt pedig mert 3·2—3·5 gr. átlagos súlyuk nem a Nero alatt behozott 3·41 gr.-nyi könnyebb denárok súlyával hozandó összefüggésbe, — mint Neudeck véli, — hanem a barbár népek azon általános szokásával, hogy mindig a mintául szolgáló eredeti pénzeknél könnyebb súlyban verték utánzataikat. Így csináltak régebben a 14·5 gr.-os Philippus-féle pénzek mintájára 13 meg 12 grammos barbár pénzeket, sőt saját aranyaik későbbi kibocsájtványai is mindinkább fogynak súlyban. Így a 7·5 gr. kagylótipusú szivárványtálak utolsó kibocsájtványainak már csak 6·5 és 5·5 gr. a súlyuk. Ha az eraviszkus pénzek 3·2 és 3·5 gr. súlyát Nero pénzlábjából származtatnók, akkor egyszersmind azt is föl kellene tételeznünk, hogy ez a nép csak Nero korában kezdett rendszeresen pénzt verni, mert hiszen úgyszólván

valamennyi pénzüknek a súlya 3·2—3·5 gr. körül forog. — Ez pedig absurdum! És: ha Nero alatt verték volna pénzeiket, miért nem volt e leletekben soha egyetlen császári pénznek az utánzata? Ha császári pénzzel is fizettek, adtak vettek, miért nem utánozták azokat is? — Pedig császári denároknak — nem eraviszkusoktól gyártott — barbár utánzatai szép számmal fordulnak elő úgy Magyarországban, mint Erdélyben. Azért van ez így, mert az eraviszkusok a Kr. e. első század vége felé kezdtek pénzt verni, a mikor már a római denár megelőzte a római kulturát, ez pedig, az auctorok szerint megelőzte ő náluk a római legiókat. — Ők tehát felismerve annak hasznát, ha maguk verik pénzzé az ezüstöt, még pedig római mintáiknál valamivel könnyebb darabokban, utánozták a náluk leginkább megforduló róm. köztárs. denárfajokat, a Cornelius, a Postumius, a Papius és Roscius-féle tényleg igen gyakori denárokat, eleinte csak gazdasági szempontból, (néma denár utánzatok) aztán már nemzetiségi öntudattal is (az eraviszkus nép és főnökei nevével), még később pedig dekadens durva technikával a saját régebbi pénzeiket utánozták, ismét feliratok nélkül. Ennek tehát van értelme. De mi értelme lett volna annak, ha majdnem egy századdal a császárság megalapítása után kezdtek volna (a római provinciában) pénzt verni, de sohasem a császári pénzek mintájára, hanem még mindig kizárólag a 100—150 év előtti denárokat utánozva!? — A ki a dolog iránt különösebben érdeklődik, olvassa el a Num. Közlönybe írt említett tanulmányomat!

Gohl Ödön.

Budapest művészete a török hódoltság előtt. Irta *Divald* Kornél. Csányi Károly 10 eredeti építészeti rajzával és 49 képpel. Budapest, 1903.

A török uralom nemcsak tönkre tette a fővárosunk területén akkor már amúgy is hanyatló művészi életet, de kevés kivétellel elsöpörte mindazokat az emlékeket is, melyeket ott addig a művészet a vallás és nagy uralkodóink szolgálatában létre hozott. Csekély a ránk maradt emlékek száma, szűkszavúak a források, melyek az elpusztultakról megemlékeznek. Igen nehéz föladat egészszé illeszteni e töredékeket s nehéz egységes képet nyujtani arról a tevékenységről, mely őket létre hozta.

Divald Kornél, ki ezt a nehéz föladatot tűzte maga elé, nem új ember a magyar művészettörténeti irodalomban. Egyik legszorgalmasabb kutatója hazánk középkori és renaissance műemlékeinek, s már mielőtt egységes munkába foglalta össze tanulmányai eredményét, behatóan foglalkozott a főváros műemlékeivel is. Főleg «A régi Buda és Pest művészete a középkorban» s «A régi Buda és Pest művészete Zsigmond és Mátyás király s a Jagellók korában» című dolgozataiban.

Ebben az új művében is szeretettel mélyed el tárgyába, s míg az Aquincum alapításától Buda elestéig keletkezett műemlékek során végig vezet bennünket, nagy gonddal igyekszik betölteni azokat a hézagokat, melyeket rajtok a múlt pusztító viharai ütöttek.

A főváros műemlékeinek múltját borító homály eloszlatásához azonban — sajnos — csak kevéssel járult s ennek oka főleg abban a módban keresendő, melyet a föladat megoldásához választott. A régi Buda és Pest művészetét igyekszik megvilágítani, a mennyiben ez a ránk maradt «közvetett adatok» alapján lehetséges. Ha e «közvetett adatok» helyett, a jóval kisebb számuk daczára is többet mondó közvetlen adatokhoz fordult volna s a meglevő emlékeknek szenteli azt a páratlan gondosságot, melyet a művészettörténet szempontjából csaknem teljesen meddő forrástanulmányaira pazarolt, aligha kerülte volna ki figyelmét számos szép, s az általa bemutatottak nagyobb részénél értékesebb faragott köve a m. n. muzeum és a fővárosi muzeum gyüjteményének, melyek minden irott forrásnál ékesebben szólanak fővárosunk letűnt régi pompájáról. Az ezek tanulmányozására fordított idő bizton meghozta volna gyümölcseit s műve csak nyert volna értékében.

A könyv első része, helyesebben a középkori emlékekkel foglalkozó első nyolcz fejezet, úgyszólván csupán a főváros különböző részeinek régi topographiájával foglalkozik. Míg egymásután sorolja föl Ó-Buda, a Margitsziget, Budavára, a jobb- és balparti Pest s a közeli környék elenyészett műemlékeire vonatkozó adatokat, alig pár szóval emlékszik meg a fönmaradt épületek meglévő eredeti részleteiről, arról pedig

egészen megfeledkezik, hogy a budavári domokosrendi templom szentélyének alapfalain kívül a mult év deczemberében lefolyt ásatások a szentély falainak gazdag belső tagoltságát feltüntető részleteket is hoztak napfényre. Az oklevelek, régi irók műveinek eltérő adatai közt az igazságot keresve, úgy belémelegszik a vitába, hogy magukkal az emlékekkel is polémiát kezd. A Nagy Boldogasszonyról elnevezett budavári főtemplomot értem, melyről nem tagadja, hogy belsejében megvannak eredeti bazilikális fölépítésének nyomai: a két sorban egymás fölött álló pillérfők stb., mégis azt mondja, hogy a templom a XIII. század óta gyökeres átalakításon nem ment át. Nem mondja nyiltan ki, de úgy látszik abban a véleményben van, hogy a templom épitői még annak befejezését megelőzőleg az eredeti tervtől — a magyarországi Szent Erzsébetről elnevezett marburgi templom hatása alatt — eltérve, az oldalhajókat a középhajóval egyenlő magosságra emelték. Ez első tekintetre tetszetős következtetés. Magyar vonatkozása miatt zarándokaink valószinűleg gyakrabban keresték föl ezt a templomot s igy föltehető, hogy rájuk nagy hatást gyakorolt. Azt a körülményt azonban figyelmen kívül hagyta Divald, hogy IV. Béla egy általa is idézett oklevelében a budavári főtemplomot 1269-ben ujonnan épültnek mondja s nincs okunk kételkedni abban, hogy a tornyok hijjával tényleg el is készült, mig az állitólag mintául szolgáló templom csak 1283-ban lett befejezve.

Henszlmann, kit szerző a magyarországi csarnoktemplomok egy részének XIII. századi eredetét vitatva idéz, nem is ettől, de a korábbinak vélt franciaországi csarnoktemplomoktól származtatja a benczések soproni templomát s ennek eredetét sem teszi 1280-at megelőző időre.

A főtemplom átalakításához fűzött föltevéssel kapcsolatban azt a kérdést is fölveti, hogy kik lehettek annak épitői? E felelet nélkül hagyott kérdésben nyilvánul először szerzőnek később, a «Budapest középkori épitőmesterei» czimű szakaszban nyiltan is kifejezett törekvése, hogy fővárosunk műemlékeinek létrehozatalában minél nagyobb részt juttasson magyar mestereknek. Kár, hogy egész művén át visszatérő eszméjének tágmoatására, nem rendelkezik elegendő bizonyitékkal.

A könyvnek a renaissance művészettel foglalkozó része már sokkal jobban leköti érdeklődésünket. A forrástanulmányok aránylag kisebb helyet foglalnak el az emlékek rovására, bár ez utóbbiak itt sem részesülnek kellő figyelemben szerző részéről. Valószinűleg erre az okra vezethetjük vissza azt, hogy szerző a pesti oldalon előkerült czimeres vörös márványtáblát a vár valamely Zsigmond-korabeli kapujának ivmezőjébe helyezi, továbbá, hogy a m. n. muzeumban levő emlékeket, mint pld. a Zsigmondkori csúcsives agyagtöredékeket, az iparmüvészeti muzeumban levők gyanánt ösmertet.

Érdekes szines képet nyujt Mátyás király műpártolásáról, de nem egyszer igen merész következtetésekre ragadtatja el magát. A lelkesedés, könnyen hevülő képzelet, mely nem mindig jó tanácsadó a múlt emlékeinek megitélésében, vihette szerzőt arra, hogy Traui Jánost tüntesse föl jelentősebb renaissance emlékeink alkotója gyanánt. Az a következtetés például, melynek alapján a visegrádi Madonnát Pulszky komoly tanulmányon épült véleményével szemben a márvány madonnák szerzőjétől elvitatva, Traui Jánosnak tulajdonitja, épp úgy nem alapulhat az emlékek megfontolt tanulmányozásán, mint a mily önkényes a Mátyás és Beatrix domborműves arczképeinek az ő kezéből való származtatása is.

E tévedések azonban, melyeknek nagy részét a föladatnak úgy szólván leküzdhetlen nehézségei idézték elő, elenyészően csekélyek Divald azon nagy érdeméhez viszonyítva, hogy fővárosunk letűnt hajdani művészetének részletekre kiterjedő s mégis egységes képét állitva össze a meglevő szerény töredékekből, könnyen áttekinthető, összefoglaló művet alkotott, mely nemcsak méltán számithat mindazok elismerésére, kiket fővárosunk múltja érdekel, de mely egyszersmind hasznos segitsége lesz azoknak is, a kik annak kutatásával foglalkoznak.

Dr. Márton Lajos